ئۇرۇش ۋە ھەربىي ئىشلار (1)

خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلارنىڭ 300 يىللىق ئۇرۇشى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

سۈك چاۋ

خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ 300 يىللىق ئۇرۇشى

(1)

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇرېھىم راخمان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目（CIP）数据

汉匈战争三百年及唐朝对突厥的战争 / 王小甫，宋超编；阿布都热依木译. — 乌鲁木齐：新疆人民出版社，2002.12
ISBN 7-228-07824-1

Ⅰ.汉… Ⅱ.①王… ②宋… ③阿… Ⅲ.①匈奴战争史 史料 中国 汉代 维吾尔语（中国少数民族语言）②突厥 战争史 史料 中国 唐代 维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ.①E291②K289

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2002）第 108348 号

责任编辑：穆合塔尔·马木提
责任校对：热娜·阿布里米提
封面设计：艾克拜尔·沙力

汉匈战争三百年（1）（维吾尔文）

宋超 著
阿布都热依木·热合曼 译

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐解放南路 348 号 邮政编码 830001）
新疆新华书店发行
乌鲁木齐福利印刷厂印刷
850×1168 毫米 1/32 开本 8.5 印张
2003 年 3 月第 1 版 2003 年 3 月第 1 次印刷
印数：1 — 3000

ISBN 7-228-07824-1 定价（两册）：24.00 元

تەرجىماندىن

ھۇن — قەدىمكى دەۋرلەردە ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان قەدىمكى مىللەت نامى، شۇنداقلا ئەل نامى. چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ھۇنلار قۇدرەت تېپىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا بېسىپ كىرگەن، خەن سۇلالىسى ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلۇمىغا ئۇچرىغان مىللەت ـ قوۋملار بىلەن بىرلىشىپ ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىكىگە زەربە بەرگەن، خەن شۇەندى دەۋرىدە ھۇنلار ئىچكى مالىمانچىلىق تۇپەيلىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن، جەنۇبىي ھۇنلار خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان ۋە سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتە قويۇق مۇناسىۋەت قىلغان، شىمالىي ھۇنلار بولسا خەن سۇلالىسى بىلەن قارشىلىشىپ خېشى كارىدورى ۋە غەربىي يۇرتقا پاراكەندىچىلىك سالغان، كېيىن خەن سۇلالىسى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قۇرۇلغان مەركىزىي ھاكىمىيەتلەر ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى ۋە ياردىمىدە ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى تىنجىتىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ بۈيۈك بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئاساس سالغان.

بۇ كىتابتا، ئاساسلىقى خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى تىنجىتىپ، بىرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان 300 يىللىق ئۇرۇش تونۇشتۇرۇلغان.

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب خەن - ھۇن ئۇرۇشىنىڭ كېلىپ چىقىشى 1
1. ھۇنلار جەنۇبقا سۇرۇلۇپ يىلقىلىرىنى ياياللىتىشقا پېتىنالمايدىغان بولدى 2
2. شىمالىي چېگرىدا مۇداپىئە سىستېمىسىنىڭ ئورنىتىلغانلىقى 12
3. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ شىمالىي چۆللۈكتە مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولغانلىقى 21
ئىككىنچى باب خەن - ھۇن ئۇرۇشىدىن قۇتۇلۇشقىچە ... 30
1. خەن گاۋزۇنىڭ پىڭچېڭدىكى جېڭى 31
2. ئومۇملىقنى كۆزدە تۇتۇپ مادارا قىلىش ۋە قۇتۇلۇش سىياسىتى 42
3. ئۇزۇلمەس چېگرا توقۇنۇشلىرى 52
ئۈچىنچى باب خەن - ھۇن ئۇرۇشىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك پارتلىغانلىقى 64
1. مابى ھېيلىسى 65
2. خۇاڭخېنىڭ جەنۇبى ۋە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جەڭلەر 74
3. خېشى ئۇرۇشى 86
4. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ھەل قىلغۇچ جەڭ 97
5. سۇۋۇنىڭ بايقال كۆلى بويىدا پادا باققانلىقى 107
6. قايتىش يولى قالمىغان لى لىڭ 116
7. لى گۇاڭلىنىڭ جەجۇ دەرياسى بويىدىكى مەغلۇبىيىتى 128
تۆتىنچى باب خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار مۇناسىۋىتىنىڭ

يېڭىۋاشتىن ئىزىغا چۈشكەنلىكى 137
1. «بۈگۈر مەكتۇپى» — ئۆتكەن ئىشلار ھەققىدىكى چوڭقۇر نادامەت 138
2. ھۈنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى جاڭجاللار ۋە قۇدىلىشىش ئەھدىنىڭ قايتا ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى 146
3. قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ چۆللۈكنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى ۋە مەلىكە جاۋجۇننىڭ قورۇلدىن چىققانلىقى 160
بەشىنچى باب خەن سۇلالىسى بىلەن ھۈنلارنىڭ غەربىي يۇرتنى تالاشقانلىقى 177
1. جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بارغانلىقى 178
2. پەرغانىگە ئىككى قېتىم يۈرۈش قىلىنغانلىقى ۋە قۇسنىڭ بەش قېتىم تارتىۋېلىنغانلىقى 188
3. خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇيسۇنلارنىڭ بىرلىشىپ ھۈنلارغا زەربە بەرگەنلىكى 201
4. بەن چاۋنىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرغانلىقى 209
ئالتىنچى باب ئىككىنچى خەن دەۋرىدىكى خەن، ھۈن مۇناسىۋىتى 229
1. ۋاڭ ماڭنىڭ ھۈنلارنى پاراكەندە قىلغانلىقى 210
2. جەنۇبىي - شىمالىي ھۈنلارنىڭ ئۆزئارا تىركىشىپ تۇرغانلىقى 242
3. ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق كۆڭۈلسىز جەڭ — جىنۇبىشەن تېغىدىكى جەڭ 254

بىرىنچى باب

«ئايرىلىپ قالغاندا تەڭرىتېغىدىن،
ئاۋۇماس بوپقالدى چارۋا - مېلىمىز.»

— خەن - ھۇن ئۇرۇشىنىڭ كېلىپ چىقىشى

● ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى يەتتە بەگلىكنىڭ تۈگىمەس جەڭگى - جېدەللىرى — ھۇنلارنىڭ چوڭ چۆللۈكتە جېمجىتقىنا گۈللەنگەنلىكى

● ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى بىلەن ھەربىي تەشكىل بىرلەشتۈرۈلگەن ھۇن قوشۇنى

● ھۇنلارنىڭ ئۇزۇنغىچە جاۋ بەگلىكىنى مارىلاشقا پېتىنالمىغانلىقى

● جەنۇبنىڭ قەيسەرلىكى يىلقا باقمىز؟ — ھۇنلارنىڭ خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىن مەھرۇم قالغانلىقى

● چىن شىخۇاڭنىڭ مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى ۋە سەددىچىننى تولۇقلاپ ياساتقانلىقى

● «مېنىڭ گۈناھىم ئەمەس» — مېڭ تيەننىڭ ئۆلۈمى ۋە ھۇنلارنىڭ خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىنى قايتىدىن ئىگىلىۋالغانلىقى

● باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ توڭغۇسلارنى مۇنتەرىز قىلىپ، توخرىلارغا يۈرۈش قىلغانلىقى ھەمدە شىمالىي چۆللۈكتە مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولغانلىقى

1. هۇنلار جەنۇبقا سۇرۇلۇپ يىلقىلىرىنى يايلىتىشقا پېتىنالمايدىغان بولدى

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىرلەر ئۆچۈرىسىدە، ئېلىمىز ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە تۇرۇۋاتقان، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى يەتتە بەگلىك توختىماي زوراۋانلىق تالىشىپ تۇرغان بىر چاغدا، بىر جەڭگىۋار ياياق مىللىتى — هۇنلار چۆللۈكنىڭ جەنۇب، شىمالىدا ئۇن - تىنسىز باش كۆتۈرۈپ چىقتى.

«هۇن» دېگەن بۇ ئىسىم ئەڭ دەسلەپ «جۇ سالنامىسى»، «تاش - ئىزىملار قۇرئى» قاتارلىق ئالدىنقى چىن سۇلالىسىنىڭ دەستۇرلىرىدا كۆرۈلىدۇ. لېكىن، خىلمۇخىل ناملار بىلەن ئاتالغان. سىما چىيەن «تارىخىي خاتىرىلەر. هۇنلار هەققىدە قىسسە» دە هۇنلارنىڭ ئاۋۋالقى تارىخى هەققىدە تەپسىلىي توختىلىپ، بۇ مىللەتنىڭ نامىنى تۇنجى قېتىم «هۇن» دەپ مۇقىملاشتۇرغانىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ ئېلىمىزنىڭ شىمالىي چېگرىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان قەيسەر، جەڭگە ماھىر بۇ ياياق مىللىتى «هۇن» دېگەن نام بىلەن جۇڭگو تارىخ سەھنىسىدە كۆرۈلۈشكە باشلىدى.

هۇنلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى بىر تاسادىپىيلىق ئەمەس، بەلكى ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى ياياق مىللەتلىرىنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. چۆللۈكنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى بىيايان ياياقلار ئەلمىساقتىن تارتىپ شىمالدىكى چارۋىچى مىللەتلەر ئاۋۇغان ۋە گۇللەنگەن پائالىيەت بازىسى، شۇنداقلا چارۋىچى مىللەتلەر بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئۆزئارا

ئۇچرىشىدىغان، توقۇنۇشىدىغان، جەڭ قىلىشىدىغان مۇھىم سورۇنى ئىدى. تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشچە، يىراق قەدىمدىن تارتىپ نۇرغۇنلىغان چارۋىچى مىللەتلەر شىمالىي چۆللۈكتە جانلانغان. خۇاڭ زامانىسىدا شۇنيى شىمالغا قوغلانغان. شيا سۇلالىسى دەۋرىدە شۇنيى بىلەن شيا دۆلىتى قوشنا بولۇپ خۇاشيالار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان. يىن، شاڭ دەۋرىدە ھۇنلارنىڭ رىۋايەتلەردىكى ئەجدادى چۇنۇيي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن شىمالغا قېچىپ بېرىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. بۇ چاغدا، گۈيفاڭلار كۈچىيىپ شاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچلۈك دۈشمىنىگە ئايلانغان. شاڭ خانى ۋۇ دىڭ ئۈچ يىل ئۇرۇش قىلىپ گۈيفاڭلارنىڭ باسمىچىلىقىنى چېكىندۈرگەن. غەربىي جۇ دەۋرىدە ھۇنلار كۈچىيىپ توختىماي پاراكەندىچىلىك سېلىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلقلەرگە نۇرغۇن سورۇقچىلىقلارنى سالغان. ئەمىنىيە ۋە ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرلىرىدە شىمالدىكى چارۋىچى مىللەتلەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپلا رۇڭ - دىلار دەپ ئاتالغان. بۇ «رۇڭ» ۋە «دى» لارنىڭ بەزىلىرى خۇاڭخې بويلىرىدا، بەزىلىرى چۆللۈكنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالدا ئولتۇراقلاشقانىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە، ئاق دىلارنىڭ بىر تارمىقى جۇڭشەن بەگلىكىنى قۇرغاندىن باشقا، قالغانلىرى خۇاڭخې بويلىرىدىكى رۇڭ - دىلارغا ياكى ھەرقايسى كۈچلۈك بەگلىكلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن ياكى شىمالىي چۆللۈككە قوغلىنىپ ئەلمىساقتىن تارتىپ شۇ يەرلەردە ياشاپ كېلىۋاتقان رۇڭ - دىلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنىدى. چىن ۋە خەن سۇلالىلىرى ۋاقتىدا ھۇنلار «غۇز» لار دەپ ئاتالغان. شىمالدىكى چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ مۇشۇنداق ئۇزۇن مەزگىللىك قوشۇلۇپ كېتىشى ئاساسىدا ھۇنلار شىمالىي چۆللۈكتە باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئىلىم ساھەسىدە ھۇنلارنىڭ كېلىپ چىقىشى مەسىلىسى ھەققىدە بىرلىككە كەلگەن كۆز قاراش يوق، بەزىلەر

شەرقىي غۇزلار دېسە، بەزىلەر چياتلار دەيدۇ؛ بەزىلەر تۇرك دېسە، بەزىلەر شاتلار دەيدۇ. بۇ كۆز قاراشلار ھازىرغىچە بىرلىككە كەلمىدى. شۇنداق بولسىمۇ، كۆپچىلىك ئالىملار ھۇنلارنىڭ شەكىللىنىشىدە شىمالدىكى چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ناھايىتى زىچ مۇناسىۋىتى بار دەپ قارايدۇ.

ھۇنلار ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرىلا ئۇرۇقداشلىق ئىتتىپاقى بىلەن قەبىلە ئىتتىپاقى تۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن تۈمەن تەڭرىقۇتتىن ئىلگىرى ھۇنلارنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقى ناھايىتى تۇراقسىز باسقۇچتا تۇرغانىدى. ئەينى چاغدا، چۆللۈكنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالدا نۇرغۇنلىغان چوڭ - كىچىك ئۇرۇق - قەبىلىلەر تارقالغان بولۇپ، بۇ ئۇرۇق - قەبىلىلەر بەزىدە چوڭىيىپ بەزىدە كىچىكلەپ، بەزىدە قوشۇلۇپ بەزىدە بۆلۈنۈپ ھەرقايسىسى ئۆز ئاقساقاللىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بىر - بىرىگە بېقىنماي ياشايتتى. سىماچىيەننىڭ مۆلچىرىگە قارىغاندا تەخمىنەن مىڭ يىللارچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ھۇنلار تۈمەن تەڭرىقۇتنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىگە كەلگەن. ئاندىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تۈراقلاشقان. «تەڭرىقۇت» دېگەن نام قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى دەۋرىدە باشلانغان. لېكىن، ھۇن تارىخىدىكى تۇنجى تەڭرىقۇت — تۈمەن تەڭرىقۇت قەبىلىلەر ئىتتىپاقى قۇرۇلتىيى ئورتاق بېكىتكەن ھۇن مىللىتىنىڭ سەردارى ئىدى. ھۇنلار نۇرغۇن قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھەر قايسى قەبىلىلەر يەنە بىر مۇنچە ئۇرۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇر ئۇرۇق لەۋنت ئۇرۇقى بولۇپ، تەڭرىقۇت مۇشۇ ئۇرۇقتىن چىقاتتى. يات ئۇرۇقلاردىن قۇيانلار، لانلار، شۇبۇلار، چورىنلار قاتارلىق تۆت ئۇرۇق ئەڭ مەشھۇر بولۇپ، تەڭرىقۇت بىلەن قۇدا - باجا بولالايتتى. ئادەتتە، تەختىنى بىكار قىلىش ياكى تەختكە چىقىش، ئۇرۇش قىلىش ياكى قۇدىلىشىش، نەزىر - چىراغ قاتارلىق چوڭ

ئىشلارنى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى قۇرۇلتاي چاقىرىپ قارار قىلاتتى.

چەكسىز كەتكەن شىمالىي چۆللۇكنىڭ تەبىئىي شارائىتى ھۇنلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن پەقەت چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىقنى ئاساسىي ئىگىلىك شەكلى قىلىشقا مەجبۇر قىلغانىدى. ھۇنلار ئوت ـ سۇ قوغلىشىپ تەرەپ ـ تەرەپكە كۆچۈپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش كەچۈرەتتى. پايانسىز ئوتلاق ھەرگىزمۇ خاتىرجەم دۇنيا ئەمەس ئىدى. بۇنىڭغا قانچىلىك تاسادىپىي خېيىمخەتەرنىڭ يوشۇرۇنۇپ ياتقانلىقىنى بىلىپ بولمايتتى. ئۆزگىرىشچان، ناچار تەبىئىي مۇھىت، قەبىھ ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇملىرى، قوشنا قوۋملارنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇملىرى ھۇنلارنىڭ چەبدەس، جەڭگە ماھىر، غالىب خاراكتېرىنى چېنىقتۇرغان ۋە ھۇنلاردا بالا چاغلىرىدىن تارتىپلا ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشقا ماھىر بولۇشتەك ئارتۇقچىلىقلارنى يېتىشتۇرگەن. ھۇنلار بالا چاغلىرىدا قوي مىنىپ قۇش، چاشقانلارنى ئوۋلايتتى، سەل چوڭ بولغاندا تۈلكە، توشقان ئوۋلايتتى. قورامغا يەتكەن قاۋۇل ئەرلەر ھەممىسىلا چەۋەندازلار سېپىگە كىرەتتى. ئادەتتە ئاياللار، بالىلىرى، ئۇششاق ـ چوڭلىرى بىللە ياشاپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئورۇش بولسا پۈتكۈل قوۋم بويىچە كۆچۈپ، قوشۇن بىلەن بىللە يۈرۈپ بۇلاڭ ـ تالاڭغا قاتنىشاتتى. ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى بىلەن ھەربىي تەشكىل بىرلەشتۇرۇلگەن بۇ خىل تۈزۈم ھۇن قوشۇنلىرىنى كۈچلۈك ئورۇش كۈچىگە ئىگە قىلىپلا قالماي، يۇكسەك دەرىجىدىكى جانلىقلىققا ۋە ھەربىكەتچانلىققا ئىگە قىلغان. پايدىلىق بولسا ئىلگىرىلەش، پايدىسىز بولسا چېكىنىش، كېلەڭسىز ئارقا سەپ لازىمەتلىكلىرى بىلەن چۇشلىپ قالماسلىق چۆللۇكتىكى ئۇزۇن يوللۇق جەڭلەرگە تولىمۇ ماس كېلەتتى. ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ

بۇ خىل ئارتۇقچىلىقنى كېيىنكى كۈنلەردە خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئارىسىدىكى جەڭلەردە بىر مەزگىل ئۈستۈنلۈكنى نامايان قىلىپ، خەن قوشۇنلىرىنى سۈر - توقاي قىلىپ ئىككى پۈتىنى بىر ئۆتۈككە تىقىپ قويغانىدى.

ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ھۇنلار بىلەن ئۇتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر بارا - بارا كۆپىيىشكە باشلىدى. ھۇنلار خەنزۇلاردىن تېرىقچىلىق تېخنىكىلىرىنى، خەنزۇلار ھۇنلاردىن يىلتىقچىلىق تەجرىبىلىرىنى ئۆگەندى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تۆمۈر قوراللار ھۇنلار ئارىسىغا كىرىپ ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماي يەنە ھۇنلارنىڭ ئۆتكۈر جەڭ قوراللىرىنى ياسىشىغا ئۈچۈن زۆرۈر ماددىي شەرت - شارائىتلار بىلەن تەمىن ئەتتى. پادىشاھ جياۋ ۋۇلىڭ ھۇنلارنىڭ كىيىم - كېچەك، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىشىنى تەشەببۇس قىلغاچقا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئاتلىق ئەسكەرلەر پەيدا بولۇپ، جەڭ ھارۋىسى ئاساس قىلىنىدىغان ئۇرۇش شەكلى ئۆزگىرىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئارىسىدىكى جەڭدە ئاتلىق ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشنىڭ پەردىسى ئېچىلدى. يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ھۇنلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلار كۈنسېرى كۈچىيىپ ھۇنلارغا قوشنا بولغان چىن، جاۋ، يەن بەگلىكلىرى ئەڭ ئاۋۋال بۇ توقۇنۇشلاردا زور زىيانلارغا ئۇچرىدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 312 - يىلى ھۇن چەۋەندازلىرى لۇفەن (ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ نىڭۋۇ ناھىيىسى ئەتراپىدا) ئەتراپىدا چېچىپ يۈرۈپ لۇفەننىڭ شىمالىغا جايلاشقان يەن بەگلىكىنىڭ بىخەتەرلىكىگە ئېغىر ۋەھىمە سېلىپ، تەختكە چىققىنىغا ئۇزۇن بولمىغان يەن بېگى جاۋۋاڭنى قەلەمدار، ئەلەمدار بەگلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ دۆلەتنى قۇدرەت

تاپقۇز ۋش، لەشكىرىي كۆچنى كۆچەيتىش تەدبىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا مەجبۇر قىلدى.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 265 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە جاۋ سانغۇنى لى مۇ چوڭ قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ دەيجۇن (ئورنى ھازىرقى جىبىي ئۆلكىسى ۋېيشەن ناھىيىسى ئەتراپى)، يەنمېن (ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى نىڭۋۇ ناھىيىسى ئەتراپىدا) دا تۇرۇپ ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆردى. لى مۇ جاۋ بەگلىكىنىڭ مەشھۇر سانغۇنى بولۇپ، شىمالىي چېگرىدا ئۇزۇن يىللار تۇرغاچقا ھۇنلارنىڭ جانلىق، ھەربىكەتچان، تۈيۇقسىز ھۇجۇمغا ماھىر بولۇشتەك جەڭ ئۇسۇللىرىغا تولىمۇ پىششىق ئىدى. شۇڭا، لى مۇ ئەسكەر ئىشلىتىشكە ماھىر بولۇپ، ئاتلىق ئوقيا مەشقىلىرىنى چىڭ تۇتاتتى، ھەربىي ئىنتىزامنى قاتتىق تۇتۇپ، لەشكەرلەرنىڭ خالىغانچە جەڭگە چىقىشىغا يول قويمايتتى. لېكىن، ھۇنلار لى مۇنى جەڭدىن قورقىدىغان توخۇ يۈرەك دەپ قاراپ ھەيۋىسى بارغانسېرى ئېشىپ جاۋ بەگلىكىنىڭ چېگرىلىرىغا پات ـ پات قىستاپ كېلىپ، يۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ كېتىدىغان بولۇپ قالىدۇ. ھۇنلارنىڭ ھەيۋە بىلەن قىلغان ھۇجۇملىرىغا قارشى لى مۇ پەيت كۈتۈپ دۈشمەننى ئالداپ ئىچكىرىگە كىرگۈزۈش ھىيلىسى بىلەن بىر قېتىمدىلا ھۇنلارنىڭ يۈز مىڭدىن ئارتۇق چەۋەندازىنى تارمار قىلىدۇ. ھۇنلارنىڭ قالدۇق لەشكەرلىرى قېيىن ئەھۋالدا قېلىپ شىمالغا قاچىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئون نەچچە يىلدا ھۇنلار جاۋ بەگلىكىنىڭ چېگرىلىرىغا يېقىنلىشىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. لى مۇنىڭ ھۇنلارغا قارشى ھۇجۇمى خەنزۇلار بىلەن ھۇنلارنىڭ تۇنجى قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇشى ھەمدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تېرىمچىلىق مىللەتلىرىنىڭ ئاتلىق لەشكەرلەرگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان بىر قېتىملىق غەلىبىلىك جەڭنىڭ مىسالى ئىدى. لېكىن، بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، بۇ قېتىمقى جەڭ گەرچە ھۇنلارنى ئېغىر

مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان، ھۇنلارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بېسىپ كىرىشىنى ۋاقتىنچە چەكلىگەن بولسىمۇ لېكىن، جاۋ قوشۇنلىرىنىڭ توختىماي ھۇجۇم قىلىپ ھۇنلارغا ئەجەللىك زەربە بېرگۈدەك ئىقتىدارى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەر چىن قوشۇنلىرىنىڭ كۇچلۇك ھۇجۇمى ئاستىدا ئۆزىنى ئوڭشىيالماي، ھەتتا ئۆز غېمىنى قىلىشقىمۇ ئىمكانى يوق، شىمالغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەسلا ماغدۇرى يوق ئىدى. يەن بەگلىكىنىڭ ۋەلىئەھدىسى يەن، دەن، چىن بەگلىكىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن، ھەتتا ۋەزىرى جۇۋۇ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ چىن بەگلىكىدىن يۈز ئۆرۈگەن سانغۇن فەن يۇچىگە ھۇنلار بىلەن ئالاقە باغلاشقا پەرمان چۈشۈرۈپ، چىن بەگلىكىگە ئورتاق تاقابىل تۇرۇشنى پىلانلىدى. كېيىن چىن بەگلىكىنىڭ چاقماق تېزلىكىدە بېسىپ كىرىشى تۈپەيلى بۇ ئۇرۇشلار ئەمەلگە ئاشمىدى.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ھۇنلارنىڭ تەسىر دائىرىسى بارغانسېرى كېڭەيدى. ئەينى چاغدا، تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ بارگاھى چۇغاي تاغلىرى (ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدىكى لاڭشەن تېغى، داچىڭشەن تېغى ئەتراپى) نىڭ شىمالىدىكى تۇمەن شەھىرى (ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ۋۇيۇەن ناھىيىسى ئەتراپى) غا ئورۇنلىشىپ چوغاينىڭ جەنۇب ـ شىمالىدىكى كەڭرى رايونلارنى كونترول قىلىۋالدى ھەم خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمدە خېتاۋ رايونى دەپ ئاتالغان يەرلىرىنى بېسىۋالدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221 ـ يىلى چىن شىخۇاڭ ھەرقايسى بەگلىكلەرنى يوقىتىپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ 200 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان جەڭگى ـ جېدەل ۋەزىيىتىگە خاتىمە بېرىپ، جۇڭگو تارىخىدا تۇنجى قېتىم بىرلىككە كەلگەن فېئودال خانلىقنى قۇردى. لېكىن، چىن

سۇلالىسىنىڭ شىمالى يەنىلا ھۇنلاردىن كېلىدىغان زور تەھدىتكە ئۇچراپ تۇراتتى. ھۇنلار نىڭ كونترولىغا تۇرۇشقان خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىي قىسمى تارىختىن بۇيان ھەربىر تەرەپ تالىشىدىغان مۇھىم جاي بولۇپ، خوددى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە قىپقىلغان شىنىغا ئوخشاش چىن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدىن بىر يوچۇق ئېچىپ، قوشنا يۇنجوڭ، يەنمېن، شاڭجۇن ۋىلايەتلىرى ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ بىۋاستە ھۇجۇمىغا ئۇچراپلا قالماي، بەلكى چىن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى شىيەنياڭمۇ تەھدىتكە ئۇچراپ تۇراتتى.

بۇنداق كۇچلۇك ۋەھىمىگە نىسبەتەن ئۆز ئىشلىرىنىڭ يۇكسەك پەللىسىدە تۇرۇشقان چىن شىخۇاڭ زادى چىداپ تۇرالمىدى. چىن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى جەڭدىن ساقلانغىلى بولمايتتى. خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىنى تارتىۋېلىش چوقۇمكى چىن شىخۇاڭنىڭ ئۇرۇش قىلىشىدىكى تۇنجى نىشانى ئىدى.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 220 ـ يىلى يەنى چىن سۇلالىسى بىرلىككە كېلىپ ئىككىنچى يىلى، چىن شىخۇاڭ تۇنجى قېتىم چېگرا ۋىلايەتلىرىدىن لوڭشى، بېيدىلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ شىمالدىكى مۇداپىئە ئىشلىرىنى شەخسەن ئۆزى ئورۇنلاشتۇردى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 215 ـ يىلى چىن شىخۇاڭ ئىككىنچى قېتىم شىمالدىكى چېگرا بويلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، شاڭجۇن (ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى يۇلىن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى) دىن پايتەخت شىيەنياڭغا قايتتى. شۇ چاغدا، ئۆزىگە چىقىش يولى ئىزدەۋاتقان يەن بەگلىكىدىكى لوشېڭ قاتارلىقلار چىن شىخۇاڭنىڭ پەرمانىغا بىنائەن قۇرۇق قول قايتتى. ئۇلار چىن قانۇنىنىڭ رەھىمسىز جازاسىدىن قورقتىمۇ ياكى چىن شىخۇاڭنىڭ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش خىيالىنى ئويلاپ يەتتىمۇ لوشېڭ قاتارلىقلار «چىننى ھالاك قىلغۇچىلار ھۇنلاردۇر» دېگەن

پەتمۇانى توقۇپ چىقتى. بۇ سۆزلەر چىن شىخۇاڭنىڭ ھۇنلارغا لەشكەر تارتىش قارارىنى تېخىمۇ چىڭىتتى. شۇ يىلى چىن شىخۇاڭ سانغۇنى مىڭ تىەننى 300 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى باشلاپ شىمالدىكى ھۇنلارغا قارشى ئەۋەتتى. مىڭ تىەن لەشكىرىي خادىم ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بوۋىسى مىڭ ئاۋ، ئاتىسى مىڭ ۋۇلار چىن بەگلىكىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىلىرى ئىدى. ئۇلار چىن سۇلالىسىنى بىرلەككە كەلتۈرۈش ئىشلىرىدا ئالەمشۇمۇل تۆھپىلەر قوشقانىدى. مىڭ تىەن ئۆزىمۇ كارامەت ھەربىي قابىلىيەتكە ئىگە بولۇپ، چى بەگلىكىنى يوقىتىشتا تۆھپە كۆرسەتكەن بولغاچقا چىن شىخۇاڭنىڭ ئەڭ ئىشەنچىدىغان ۋە ياخشى كۆرىدىغان سانغۇنلىرىدىن بىرى ئىدى. مىڭ تىەن قوشۇن تارتىپ ماڭغاندىن كېيىن، يول بويى غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ ئىككىنچى يىلى ھۇنلارنى خۇاڭخېنىڭ شىمالىغا قوغلۇۋېتىپ، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى پۈتكۈل جايلارنى قايتۇرۇۋالدى ھەمدە 3 - يىلىغا كەلگەندە 34 ناھىيە (بەزىلەر 44 ناھىيە دەپ قارايدۇ) بىنا قىلىپ دەريانى توسۇق قىلىپ، لەشكەر تۇرغۇزۇپ خېتاۋ رايونىنىڭ ئەسلىدىگە كاپالەتلىك قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، مىڭ تىەن شاڭجۈندە ئولتۇراقلىشىپ شىمالىي چېگرىدا لەشكەر تۇرغۇزۇش، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىشلىرىغا قوماندانلىق قىلدى.

مىڭ تىەننىڭ خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قايتۇرۇۋېلىشى ھۇنلارغا تېخىمۇ ئېغىر زەربە بولدى. خۇاڭخې سۇيى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا ئۇزۇن يىللار سىڭىپ ئېقىپ تۇرغاچقا تۇپرىقى مۇنبەت، ئوت - سۇيى مول، ھاۋاسى نەم ۋە ئىللىق بولۇپ، ناھايىتى ئوبدان تەبىئىي ئوتلاق بولۇپلا قالماي، دېھقانچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقىمۇ ناھايىتى ماس كېلەتتى. بىر چارۋىچى مىللەت ئۇچۇن ئېيتقاندا مۇشۇنداق

«گۆھەردەك يەر» دىن مەھرۇم بولۇپ، شىمالغا 300 نەچچە چاقىرىم چېكىنىپ چۆللۈكنىڭ شىمالى (ئىچكى موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىي رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ) دەك ئوت ـ سۇيىنىڭ تايىنى يوق، سوغۇق جايلارغا قېچىپ بېرىش ھۇنلارنىڭ تۇرمۇشىغا زور تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئەمەس. لېكىن، چىن قوشۇنلىرىنىڭ كۆچ ھەيۋىسىدىن قورققان ھۇنلار پەقەت «ئارمان بار، دەرمان يوق» دېگەندەك پۈتۈن قوۋمى بويىچە شىمالغا كۆچۈپ چىن قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ۋاقتىلىق مۇداپىئەلىنىپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. «ھۇنلار جەنۇبقا سۇرۇلۇپ يىلقىلىرىنى يايلىتىشقا، ھۇن چەۋەندازلىرى ئوقيا كۆتۈرۈپ ئۆچ ئېلىشقا پېتىنالمايدىغان بولدى.» خەن دەۋرىدىكى سىياسىئون جيايى «چىن سۇلالىسىنىڭ سەۋەنلىكلىرى» ناملىق ئەسىرىدە شۇنداق يېزىپ ھۇنلارنىڭ بۇ خىل زىددىيەتلىك روھىي ھالىتىنى ۋە قىيىن ئەھۋالىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرگەنىدى.

بىراق، مېڭ تيەنىنىڭ خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىنى قايتۇرۇۋېلىشىدەك پارلاق غەلىبىسى ئۇزۇن داۋاملىشالمىدى. تالانت ۋە تەدبىر ساھىبى بولغان چىن شىخۇاڭنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئەقىلسىز ۋە ئىقتىدارسىز خۇ خې تەختىنى تارتىۋېلىپ مېڭ تيەننى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇنىڭ نۇرغۇن يىللار يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ قۇرۇپ چىققان شىمالىي چېگرا مۇداپىئەسى شۇنىڭ بىلەن يىمىرىلدى. لەشكەرلەرمۇ تەرەپ ـ تەرەپكە پىتىراپ كەتتى. ھۇنلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىنى قانمۇ تۆكمەي ئاھايىتى ئاسانلا تارتىۋالدى. چىن سۇلالىسىنىڭ داۋامى بولۇپ قۇرۇلغان خەن سۇلالىسى ھۇنلارنىڭ «جەنۇبقا كېلىپ يىلقا باقىدىغان، ئوقيا كۆتۈرۈپ ئۆچ ئالىدىغان» ئوبىيېكتى بولۇپ قالدى. كېيىنكى كۈنلەردىكى خەن

سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىنى تالىشىشنى چۆرىدەپ ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەردە مۇشۇ نەرسە يوشۇرۇنغانىدى.

2. شىمالىي چېگرىدا مۇداپىئە سىستېمىسىنىڭ ئورنىتىلغانلىقى

گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جىيايۈگۈەندىن باشلانغان ھەيۋەتلىك سەددىچىن سېپىلى گويا سوزۇلۇپ ياتقان گەجدىھادەك چوڭ چۆللۈكنى، پايانسىز ياپيالاقلارنى كېسىپ ئۆتۈپ قاتمۇ قات، ئېگىز- پەس تاغ جىلغىلارنى باغاشلاپ، دەريا - ئېقىنلارنى بويلاپ شەرققە سوزۇلۇپ ئۇدۇل بوخەي دېڭىزىنىڭ قىرغىقىدىكى شەنخەيگۈەنگە بارىدۇ. مانا بۇ ئۇزۇنلۇقى ئالتە مىڭ چاقىرىمدىن ئاشىدىغان، دۇنياغا مەشھۇر سەددىچىن سېپىلىدۇر.

ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى، بىز كۆزۈپ تۇرغان سەددىچىن سېپىلى چىن سۇلالىسى ۋاقتىدا ياسىلىپ تارىختىن بېرى قايتا - قايتا رېمونت قىلىنىپ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئومۇمىيۈزلۈك رېمونت قىلىنغان مىڭ سېپىلىدۇر. ئۇ غەربتە لىنتاۋ (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى مىنشەن ناھىيىسىدە) دىن باشلىنىپ شەرقتە لياۋدۇڭدىكى چىن سېپىلىغىچە يۇقىرىغا قانچە مىڭسىمۇ باشلىنىش نۇقتىسى ئوخشىمايدۇ. ئۇز ۋاقتىدا سانسىزلىغان ئادەمنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۇلكى بەدىلىگە پۈتكەن چىن سېپىلىنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى ھازىر ھەر قانچە قىلىپمۇ تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ پارچە - پۈرات سېپىل تاملىرى ئۇنسىز تارىخقا ئوخشاش كىشىلەرنى چەكسىز تەسەۋۋۇر ئالەمگە باشلاپ كىرىدۇ.

ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىدە ھۇنلار چۆللۈكنىڭ جەنۇبى ۋە

شمالىدا باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرگە زور تەھدىت ئېلىپ كەلدى. بولۇپمۇ ھۇنلارغا قوشنا چىن، جاۋ، يەن قاتارلىق ئۇچ بەگلىككە نىسبەتەن شىمالىي چېگرا مۇداپىئەسىنى قانداق مۇستەھكەملەش، ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قانداق تاقابىل تۇرۇش يۇقىرىقى ئۇچ بەگلىكنىڭ بەگ، ۋەزىرلىرىنىڭ ئالدىغا قويۇلغان جىددىي ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە بولۇپ قالدى. ھۇنلار ۋەكىللىكىدىكى چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس، يىراقتىن تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدىغان جەڭ شەكلى، ھۇجۇم قىلغاندا بورانەك يوپۇرۇلۇپ كېلىدىغان، چېكىنگەندە تۇتۇندەك تېز غايىپ بولىدىغان مۇنداق غايەت زور جانلىقلىق ۋە تۈيۇقسىز زەربىلەر قارشى تەرەپنى مۇداپىئە كۆرۈشكىمۇ ئولگۈرەلمەيدىغان قىلىپ قويىاتتى. ھۇن چەۋەندازلىرى زىرائەتلەرنى چەيلەپ، مال - چارۋىلارنى تالاپ، خەلقنى بۇلاپ، ھەرقايسى بەگلىكلەردىكى پۇقرالارغا غايەت زور سور ۋقچىلىقلارنى سالاتتى. بولۇپمۇ ھۇنلارنىڭ ھۇجۇملىرىدىن مۇداپىئە كۆرۈش تولىمۇ مۇشكۇل ئىدى. مۇداپىئە تەرەپتە تۇرۇۋاتقان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، چېگرىنى ساقلاۋاتقان لەشكەرلەر تولىمۇ ئاز بولغاچقا، ھۇنلارنىڭ ھۇجۇملىرىنى چەكلەشكە ئامالسىز ئىدى؛ چېگرىدا نۇرغۇن لەشكەر يىغىپ تۇرغۇزۇشقا، ئولارغا ئاشلىق، يەم - خەشەك يەتكۈزۈش ئارقا سەپ تەمىناتى تولىمۇ مۇشكۇل بولۇپلا قالماي، شۇ چاغدىكى ھەرقايسى بەگلىكلەر ئارىسىدا توختىماي داۋاملىشىۋاتقان ھايات - ماماتلىق زور جەڭلەر، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوبيېكتىپ ۋەزىيەتمۇ ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ بۇنداق لەشكەر ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئىمكان بەرمەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزۇنغا سوزۇلغان چېگرا لىنىيىسىدە ھەرقانداق بىر نۇقتا ھۇنلارنىڭ ھۇجۇم نىشانى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى.

بۇ هۇنلارنىڭ باسمىچىلىقىغا قارشى مۇداپىئەنىسى تېخىمۇ قىيىنلاشتۇرۇۋېتىتتى. بۇنداق ۋەزىيەتتە، يەر شەكلىگە تايىنىپ ئۇزۇن مۇددەتلىك مۇداپىئە قۇرۇلۇشى بىنا قىلىش هۇن چەۋەندازلىرىنىڭ هۇجۇملىرىنى توسۇشتىكى ئۈنۈملۈك شەكىل ئىدى. شۇڭا، ئۆز ۋاقتىدا چىن، جاۋ، يەن بەگلىكلىرى سېپىل سوقۇپ شىمالىي هۇنلارنى ئاساس قىلغان چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ باسمىچىلىقىدىن مۇداپىئە كۆرگەن.

جاۋ بەگلىكى ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىدە ئەڭ دەسلەپ سېپىل سوققان بەگلىكلەرنىڭ بىرى. جاۋ سۇخۇ (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 349 — 326 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە جاۋ بەگلىكىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدا سېپىل سوقۇلغان. ئۇنىڭ ئوغلى جاۋۋۇلىڭ تەختتە ئولتۇرغاندا هۇن قاتارلىق چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن هۇنلارنىڭ كېيىملىرىنى كىيىپ، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشلىرىنى مەشىق قىلىپ، بەگلىكىنى قۇدرەت تاپقۇزۇپ، شىمالدا لىنخۇ، لۇفەن قاتارلىق جايلارنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، هۇن قاتارلىق چارۋىچى مىللەتلەرنى چۈغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىغا قوغلۇۋېتىپ، ئاندىن شەرقتە دەيدى (ئورنى هازىرقى خېبەي ئۆلكىسى ۋەيشەن ناهىيىسىدە) دىن چۈغاي تاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكى، داچىڭشەن تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى بويلاپ غەربكە سوزۇلۇپ تاكى گاۋچۆ (ئورنى هازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى لىنخې ناهىيىسىنىڭ شىمالىدا) غىچە ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى ئىككى مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق سېپىل سوقتى. سېپىلنىڭ بويلاپ يۇنجۇڭ، يەنمېن، دەيجۇن قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى تەسىس قىلىپ، لەشكەر تۇرغۇزۇپ مۇداپىئە كۆرۈپ هۇن قاتارلىق چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ جەنۇبقا كېلىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشلىرىنى ئۈنۈملۈك توستى. جاۋ شاۋ پادىشاھ بولغاندىن كېيىن مەشھۇر سانغۇن لى مۇ دەيجۇن، يەنمېن ۋىلايەتلىرىدە

تۇرۇپ سەددىچىن سېپىلىغا تايىنىپ ھۇنلارنىڭ يۇزمىڭ كىشىلىك قوشۇننى تارمار قىلىپ، سەددىچىننىڭ ھۇنلارنىڭ باسمىچىلىقىدىن مۇداپىئە كۆرۈشتىكى غايەت زور رولىنى تولۇق نامايان قىلدى.

يەن بەگلىكىمۇ شىمالىي چېگرىدا سېپىل سوقتى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە، ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يەن بەگلىكىنىڭ دانىشمەن سانغۇنى چىن كەي ھۇنلار ئارىسىغا تۇرغاق بولۇپ كىرىپ ھۇنلارنىڭ چوڭقۇر ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن، لېكىن چىن كەي يەن بەگلىكىگە قايتقاندىن كېيىن دەرھاللا زور قوشۇننى باشلاپ شەرقىي ھۇنلارنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنى مەڭ نەچچە چاقىرىم چېكىندۈردى. كېيىن يەن بەگلىكىدىكىلەر شىمالىي چېگرىغا ۋە يېڭىدىن ئىگىلىگەن زېمىنلارنى چۆرىدەپ سېپىل سوقتى. يەن سېپىلى غەربتە زاۋياڭ (ئورنى تەخمىنەن ھازىرقى خېبىي ئۆلكىسى شۇەنخۇانىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدۇ) دىن شەرقتە شياڭپىڭ (ئورنى تەخمىنەن ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى شېنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقى) غىچە بولۇپ شاڭگۇ، يۈياڭ، يۈبېيپىڭ، لياۋشى، لياۋدۇڭ ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلىپ ھۇنلارنىڭ باسمىچىلىقىدىن مۇداپىئە كۆردى.

چىن بەگلىكى جاۋۇاڭ دەۋرىدە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 306 ـ يىللىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 251 ـ يىللارغىچە تەختتە ئولتۇرغان) شىمالىي چېگرىدا سېپىل سوقۇشقا باشلىغان. ئەينى چاغدا، چىن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقانلار غەربىي رۇئىلارغا تەۋە يېچۇلىكلەر ئىدى. ئەمىنىيە دەۋرىدىن تارتىپلا يېچۇ قۇدرەت تېپىپ چىن بەگلىكىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدا زور ۋەھىمە پەيدا قىلىپ تۇراتتى. چىن بەگلىكىدىكىلەر يەر ئاچقاندا پات ـ پات يېچۇلىكلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچراپ تۇراتتى. چىنۇۋاڭنىڭ تۇنجى يىلى

(مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 310 ـ يىلى) شىمالدىكى يېچۇگە لەشكەر تارتتى. بىراق، ناھايىتى ئاز ئۇنۇمگە ئېرىشتى. جاۋۇاڭ دەۋرىدە شۇەن خان ئانا چىن بەگلىكىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنىڭ ئەسىنلىكى ئۇچۇن ئايانماي ئۆزى ئوتتۇرىغا چىقىپ يېچۇنى ئۆزىگە قارىتىپ، يېچۇ رۇك خانى بىلەن ئۇزۇن يىللار بىللە تۇرۇپ ئۇنىڭدىن ئىككى پەرزەنت كۆردى. جاۋۇاڭنىڭ 35 ـ يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 272 ـ يىلى) خان ئانا گەنچۇەن قەسىرىدە يېچۇ رۇك خانىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈپ چاقماق تېزلىكىدە لەشكەر تارتىپ يېچۇلەرنى يوق قىلىپ ئۇلارنىڭ زېمىنىنى ئىگىلىدى. گەرچە يېچۇلەر يوقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە تېخىمۇ كۆچلۈك بىر دۈشمەن — ھۇنلار چىن بەگلىكىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدا پەيدا بولغانىدى. ھۇنلارنىڭ باسمىچىلىقىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن چىن يەگلىكى لوكشى، شاڭجۈن چېگرىلىرىنى بويلاپ ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى مىنشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى تاۋ خې دەريا سىنىڭ شەرقىي قىرغىقىنىڭ شىمالىدىن تاكى دىداۋ (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنتاۋ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى) غىچە، نىڭشيانىڭ گۈيۈەندىن ئۆتۈپ خۇاڭخې دەريا سىغىچە بولغان ئارىلىقتا سىپىل سوقۇپ ھۇنلارنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىش غەرىزىنى ئۇنۇملۇك توستى.

چىن، جاۋ، يەن بەگلىكلىرى سوققان سىپىللار ھۇنلارنى ئاساس قىلغان شىمالدىكى چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ھۇجۇملىرىدىن مۇداپىئە كۆرۈشتە مۇئەييەن ئۇنۇمگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن ھۇنلارنىڭ جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىش قەستىنى ئۇزۇل ـ كېسىل توسىيالمىدى. بولۇپمۇ، جاۋ، يەن بەگلىكلىرىگە كېلىدىغان ھەربىي بېسىم كۆچلۈك چىن قوشۇنلىرىدىن كەلگەچكە، ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزلىرى ئىككىنچى مەسىلە بولۇپ قالغانىدى. ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىگە كەلگەندە جاۋ بەگلىكىنىڭ يېمىرىلىشىگە ئەگىشىپ ھۇنلار ناھايىتى تېزلا سەددىچىن

مۇداپىئەسىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، چۈغاي تاغلىرىدىن ھالقىپ، خۇاڭخېدىن ئۆتۈپ خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى ئىگىلەپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تېرىم رايونى ئۈچۈن تەھدىت بولۇپ شەكىللەندى.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 221 - يىلى چىن شىخۇاڭ بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەرنى يوقىتىپ ئالتە بەگلىكنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئۇرۇش ئوتى قاپلىغان ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىگە خاتىمە بەردى. گەرچە، كونا رەقىبلىرى تىنجىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن چىن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىلىرىدا ھۈن قوشۇنلىرىنىڭ قۇلاقنى تېشىۋەتكۈدەك قى - چۈ ئاۋازلىرى ياڭراشقا باشلىدى. ھۈنلاردىن كېلىدىغان ھۇجۇمغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن چىن شىخۇاڭ دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ 6 - يىلى مىڭ تېەننى 350 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنغا باش قىلىپ ئەۋەتىپ ھۈنلارنى خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردىن قوغلاپ چىقىرىپ، چۈغاينىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى تارتىۋېلىپ، يۇجۇڭ (ئورنى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇجۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) دىن شەرقتە چۈغاي تاغلىرىنىڭ باغرىغىچە 34 ناھىيە تەسىس قىلدى. چىن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىدە ياسالغان بىر قىسىم سېپىللار ئەسلىدىكى رولىنى يوقاتقانىدى. شىمالغا قوغلانغان ھۈنلارنىڭ خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى بىپايان، مۇنبەت زېمىنىدىن ئايرىلىپ قالغىنىغا تەن بەرمەي قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىشى تامامەن مۇمكىن ئىدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، سەددىچىن سېپىلىنى قايتىدىن رېمونت قىلىش ۋە سوقۇش چىن سۇلالىسىنىڭ ئالدىغا قويۇلغان جىددىي ۋەزىپە ئىدى.

چىن شىخۇاڭنىڭ 33 - يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 214 - يىلى) مىڭ تېەن خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، چىن شىخۇاڭ شىمال مۇداپىئەسىنى

ئۇزۇل - كېسىل مۇستەھكەملەش ئۈچۈن مېڭە تېخنىكا يېڭىدىن سېپىل سوقۇش، يەنى ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىدىكى چىن، جاۋ، يەن بەگلىكلىرى سالغان سېپىللارنى تۇتاشتۇرۇپ، رېمونت قىلىپ پۇختىلاشقا يارلىق چۈشۈردى. بۇ ئۇلۇغ قۇرۇلۇشنى تاماملاش ئۈچۈن چىن ھۆكۈمىتى مەملىكەت مىقياسىدا ھاشار ئۇيۇشتۇرۇپ، ئون نەچچە يىل جاپالىق تىرىشىش نەتىجىسىدە ئاخىرى غەربتە لىنتاۋدىن شەرقتە لياۋدۇڭغىچە سوزۇلغان ھەيۋەتلىك سەددىچىن سېپىلىنى بەرپا قىلدى. سېپىل قۇرۇلۇشى ۋە مۇداپىئە ئېھتىياجى ئۈچۈن يەنە شەرقتىن غەربكە تۇتىشىدىغان شىمالىي قاتناش لىنىيىسى ئېچىلدى. چىن شىخۇاڭنىڭ 35 - يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 212 - يىلى) مېڭە تېخن يەنە بىۋاستە يول قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل بولدى. بىۋاستە يول غەربتە شىمالدىكى مۇھىم بازار جېيۇيۈەن (ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دىن جەنۇبتا يۇنياڭدىكى گەنچۈەنگۇڭ (ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى گوخۇا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) قەسىرىگىچە ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1700 چاقىرىمدىن ئارتۇق بولۇپ تاغ - جىلغىلارنى تۇزلەپ، تۇرلۇك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، كونا يولنى ئىشلىتىش ئەسلا مۇمكىن بولمىغان شارائىتتا تاغ - ئېدىرلاردا، بىپايان ئوردوس يايلاقلىرىدا جەنۇب - شىمالنى تۇتاشتۇرىدىغان يېڭى بىر يول. بۇ مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن شىمالدىكى مۇداپىئە رايونلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش، پەرمانلارنى ۋاقتىدا يەتكۈزۈش، قوشۇنىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ شىمال مۇداپىئە سىستېمىسىنى مۇستەھكەملەشنى ئىشەنچىلىك كاپالەتكە ئىگە قىلدى. سەددىچىن سېپىلىنىڭ سوقۇلۇشى ۋە بىۋاستە يولنىڭ ياسىلىشى چىن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدا مۇستەھكەم مۇداپىئە لىنىيىسى ئورنىتىلغانلىقىنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ ئەمىنلىكىنى

كاپالەتكە ئىگە قىلدى. سەددىچىن سېپىلىنى ھۇنلارنىڭ باسمىچىلىقىدىن مۇداپىئە كۆرۈش تەرەپتىن غايەت زور رول ئويناغان بولسىمۇ، لېكىن چىن سۇلالىسى ئۆچۈن ئەجەللىك بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى. سېپىل قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ھاشارغا ھەيدەلگەن لەشكەر، ئەمەلدار ۋە پۇقرالار بىر نەچچە مىليون كىشىدىن كەم ئەمەس ئىدى. قۇرۇلۇشنىڭ «دەريا ئۇستى» بۆلىكىدىلا 350 مىڭدىن ئارتۇق مۇداپىئە لەشكىرى ھەربىكەتكە كەلتۈرۈلدى. ھاشارغا تۇتۇلغان جىنايەتچىلەر، لەگ توشۇيدىغان ئاممىنىڭ سانىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە چىن سۇلالىسىنىڭ «قانخور دۆلەت» دېگەن نامى خەلقتە سالغان ۋەھشىيانە زۇلۇملىرى بىلەن ھەممە ئىنقلىمغا پۈر كەتتى. سېپىل قۇرۇلۇشىغا ۋە چېگرا مۇداپىئەسىگە ئەۋەتىلگەن لەشكەرلەر شىمالنى ھالاكەت گىردابى دەپ قارايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە سېپىل قۇرۇلۇشى بىلەن بىر ۋاقىتتا يول ياساش، خان قەبرىسى، ئوردا قۇرۇلۇشى، تۆۋەن ئىقلىمغا يۈرۈش قىلىشتەك زور قۇرۇلۇشلار ۋە ھەربىي يۈرۈشلەر قانچىلىك ئادەمنىڭ جېنى ۋە مال - مۈلكىنى يوتۇپ كەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى. بۇ ئىشلار ئەمدىلا ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدىن قوتۇلۇپ ئوھ دېگەن پۇقرالارغا نىسبەتەن شۇبھىسىزكى بىر زور ئاپەت بولدى. قۇدرەتلىك چىن سۇلالىسىنىڭ بىرلىككە كېلىپ ئون نەچچە يىل ئۆتمەيلا مۇنقەرز بولۇشى خەلقنى مۇشۇنداق تىنىمسىز ئېزىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قايتۇرۇۋالغان، سەددىچىن سېپىلىنى سوقۇپ ھۇنلارنى ۋەھىمىگە سالغان مېڭ تيەن چىن II خۇخې تەرىپىدىن مەجبۇرلىنىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغاندا، ئۆزىنىڭ ئىلگىرى نېمە گۇناھ ئۆتكۈزگەنلىكىنى ئاڭقىرالماي قالغان. ئەگ ئاخىرى ئۇ «سېپىلنى سوقۇشقا نازارەتچىلىك قىلىپ «يەر تومۇرى» نى ئۈزۈۋەتكەنلىكىمدىن بالا - قازاغا دۇچار بولدۇم» دەپ خۇلاسە

چىقارغان. نەچچە ئون يىلدىن كېيىن غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى سىماچيەن سەددىچىننى زىيارەت قىلىپ، بىۋاستە يول بىلەن چاڭئەنگە قايتىش سەپىرىدە مېڭ تيەن نازارەت قىلىپ ياساقلان ھەيۋەتلىك سېپىل راۋاقلىرى، بىۋاستە يول قۇرۇلۇشىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندىن كېيىن، بۇلار چوڭقۇر تەسىر قىلىپ مېڭ تيەننىڭ مەشھۇر سانغۇن تۇرۇپ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ نەسىھەت قىلىپ، پۇقرالارنى ۋاقتىدا ئاسراپ قالماي ئەكسىچە خۇشامەتكۇيلۇق قىلىپ خەلقنى خالىغانچە ئىشلىتىپ، ئۆز ئۆلۈمىنى «يەرنىڭ تومۇرى» نى ئۇزۇۋەتكەنلىكىگە ئارتىپ قويۇپ، ئۆلۈم ئالدىدىمۇ ئويغانمىغانلىقىنى ئەيىبلىگەن.

چىن سۇلالىسىنىڭ مۇنەۋەرز بولۇشىغا ئەگىشىپ ھۇن چەۋەندازلىرى سەددىچىندىن بۆسۈپ ئۆتۈپ خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قايتىدىن بېسىۋالدى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا بىر مەزگىل ئىچىدە ھۇنلار چېگرا ۋىلايەتلىرىگە پات - پات پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇردى. ھەتتا لەشكەرلىرى ئاستانە چاڭئەنگىمۇ قىستاپ كەلدى. سەددىچىن سېپىلىنىڭ مۇداپىئە رولى ئەملىيەتتە ئېغىز دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتتى. لېكىن، خەن سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ نەزىرىدە سەددىچىن يەنىلا خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنى ئايرىپ تۇرىدىغان مۇھىم بەلگە ئىدى. خەن ۋېندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 162 - يىلى) خەن ۋېندى ھۇنلارنىڭ روشان تەڭرىقۇتىغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى «ئوقياچىلار ئېلى» تەڭرىقۇتقا تەۋە بولۇش، سەددىچىننىڭ جەنۇبىدىكى «تاجىلىق كۆلبە» خەن سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇش، خەنزۇلار سېپىلدىن ئۆتمەسلىك، ھۇنلار سېپىلدىن كىرمەسلىك، ئىككى تەرەپ قۇدا بولۇش شەرتىنى ئوتتۇرىغا قويدى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى

سەددىچىننى قايتا رېمونت قىلىش بىلەن سەددىچىندىن بۆسۈپ ئۆتۈش مەركەز قىلىنغان شىمالىي مۇداپىئە سىستېمىسىنى چۆرىدىگەن ھالدا خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار كەسكىن جەڭلەرنى باشلىۋەتتى.

3. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ شىمالىي چۆللۈكتە مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولغانلىقى

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 209 - يىلى چىن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار تارىخىدىكى ئالاھىدە ئەھمىيەتلىك بىر يىل بولدى. چىن سۇلالىسىنىڭ خانى خۇڭخې بىلەن ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرغۇچىسى باتۇر تەڭرىقۇت بىرلا ۋاقىتتا تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، نەتىجىسى ئوخشىمىغان ئىككى خىل تراگىكومېدىيىگە رېژىسسورلۇق قىلدى.

چىن II خۇڭخې چىن شىخوانغنىڭ كىچىك ئوغلى بولۇپ ئۇنىڭغا ئەسلى تەخت نېسىپ بولمايتتى. بىر قېتىملىق تاسادىپىي پۇرسەتتە ئۇ خانلىق تەختكە چىقىپ قالغانىدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 210 - يىلى چىن شىخوانغ 5 - قېتىم مەملىكەتنى كۆزدىن كەچۈرۈش سەپىرىدە پېڭتەيدە تۇيۇقسىزلا كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ. بىراق، ۋەلىئەھدى فۇسۇ يىراق شىمالىي چېگرىدا مېڭ تيەن باشچىلىقىدىكى چېگرىنى مۇداپىئە قىلغۇچى چوڭ قوشۇننى نازارەت قىلىپ تۇرۇۋاتقاچقا، چىن شىخوانغ بىللە سەپەردە بولۇۋاتقان خۇڭخې ھەرەم ئاغىسى جاۋ گاۋ ۋە ۋەزىر لى سى بىلەن سۇيىقەست پىلانلاپ ساختا ۋەسىيەتنامە ياساپ، فۇسۇنى ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇرلاپ، تەختنى تارتىۋالىدۇ. خۇڭخېنىڭ ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىقىدا ئاللىقاچان كۈنسىكە پاتقان چىن خانلىقى تېخىمۇ خەۋپتە قالدى. چىن II نىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 209 - يىلى) 7 - ئايدا چىن

شېكى - ۋۇ گائلار دازى يېزىسىدا (ئورنى ھازىرقى ئەنخوي ئۆلكىسى سۇشيەن ناھيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) تۇغ كۆتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇنجى بولۇپ قوزغالدى. ئۇلارغا پۈتۈن مەملىكەت ئاۋاز قوشۇپ، چىن خانلىقىنىڭ زاۋال تاپقانلىقىنى كۈنلىرىنىڭ ئۇزاققا قالمىغانلىقىدىن دېرەك بەردى. چىن خانلىقى زېمىنىدا كۈن ئولتۇرۇپ زاۋاللىققا يۈز تۇتقان مەنزىرە بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھالدا ھۇن ئىمپېرىيىسى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا باش كۆتۈردى. گەرچە باتۇر تەڭرىقۇتمۇ خۇخىغا ئوخشاش سۇيىقەست بىلەن تەڭرىقۇتلۇق ئورنىنى تارتىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھازىرلىغان ئالاھىدە سىياسىي، ھەربىي ئىقتىدارىنى خۇخي بىلەن سېلىشتۇرۇپ بولمايتتى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا چىن قوشۇنلىرىدىن مەغلۇپ بولۇپ پىتىراپ شىمالغا قېچىپ كەتكەن ھۇنلار تۇغ - ئەلەملىرىنى كۆتۈرۈپ، داقا - دۇمباقلىرىنى ياڭرىتىپ گۈللەپ ياشنايدىغان تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويدى.

باتۇر تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، دەسلەپتە خانتېكىن سۈپىتىدە دادىسى تەرىپىدىن ئەينى چاغدا دۇرخان (دۇنخۇاڭ)، چىلەنشەن تاغلىرى ئارلىقىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان توخرىلار ئارىسىغا تۇرغاقلىققا ئەۋەتىلگەن. ھۇن قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئادەتتى بويىچە خانتېكىننى ھەرقايسى قەبىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى قۇرۇلتاي چاقىرىپ ئورتاق سايلايتتى. لېكىن، بۇ چاغدا تۇمەن ئۆزىنىڭ ئەڭ ئامراق ئالچىسىدىن تۇغۇلغان كىچىك ئوغلىنى خانتېكىن قىلىپ تىكلىمەكچى بولىدۇ. كىچىك ئوغلىنى تەختكە چىقىرىش يولىدىكى ئەڭ چوڭ توسالغۇنى يوقىتىش ئۈچۈن تۇمەن تەڭرىقۇت جىددىي ھۇجۇم قوزغاپ، چوڭ ئوغلى باتۇرنى ئۆلتۈرگۈزۈۋې- تىشنى قەستلەيدۇ. باتۇر ئۆزىگە كېلىۋاتقان خەۋپ - خەتەرنى ئۆز ۋاقتىدا تۇيۇپ توخرىلارنىڭ ئەتىۋارلىق دۇلدۇلىنى ئوغرىلاپ،

توخرىلار مۇھاسىرىسىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ھۇنلارنىڭ قېشىغا قېچىپ كېلىدۇ. تۇمەن تەڭرىقۇتىنىڭ چوڭ ئوغلىنى تاشلاپ كىچىك ئوغلىنى خانتېكىن قىلىپ تىكلەش غەربىي ئەمەلگە ئاشمىغان بولسىمۇ، لېكىن باتۇرنىڭ مۇنداق قەيسەرانە ھەرىكىتى ئۇنى يېڭىۋاشتىن تەسىرلەندۈرىدۇ. شۇڭا، تۇمەن تەڭرىقۇت پەرمان چۈشۈرۈپ باتۇرنى تۇمەن چەۋەندازلار قوشۇنىغا باش قىلىدۇ. ئەمما، تەڭرىقۇتلۇق ئورنىغا كىم ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسى يەنىلا ھەل قىلىنمايدۇ.

مۇنداق بىر قاتار ۋەقەلەردىن كېيىن، باتۇرئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ ھەمدە تەڭرىقۇتلۇق ئورنىنى تارتىۋېلىشقا نىيەت باغلايدۇ. باتۇر ئاۋازلىق ئوقيانى ياساپ چەۋەندازلىرىغا مەشىق قىلدۇرىدۇ ۋە قاتتىق بۇيرۇق بىلەن ئەڭ ئاخىرى ئۆزىگە سادىق بىر ئاتلىق قوشۇننى تەربىيىلەپ چىقىدۇ. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209 - يىلى باتۇر تۇمەن تەڭرىقۇتىنىڭ ئوۋ ئوۋلاش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، قول ئاستىدىكىلەرگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئاتىسىنى ئۆلتۈرگۈزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆگەي ئاپىسى، ئىنىسى ۋە ئۆزىگە بويسۇنمىغان ۋەزىرلەرنى پاكىت پاكىز قىرىپ تاشلاپ، ئۆزىنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلەيدۇ. شۇندىن باشلاپ، باتۇر تەڭرىقۇت ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى مۇستەھكەم كونترول قىلىدۇ. قەبىلىلەر قۇرۇلتىيى مەۋجۇت بولسىمۇ تەڭرىقۇت ۋارىسى مەسىلىسىدە پىكىر قىلىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولىدۇ.

باتۇر تەڭرىقۇتلۇق ئورنىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، دەرھال كەڭ كۆلەمدە ئەتراپتىكى قوشنا ئەللەرنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىنى باشلايدۇ. ئەينى چاغدا، ھۇنلارنىڭ شەرقىدىكى توڭغۇسلار بىلەن غەربتىكى توخرىلارنىڭ كۈچى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، شەرق ۋە غەرب تەرەپتىن ھۇنلارنىڭ بېخىتەرلىكىگە تەھدىت سېلىپ تۇراتتى. بولۇپمۇ، توڭغۇسلار ھۇنلارنى كۆزگە

ئىلمايتتى. توڭغۇسلارنىڭ خانى باتۇرنىڭ ئۆز ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە ئولتۇرغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمى تىنچسىز دەپ قاراپ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۇنلارنىڭ ئۇچقۇر تۇلپىرى بىلەن باتۇرنىڭ ئەڭ ئامراق ئالچىسىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشكە قىستايدۇ. توڭغۇسلارنىڭ خىلمۇخىل يولسىز تەلەپلىرىنى باتۇر تەڭرىقۇت غەلىمايى قاندۇرىدۇ. توڭغۇسلار ھۇنلار ئاجىز، بوزەك دەپ قاراپ قەدىمىمۇ قەدىم ئىلگىرىلەپ ھۇنلاردىن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق رايون دەپ ئايرىلغان زېمىنىنى ئاشكارا تەلەپ قىلغاندا، باتۇر تەڭرىقۇت غەزەپلىك ئارسلانغا ئوخشاش قەلبىدىكى يىغىلىپ قالغان ئوتنى بىراقلا چىقىرىپ، زېمىنىدىن كېچىشنى تەشەببۇس قىلغان ۋەزىرلەرنى قەتلى قىلىپ، شەخسەن ئۆزى لەشكەر باشلاپ توڭغۇسلارنى بويسۇندۇرۇش يۈرۈشىگە ئاتلىنىدۇ. باتۇر تەڭرىقۇت شەخسەن ئۆزى خىللانغان ھۇن چەۋەندازلىرىنى باشلاپ توڭغۇسلارنىڭ ئالدىدا تۇيۇقسىز پەيدا بولغاندا، غالجىرلاشقان ۋە ھۇشيارلىقىنى يوقاتقان توڭغۇسلارنىڭ خان، سەركەردىلىرى ئۆزىنى قوغداشقا ئۈلگۈرەلمەي قالمدۇ، ئۇلار ئېسىنى يىغقۇچە ھۇن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تېرىپېرەن قىلىنىپ خەلقى، مال - چارۋىلىرى، بايلىقلىرى غالىبلارنىڭ ئولجىسىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، توڭغۇسلار ھۇنلارنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرىپ قالمدۇ.

تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 205 - يىلى باتۇر تەڭرىقۇت توڭغۇسلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، غەربكە يۈرۈش قىلىپ توخرىلارغا قاتتىق زەربە بەردى. توخرىلار بىلەن باتۇر تەڭرىقۇت ئوتتۇرىسىدا شەخسىي ئاداۋەت بولۇپلا قالماي، ئۇلار ئىگىلەپ تۇرغان خېشى رايونى ئىنتايىن مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئورۇن بولۇپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن غەربىي يۇرت (غەربىي رايون) غا ئۆتىدىغان بىردىنبىر مۇھىم بوغۇز ئىدى. خېشى رايونى

كونترول قىلىنسىلا پۈتكۈل غەربىي يۈرتنى كونترول قىلغانلىق بولاتتى. بولۇپمۇ، خېشى رايونىغا جايلاشقان چىلەنشەن تېغى بىلەن ئالچى تېغى (يەنجى تېغى) (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى شەندەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) شەرقتىن غەربكە ئىككى مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق، جەنۇبتىن شىمالغا يۈز چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان بۇ رايون ئورمانلىرى بۈك - باراقسان، ئوت - سۇيى ئەلۋەك، ھاۋاسى قىشتا ئىللىق يازدا سالقىن، ناھايىتى ياخشى تەبىئىي يايلاق بولۇپ، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ھۇنلارغا نىسبەتەن غايەت زور سېھرىي كۈچكە ئىگە ئىدى. شۇڭا، ھۇنلارنىڭ بۇ يەرنى ئىگىلەپ ئۆزىنىڭكى قىلىۋېلىشى تۇرغان گەپ ئىدى. توخرىلارنىڭ ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرغۇدەك كۈچى بولمىغانلىقتىن، ئۆزلىرى ئۆزۈن يىللار ياشىغان خېشى رايونىدىن كېچىپ، غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. لېكىن، توخرىلارمۇ قانداقلا بولمىسۇن بىر چوڭ مىللەت بولغاچقا ئۇلارنىڭمۇ يۈز مىڭدىن ئوشۇق «كىرىچ تارتالايدىغان چەۋەندەز ئەزىمەتلەر» ى بار ئىدى. ھۇنلارمۇ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە توخرىلارنى ئۆزۈل - كېسىل بويسۇندۇرۇشقا ئامالسىز ئىدى. پەقەت مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 176 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە باتۇر تەڭرىقۇت توخرىلارغا قارشى 2 - قېتىملىق ھۇجۇم قوزغىغاندىن كېيىنلا، توخرىلارنى يەنە بىر قېتىم مەغلۇپ قىلىپ خېشى رايونىنى تەلتۆكۈس ئىگىلىدى. توخرىلارنىڭ كۆپ قىسمى پۈتۈن قوۋمى بويىچە غەربكە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمى ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشتى ۋە كېيىنكى كىچىك توخرىلار دەپ ئاتالدى.

باتۇر تەڭرىقۇت توخرىلارنى ۋە توڭغۇسلارنى بويسۇندۇرۇشـ-نىڭ ئالدى - كەينىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك زېمىنى جەڭگە - جىدەل قايناملىغا غەرق بولغانىدى. مىلادىيە-

دىن بـۇرۇنقى 207 - يىلى چىن خانلىقى ھەر قايسى بەگلەر، پىدائىي لەشكەرلىرىنىڭ بىرلىشىپ زەربە بېرىشى بىلەن مۇنقەرز بولدى. خەن خانى لىيۇ باڭ غەربىي چۇنىڭ مۇشتۇمزورى شياڭ يۇ بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تالىشىپ ئۆزئارا قىرغىن قىلىشىپ قالتىس تۈتۈشۈپ قالدى. باتۇر تەڭرىقۇت تەبىئىيكى زېمىننى كېڭەيتىشنىڭ بۇنداق ياخشى پۇرسىتىنى قولدىن بەرمەيتتى. ئۇ لۇفەن بىلەن بەييانگدىكى خېنەن بەگلىكىنى بويسۇندۇرۇپ، مېڭ تيەن تارتىۋالغان بارلىق زېمىنلارنى قايتۇرۇۋېلىپلا قالماي يەنە يەنجۇن (ئورنى ھازىرقى خېبىي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدا) ۋە دەيجۇن (ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالى قىسمىدا) گە بېسىپ كىرىپ تۇمەن تەڭرىقۇت دەۋرىدە ھۇنلارنىڭ مەغلۇپ بولۇپ شىمالغا چېكىنگەنلىكىدەك ئار - نومۇسنى يۇيدى. كېيىن باتۇر تەڭرىقۇت ناھايىتى تېزلىكتە ھۇنلارنىڭ شىمالىدا ياشاۋاتقان خۇنيۇ، چۇشې، دىڭلىڭ (بايقال كۆلى بويلىرىدا ياشايتتى، خاكاس قىرغىزلار، يېنىسەي دەريياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشايتتى) شىمالى قاتارلىق قەبىلىلەرنى بويسۇندۇردى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ كۆپ قىسمى چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرەتتى. ئۇلار بىپايان ھەم مۇنبەت، يايلاق ئورمانلارنى ئىگىلىگەنىدى. ھۇنلارنىڭ بۇ جايلارنى ئىگىلىشى ئۆز ئىقتىسادىنى تەرەققي قىلدۇرۇش ۋە دۆلەت كۈچىنى كۈچلەندۇرۇشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ كۆپ يىللار ھەر تەرەپكە قوشۇن تارتىپ يۇرۇش قىلىش نەتىجىسىدە شەرقتە لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىدىن موڭغۇل يايلاقلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ غەربتە چياڭ، دىلارغىچە، شىمالدا بايقال كۆلىدىن جەنۇبتا خېتاۋ يەنى بۈگۈنكى سەنشى، شەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيە ھۇنلارنىڭ كونترول‌لۇقىغا ئۆتتى. ھۇنلار بويسۇندۇرغان

رايونلارنىڭ ئۇزلۇكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، تۈركۈم - تۈركۈم قۇللار، بايلىقلار ۋە ئارغىماقلار ھۈنلارنىڭ قولىغا كىرىشكە باشلىدى. ئەزەلدىن كۈچلۈكلەرگە چوقۇنۇپ ئاجىزلارنى كۆزگە ئىلمايدىغان، بۇلاڭ - تالاڭنى چوڭ كۆرىدىغان ھۈنلارنىڭ قەلبىدە باتۇر تەڭرىقۇت شۇبھىسىزكى تەڭداشسىز قوماندانغا ئايلىنىپ كۆپ ساندىكى ۋەزىر - ئاقسۆڭەكلەرنىڭ چىن دىلىدىن ھىمايە قىلىشىغا ئېرىشتى. شۇنداق قىلىپ، قۇدرەتلىك ھۈن ئىمپېرىيىسى باتۇر تەڭرىقۇت ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئاغا تەڭرىقۇت ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەۋردە ھۈن ئىمپېرىيىسى گۈللەپ ياشناش باسقۇچىغا كىرىپ شىمالىي چۆللۈكتە قەد كۆتۈرۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يەتكۈچە سور ۋۇقچىلىقلارنى سالدى.

بۇ كەڭرى زېمىننى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك كونترول قىلىش ئۈچۈن باتۇر تەڭرىقۇت ھۈنلارنىڭ سىياسىي مەركىزى تەڭرىقۇت ئوردىسىنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى (موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى كۆرسىتىدۇ) چۆغاي تاغلىرىدىن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئورقۇن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى خوشۇت سايدام كۆلى ئەتراپىغا كۆچۈردى. بۇ خەنزۇ تارىخىدا «ئەجدىھا بالىق» ياكى «تەختىھون» دەپ ئاتالدى. تەڭرىقۇت ئوردىسى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن ھۈنلارنىڭ مەركىزىي بەلۋىغىدىن تەڭرىقۇت پەرمانلىرىنى ھەر تەرەپكە يەتكۈزۈشكە قولايلىق بولدى. ھۈنلارنىڭ ھاكىمىيەت ئورگىنى ئوتتۇرا، ئوڭ، سول ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنەتتى. ئوتتۇرا قىسىم تەڭرىقۇتنىڭ باشقۇرۇشىدىكى مەركىزىي قىسىم بولۇپ، باشقۇرۇلىدىغان رايونلار ھۈنلارنىڭ ئوتتۇرا قىسىمغا جايلاشقان بولاتتى. ئۇنىڭ جەنۇبىي تەرىپى خەن سۇلالىسىنىڭ دەيجۇن ۋىلايىتى (ئورنى ھازىرقى خېبىي ئۆلكىسىنىڭ ۋېيشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا)، يۈنجۇڭ ۋىلايىتى (ئورنى

هازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى توقتۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) قىسىملىرىغا تۇتىشاتتى. سول قىسمى سول تۇغ قانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى جايلار ھۇنلارنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ جەنۇبىي تەرىپى شاڭگۇ ۋىلايىتى (ئورنى ھازىرقى خېبىي ئۆلكىسى خۇەنلەي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى) بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ. ئوڭ تەرىپى ئوڭ تۇغ قانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايونلار ھۇنلارنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ جەنۇبىي تەرىپى ئۇدۇل شاڭجۇن ۋىلايىتى (ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى يۇلىن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى) نىڭ غەربىي رايونلىرىغا تۇتىشاتتى. تەڭرىقۇت ھۇنلارنىڭ ھەربىي ھاكىمىيىتىنىڭ بارلىق ھوقۇقىنى قوللىدا تۇتقان بولۇپ ئوڭ، سول تۇغ قانلار تەڭرىقۇتقا يارەملىشىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزەتتى. يەرلىكتىكى ئەڭ يۇقىرى مەنسەپدار ئوڭ، سول تۇغ قانلار بولاتتى. ھۇنلارنىڭ ئادىتىدە سول تەرەپ ئۇستۇن بولۇپ سول تۇغ قانىنىڭ ھوقۇقى ۋە ئورنى تەڭرىقۇتتىنلا كېيىن تۇراتتى. ئۇ تەڭرىقۇتنىڭ مەخسۇس يارەمچىسى ھېسابلىناتتى. شۇڭا، دائىم بۇ ۋەزىپىنى خانتېكىن ئۇستىگە ئالاتتى. ئوڭ، سول تۇغ قانلارنىڭ ئاستىدا ئوڭ، سول قول قان، ئوڭ، سول چوڭ سانغۇن، ئوڭ، سول تۇتۇقبەگ، ئوڭ، سول تۇتۇنبېگى قاتارلىق يۇقىرى مەنسەپلەر بولاتتى. ھۇنلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇلار مۇئەييەن ساندىكى چەۋەندازلارغا ۋە مۇقىم «بۆلۈنمە يەر» لەر (مۇقىم كېسىپ بېرىلگەن چارۋىچىلىق رايونى) گە ئىگە بولاتتى، ئادەتتە مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئۇرۇش ۋاقتىدا ھەربىي قوماندان بولۇپ چەۋەندازلىرىنى باشلاپ ئۇرۇشقا كىرەتتى. ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇت ئوردىسىدىن تارتىپ يەرلىك ھەر دەرىجىلىك ئورۇنلارغىچە مەمۇرىي ۋە ھەربىي ھاكىمىيەت بىرلەشتۇرۇلگەن بۇنداق ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىنىڭ قۇرۇلۇشى

تەڭرىقوت ئەك ئالىي قوماندانلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولغان، ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ مۇئەييەن ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئىگە بولغانلىقىنى گەۋدىلەندۈرەتتى. بۇ زېمىنى كەڭ شىمالىي چۆللۈكتە تۈيۇقسىز يۈز بېرىدىغان ئىشلارغا تاقابىل تۇرۇشتا ناھايىتى زۆرۈر ئىدى. ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ شىمالىي چۆللۈكتىكى ئوتلاقلاردا ھەر تەرەپكە ئەركىن ئات چاپتۇرۇپ تارقىلىپ يۈرۈشى، شىمالدىكى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئۇلارغا باش ئېگىپ قارام بولۇشى دەل مۇشۇنداق قاتتىق ۋە جانلىق مەمۇرىي، ھەربىي تەشكىلىي قۇرۇلما بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 202 - يىلى بەش يىلغا سوزۇلغان چۇ - خەن ئۇرۇشى ئاخىرى ئاياغلىشىپ، خەن خانى لىيۇ باڭ خان ئاتلىپ، چاڭئەننى ئاستانە قىلىپ غەربىي خەن سۇلالىسىنى قۇردى. ئۇزۇن مۇددەتلىك جەڭلەرنىڭ ھالسىرىتىشى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك زېمىنى ئاللىقاچان چاك - چېكىدىن پارچىلىنىپ، خەلق تۇرمۇشى خانىۋەيران بولغانىدى. يېڭىلا تىكلەنگەن غەربىي خەن سۇلالىسى ئۆزىنى ئوڭشۇۋلىشقا جىددىي ئېھتىياجلىق ئىدى. سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى چەكسىز يايلاقتا ھونلار گۈللەپ ياشناپ تەرەققىي تاپماقتا ئىدى. باتۇر تەڭرىقوت چۆللۈكنىڭ جەنۇب - شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، مۇنبەت ۋە ئوت - سۇلۇق يايلاقتا سەمىرىپ چاپچىپ تۇرغان جەڭ ئارغىماقلىرى كۆككە قاراپ كىشنىشىپ، سەپراس بولۇپ تۇرغان 350 مىڭ ئەزىمەتنى جەڭگاھتا سىناپ بېقىشقا ئالدىراپ تۇراتتى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك زېمىنى ئۇلارنىڭ كارامىتىنى كۆرسىتىدىغان يېڭى جەڭگاھقا ئايلانغانىدى. سەددىچىندىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئات چاپتۇرۇپ كىرىشنىڭ قانچىلىغان ھۇن يىگىتلىرىنىڭ يۈرەك تارىنى تىترەتكەنلىكىنى بىلىپ بولمايتتى.

ئىككىنچى باب

«پىچىقىڭ شەھىرىدە تارتتۇق دەرد - ئەلەم،
يەتتە كۈن ئاچلىقتا بولدى ماغدۇر كەم،
ئوقيانىمۇ ئەپلەپ ئاتالمىدۇق ھەم.»

— خەن - ھۇن ئۇرۇشىدىن قۇدىلىشىشقىچە

● «پىچىقىڭ ئۇرۇشى» — باتۇرلارچە ئىلگىرىلەپ، شەرمەندىلەرچە مەغلۇپ بولۇش
● نەۋرىسى بوۋىسىدىن ئۆي ئايرىپ قارشىلىشىشقا پېتىنالامدۇ؟
● تىز پۈكۈپ يالۋۇرۇپمۇ ھەممە نەرسىنى تىلىگىلى بولمىغانلىقى، باتۇر تەڭرىقۇتىنىڭ مەكتۇپ ئەۋەتىپ خانىكە لۇ خۇنى ھاقارەتلىگەنلىكى
● «قايدىكىن مەرد - پەھلىۋان ئەلنى قوغدايدىغان؟»
● ياغاچ چۆرىنىڭ قورۇلنى پاراكەندە قىلغانلىقى، چەۋەندازلارنىڭ گەنچۈەن قەسىرىگە بېسىپ كىرگەنلىكى
● «ئۇچقۇر سانغۇن» نىڭ قان كېچىپ جەڭ قىلغانلىقى

1. خەن گاۋزۇنىڭ پىكچىكدىكى جىڭى

خەن گاۋزۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ يەتتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 200 ـ يىلى) 10 ـ ئايدا، ئاچچىق بوران ئۇشقىتىپ تۇرغان، قار ـ يامغۇر ئالەمنى بىر ئالغان، شىمالىي سەنشى رايونىنىڭ لوڭجۇ دېگەن يېرىدە جاندىن ئۆتكۈدەك سوغۇق بولۇۋاتاتتى. بۇ چاغدا، ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىدىن ئەمدىلا قۇتۇلغان، تەرتىپسىز، سۇلغۇن خەن قوشۇنلىرى قار ـ مۇز قاپلىغان دالىلاردا تەستە ئىلگىرىلەپ، رەسۋاسى چىققان ھالدا پىكچىكى (ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ داتۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) غا قاراپ چېكىنمەكتە ئىدى. ئەسلىدە غەلىبىسىرى شىمالغا ئىلگىرىلەپ، ئاسىي سانغۇن خەن ۋاڭشىنغا قوغلاپ زەربە بېرىۋاتقان بۇ جەڭگىۋار قورقۇمسىز قوشۇننىڭ قىسقىغىنا يەتتە كۈندە مۇنداق ئېچىنىشلىق ھالغا چۈشۈپ قېلىشى ئۇ دۇنيا ـ بۇ دۇنيا چۈشىنىكسىز بىر ئىش ئىدى. خەن گاۋزۇ لىيۇ باڭمۇ شۇ قوشۇن ئىچىدە بولۇپ كۆز ئالدىدىكى ئېچىنىشلىق مەنزىرىگە قاراپ، ئۆتكەن ئىشلارنى ئويلىغىنىچە توختىماي ئاھ ئۇراتتى. مەلۇمكى، لىيۇ باڭ باشلاپ ماڭغان خەن قوشۇنى يارماس، ئاجىز قوشۇن ئەمەس، بەلكى مەغرۇر ۋە غالىب قوشۇن ئىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 260 ـ يىلى) 10 ـ ئايدا خەن قوشۇنى ئاۋۋال شىيەنياڭغا كىرگەن، چىن شاھزادىسى ئامالسىز قولغا چۈشكەن، چۇ بەگلىكى بىلەن خەن بەگلىكى ئوتتۇرىسىدىكى جاپالىق بەش يىللىق ئۇرۇشتا بىر دەۋر مەشھۇر شەخسلەردىن بولۇپ تونۇلغان غەربىي چۇنىڭ زومىگىرى شياڭيۇ ۋۇجياڭ دەريا سۇيىدا ئۆزىنى بوغۇزلىۋالغانىدى. بىراق، پىكچىكدىكى

ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تېرىپىرەن قىلىنىپ قېچىپ كەلدى. بۇ خەن ئوردىسىدىكى ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئوردا ئەھلى، ئاۋام خەلق، لەشكەرلەرنىڭلا روھىغا ئېغىر زەربە بولۇپلا قالماي، بەلكى كېيىنكى دەۋرلەردىكى خەن قوشۇنلىرى بىلەن ھۇنلار ئارىسىدىكى جەڭلەرگىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

خەن قوشۇنلىرى ھۇنلار بىلەن بولغان تۇنجى قېتىملىق ئۇرۇشتا قاتتىق مەغلۇپ بولدى. بۇنداق ئاقىۋەت تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. لېيۇ باڭ گەرچە چۇ - خەن ئۇرۇشىدا غەلبە قىلغۇچى ۋە غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى بولسىمۇ، لېكىن بۇ غەلبىنىڭ بەدىلى تولىمۇ زور بولغانىدى. ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇش ئازابلىرىدىن كېيىن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، تېرىلغۇ يەرلەر ئاق قالغان، نوپۇس ئازلاپ پۇقرالار سەرسان بولغان، خەلق ئىگىلىكى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغانىدى. خارابە ئۈستىگە قۇرۇلغان غەربىي خەن ھۆكۈمىتىنىڭ دۆلەت كۈچى ئاجىز، مالىيە جەھەتتە ئېغىر قىيىنچىلىق ئىچىدە تۇرۇۋاتاتتى. پادىشاھ ئوخشاش رەڭلىك تۆت ئات قوشۇلغان مەپىگە ئولتۇرالمايدىغان، ۋەزىرلەر پەقەت كالا ھارۋىسىغىلا ئولتۇرالايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغانىدى. پۇقرالارنىڭ كۈنى بولسا ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەركىزىي ھۆكۈمەت ئەمدىلا قۇرۇلغاچقا ئىچكى قىسىمىمۇ مۇقىم ئەمەس ئىدى. چۇ - خەن ئۇرۇشىدا لېيۇ باڭ ئۆزى بىلەن بىرلىشىپ چۇ بەگلىكىگە زەربە بەرگەن ھەرقايسى يات قەبىلىلىك بەگلەرگە ئەسلىدىكى زېمىنلىرىنى سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەنىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ بەشىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 202 - يىلى) خەن شىن قاتارلىق يەتتە تۆھپىكار سەركەردىگە بەگلىك مەرتىۋىسى بېرىلدى. ئۇلار گۈەندۇڭنىڭ شەرقىدىكى كەڭرى رايونلارغا ئىگە بولۇپ، ئۇلارغا سۈيۈرغال قىلىنغان يەرلەر ئومۇمىي جەھەتتىن ئەينى دەۋردىكى

ئالته بەگلىكنىڭ زېمىنلىرى بىلەن ئوخشاش دېگۈدەك ئىدى. ئۇلار لەشكەر ساقلاپ ئۆزىنى كۈچەيتىپ ھەرقايسىسى بىر تەرەپ بولۇپ تۇرغاچقا، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئەمەلىي ئىگىدارچىلىقىدىكى رايونلار پەقەت گۈەنجۈك ئەتراپلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغانىدى. شۇڭلاشقا، ھوقۇقنىڭ مەركەزگە مەركەزلىشىشى ئېغىر توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى. بۇ خىل ئەھۋالدا ئەڭ جىددىي ۋەزىپە ئىقتىسادنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ئارام ئېلىپ ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىش، يات نەسەبتىكى بەگلەرنى تازىلاش، ھوقۇقنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈش ۋە مۇستەھكەملەش ئىدى. شۇڭلاشقا، ھۇنلارنىڭ باسمىچىلىقىدىن قانداق مۇداپىئە كۈرۈش دەسلەپتە لىيۇ باڭنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى تارتمىغانىدى.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ھۇنلارغا قوشنا يات نەسەبتىكى بەگلىكلەردىن شەرقتىن غەربكىچە يەن بەگلىكى، جاۋ بەگلىكى، خەن بەگلىكلىرى بار ئىدى. يەن بېگى زاڭتۇ مەنسەپ بېرىلگەن يىلى سۇيئېقەست قىلغانلىقى ئۈچۈن قەتلى قىلىنغان، لىيۇ باڭنىڭ يۇرتدىشى، يېقىن ئاغىنىسى ئەمر لەشكەر لۇ ۋەن يەن بېگى قىلىپ تەيىنلەنگەنىدى. جاۋ بېگى جاڭ ئېر مەنسەپ بېرىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي قازا قىلغانىدى. ئوغلى جاۋ ئوۋ لىيۇ باڭ بىلەن خانىكە لۇخوۋدىن تۇغۇلغان مەلىكە لۇ يۈەننىڭ كۈيۈسى بولغاچقا داۋاملىق بەگ بولدى. ئۇلارنىڭ لىيۇ باڭ بىلەن يەۋقۇلئادده مۇناسىۋىتى بولغاچقا، لىيۇ باڭ يات نەسەبتىكى بەگلەرنى تازىلىغاندا ئۇنىڭغا تەگمىگەنىدى. خەن بېگى خەن ۋاڭشىننىڭ ئەھۋالى بۇنىڭغا ئوخشىمايتتى. ئۇ ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى خەن شياڭۋاڭنىڭ توقىلىنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى لىيۇ باڭغا ئەگىشىپ قوۋۇقتىن كىرگەن بولۇپ، خەن زېمىنىدىكى ئون نەچچە شەھەر، قەلئەنى ئېلىشتا تۆھپە كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن خەن بېگى دېگەن نام ھەدىيە قىلىنغان.

ئۇنىڭغا دەسلەپتە يېڭچۇەن، دۇياڭدى (ئورنى هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى يۈشيەن ناهىيىسى) قاتارلىق جايلار بۆلۈپ بېرىلگەن. يېڭچۇەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان، مەشھۇر شەھەر لوياڭغا يېقىن بولۇپ، ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. لىۇ باڭ خەن ۋاڭشىننىڭ ئاسىيلىق قىلىشىدىن قاتتىق ئەنسىرەپ خەن گاۋزۇنىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 201 - يىلى) ئەتىيازدا تەييۇەن ۋىلايىتىنى خەن شىننىڭ ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىپ، خەن ۋاڭشىن تەييۇەنگە كۆچۈرۈلۈپ هۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرۈشكە بۇيرۇلدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كى باي ئاۋات يەردىن غەربىي شىمالدىكى سوغۇق، جاپالىق چېگرا ۋىلايىتىگە كۆچۈرۈلۈشتىكى سەۋەب ھېيلىنى خەن ۋاڭشىن ئەلۋەتتە بىلەتتى. خەن ۋاڭشىن تەييۇەنگە كەلگەندىن كېيىن دەرھال تۆھپە كۆرسىتىپ لىۇ باڭنىڭ كۆڭلىدىكى گۇمانلارنى يوقىتىش ئۈچۈن، تەشەببۇسكارلىق بىلەن مەكتۇپ سۇنۇپ بىر قەدەر يىراق بولغان جىنياڭ قەلئەسى (ئورنى هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى تەييۇەن ناهىيىسى) دىن چېگرىغا يېقىن مايى (ئورنى هازىرقى شىشۇ ناهىيىسى) غا كۆچۈپ، هۇنلارغا يېقىنراق تۇرۇپ مۇداپىئە كۆرۈشنى تەلەپ قىلدى. لىۇ باڭ بۇنى دەرھاللا تەستىقلىدى. لېكىن، ئىككى تەرەپ ئارىسىدىكى هاڭ ئاللىقاچان شەكىللەنگەن بولغاچقا، كېيىنكى ئىشلارنىڭ تەرەققىياتىنى كۆڭۈلدىكىدەك بولمىدى.

خەن ۋاڭشىن تەييۇەنگە يېتىپ بارغان يىلى كۈزدە، باتۇر تەڭرىقۇت زور قوشۇننى باشلاپ بېسىپ كېلىپ مايىنى قورشىۋالدى. شۇ چاغدا، خەن ۋاڭشىننىڭ شەھەرنى قورشىغۇدەك لەشكەر كۈچى يوق، ئوردىدىن كېلىدىغان ياردەمچى قوشۇنمۇ ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىگەچكە هۇنلارغا بىر قانچە قېتىم مەخپىي ئەلچى ئەۋەتىپ سۇلھى قىلدى. شۇ چاغدا، ئەۋەتكەن ياردەمچى قوشۇنمۇ تەييۇەنگە كەلمىدى. لىۇ باڭ خەن ۋاڭشىننىڭ

مەخپي هالدا هۇنلار بىلەن ئالاقە باغلىغانلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلىنىپ، خەن ژاڭشىنغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئالا كۆڭۈللۈك قىلىپ، دۆلەت زېمىنىنى قوغدىماقلىقىنى، ۋەزىر تۇرۇقلۇق ساداقەت كۆرسىتەلمىگەنلىكىنى ئەيىبلەيدۇ. خەن ژاڭشىن مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن قاتتىق دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ ئىلگىرىكى بىر ئىش كۆڭلىگە كەلمەيدۇ. چۈ - خەن ئۇرۇشى پارتلاپ 3 - يىلى خەن خانى لىيۇ باڭ ئۇنىڭ بىلەن جۇكې قاتارلىقلاردىن يېڭىڭ (ئورنى هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى پېڭىڭ ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي شىمالى) نى قوغداشقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شياڭيۇ يېڭىڭغا بېسىپ كەلگەندىن كېيىن جۇكې تىز پۈكمەي جان بېرىدۇ. خەن ژاڭشىن بولسا شياڭيۇگە ئەل بولىدۇ ۋە ئۇزۇن ئۆتمەيلا چۈ بەگلىكىدىن يۈز ئۆرۈپ خەن بەگلىكىگە قايتىپ كېلىدۇ. مۇشۇلارنى ئويلىغىنىدا خەن ژاڭشىن لىيۇ باڭنىڭ ئىلگىرىكى ئىشلاردىن هېساب ئېلىپ ئىككى گۇناهىنى بىرلەشتۇرۇپ جازالىشىدىن قورقۇپ، شەھەرنى تەقدىم قىلىپ، ئەل بولۇپ هۇنلار بىلەن تەييۇەن ۋىلايىتىگە هۇجۇم قىلىدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە باتۇر تەڭرىقۇت جەنۇبقا لەشكەر تارتىپ جۇجۇ تېغى (ئورنى هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى دەيشېەن ناهىيىسىنىڭ غەربىدە) دىن ئۆتۈپ جىنياڭغا هۇجۇم قىلىپ، كىچىك كۆلەمدىكى چېگرا توقۇنۇشنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ كەڭ كۆلەملىك خەن - هۇن ئۇرۇشىغا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ.

خەن ژاڭشىن ئاسىيلىق قىلغاندىن كېيىن، هۇنلار كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرىدى. تەييۇەن ۋىلايىتىدىكى جىنياڭنىڭ ۋەزىيىتى خەۋپتە قالدى. بۇ بىر قاتار كۆڭۈلسىز خەۋەرلەر ئوردىنى ساراسىمگە سالدى. خەن گاۋزۇ لىيۇ باڭ قاتتىق غەزەپلەندى. 2 - يىلى قىشتا، لىيۇ باڭ ئۆزى قوشۇن باشلاپ تەييۇەن ۋىلايىتىگە كېلىپ هۇنلارغا تاقابىل تۇردى. جىنياڭ

مۇھاسىرىسىنى بىكار قىلىپ ئاسىي سانغۇن خەن ۋاڭشىنغا جازا يۈرۈشى قىلدى. خەن قوشۇنلىرى غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ تۇڭدى (ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى چىنشىيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) دا خەن ۋاڭشىن قوشۇننىنى مەغلۇپ قىلىپ ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى سانغۇنى ۋاڭ شىنى ئۆلتۈردى. خەن ۋاڭشىن ھۇنلارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ بېرىۋالدى، لەشكەرلىرى تەرەپ-تەرەپكە پىتىراپ كەتتى. بۇ چاغدا، خەن ۋاڭشىننىڭ يەنە بىر قىسىم سانغۇنلىرىدىن مەن چيۇچېن، ۋاڭ خۇاڭ قاتارلىقلار جەنگو دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى جاۋ لىنى خان قىلىپ تىكلەپ، خەن ۋاڭشىننىڭ قالدۇق لەشكەرلىرىنى توپلاپ باتۇر تەڭرىقۇت ۋە خەن بېگى خەن شىنلەر بىلەن بىرلىشىپ خەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. لىيۇ باڭ خەن بېگى خەن شىننى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، جىنياڭغا كىرىپ ئورۇنلاشتى. بۇ چاغدا، ھۇنلار ئوڭ تۇغ قان، سول تۇغ قانلارنى بىر تۇمەن چەۋەندىز ۋە خەن بېگى خەن شىن تەرەپنىڭ سانغۇنى ۋاڭ خۇاڭ باشچىلىقىدىكى قالدۇق قىسمىنى گۇاڭۇ (ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى دەيشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) تەرەپلەرگە يېغدى. لىيۇ باڭنىڭ جىنياڭغا كىرىۋالغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ جىنياڭغا ھۇجۇم قىلدى. جىنياڭ سېپىلى ئاستىدا ۋاقتىلىق قۇراشتۇرۇلغان بىرلەشمە قوشۇن زور مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ئالاقزادە بولۇپ غەربكە چېكىندى. شىخي ۋىلايىتىنىڭ ئەتراپىدا خەن قوشۇنى تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم مەغلۇپ قىلىندى. ھۇنلار لۇفەن (ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى نىڭۇ ناھىيىسىدە) نىڭ غەربىي شىمالىدا قوشۇنلىرىنى يېڭىۋاشتىن يىغدى. ئويلىمىغان يەردىن خەن قوشۇنى تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم مەغلۇپ قىلىندى.

لىيۇ باڭ قوشۇن تارتىپ چىققاندىن كېيىن يول بويى

غەلىبىسىزى ئىلگىرىلەپ سېپىل - قوۋۇقلارنى بۆسۈپ، قارشى تەرەپنىڭ سەركەردە - سانغۇنلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تېرىپېرەن قىلىپ ھۇن ۋە خەن ېكى شىن قوشۇنلىرىنى قەدەممۇ قەدەم چېكىندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قايتۇرما ھۇجۇم قىلغۇدەك كۈچىنى قويمىدى. مىڭلىغان ئاممىنىڭ ئالقىش سادالىرى ئىچىدە غەلىبە شادلىقىغا چۆمگەن لیۇ باڭ زور قوشۇننى باشلاپ قەلەمدار، ئەلەمدار بەگلىرى بىلەن پىكچېڭ شەھىرىگە كىردى. بۇ چاغدا، لیۇ باڭ باتۇر تەڭرىقۇتىنىڭ پىكچېڭ شەھىرىدىن ئانچە يىراق بولمىغان دەيگۇ (ئورنى ھازىرقى خېبىي ئۆلكىسى ۋېيشېيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) غا ئورۇنلاشتۇرغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندى. ئۇ باتۇر تەڭرىقۇت بىلەن بىر تۇتۇشۇپ بېقىشنى قارار قىلىپ ئۆزىنىڭ پارلاق ئۇرۇش تارىخىغا يەنە بىر يېڭى سەھىپە قوشماقچى بولدى. بىراق، بۇ چاغدا ھېچكىمۇ ئويلاپ يەتمىگەن بىر ئىش يۈز بەردى. پىكچېڭدەك كىچىككىنە بىر چېگرا شەھىرىدە كۆرەڭلەپ كەتكەن خەن گاۋزۇ ئۇرۇش ھاياتىدا بىر قېتىم موللاق ئاتتى. ھۇنلارنى كەينى - كەينىدىن مەغلۇپ قىلغان لیۇ باڭ ئىلگىرىكى غەلىبە شادلىقىدىن مەس بولۇپ كەتكەنىدى. ئەمەلىيەتتە، خەن قوشۇنى ئۇزۇن يۇرۇشلەر ۋە سانسىزلىغان دەھشەتلىك جەڭلەردىن كېيىن خېلىلا چارچىغان بولۇپ، دەم ئېلىپ قوشۇننى رەتلەشكە جىددىي ئېھتىياجلىق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە لیۇ باڭغا ئەگىشىپ پىكچېڭغا كىرگەن قىسىم خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىن يۇرەر قىسمى بولۇپ، پىيادە لەشكەرلەرنى ئاساس قىلغانىدى. كېيىنكى ئاساسىي قىسمى ۋە ئارقا سەپ قىسمى يول ئۈستىدە ئىدى. بۇ چاغدا، قېرىنداشقانەك تەڭرىنىڭ قەھر - غەزىپى تۇتۇپ، قەھرىتان قىش شىمالىي رايونلارغا ئۆز دەھشىتىنى سالماقتا ئىدى. نۇرغۇن لەشكەرلەرنىڭ پۇت - قوللىرى قاتتىق سوغۇقتا توڭلاپ جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتقانىدى. لیۇ باڭ بۇ پايدىسىز ئامىللارنى پەقەتلا

ئويلىمىغاندەك قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ھۇنلارنىڭ ئەھۋالىنى پەقەتلا بىلمەيدى. ليۇ باڭ جىنياڭغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن ھۇنلارغا توختىماي ئەلچى ئەۋەتىپ، ھۇنلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقماقچى بولدى. لېكىن، باتۇر تەڭرىقۇت ئۇنىڭ غەرىزىنى ئاللىقاچان تۈيۈپ، سەرخىل قاۋۇل لەشكەرلىرىنى ۋە ئات، كالىلىرىنى يوشۇرۇپ قويىدۇ. خەن ئەلچىلىرىنىڭ كۆرگىنى پەقەت بىر قىسىم قېرى ئاجىز لەشكەرلەر بىلەن ئورۇق ئاجىز ئۇلاغلار بولىدۇ. ئون نەچچە خەن ئەلچىسى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئالداندى ۋە خانىنىڭ كۆڭلىگە يېقىشقا مۇيەسسەر بولدى. ھەممە كىشى بىردەك «ھۇنلار ئاجىزكەن، ھۇجۇم قىلىشقا ئاسانكەن» دەپ قارىدى. پەقەت كاتاۋۇل ليۇ جىڭلا ھۇنلارغا ئەلچى بولۇپ بارغاندىن كېيىن بۇ ئىشلاردا ھىيلە - نەيرەڭ بارلىقىنى ھېس قىلىپ «خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار تۇتىشىدىغان چاغدا ئادەت بويىچە ھۇنلار لەشكەرلىرى كۇچىنى كۆز - كۆز قىلىپ خەن قوشۇنلىرىنى قورقۇتاتتى، بىراق بۈگۈن ھۇنلار ئۆزىنى قەستەن ئاجىز كۆرسىتىۋاتىدۇ. جۇقۇم بۆكتۈرمە قويۇپ خەن قوشۇنلىرىنى توزاقلا دەسسەتمەكچى» دەپ قاراپ، ليۇ باڭغا مەكتۇپ سۇنۇپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلماسلىق ھەققىدە نەسىھەت قىلىدۇ. لېكىن، بۇ چاغدا قېنى قىزىپ تۇرغان ليۇ باڭ باشقا ھېچقانداق غەيرىي پىكىرنى ئاڭلىمايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە زور قوشۇن جۈجۇ تېغىدىن ئۆتۈپ پىچىپىڭغا قاراپ يولغا چىقىپ بولغانىدى. شۇڭا، ليۇ باڭ ليۇ جىڭنى «زور قوشۇننى توسۇشقا ئۇرۇنغان» دەپ قاتتىق تىللاپ، گۇاڭژۇ (ئورنى سەنشى دەيشىەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) دا قامىدى ۋە ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن جازالىماقچى بولدى. ليۇ باڭ زور غەلىبە قازىنىش ئىشەنچى بىلەن ياۋ ئەھۋالى ئېنىق بولمىغان ئەھۋالدا، چارچاپ ھالىدىن كەتكەن قوشۇننى باشلاپ ھۇنلارغا جازا يۈرۈش قىلىش سەپىرىگە ئاتلاندى.

لیۇ باك خەن قوشۇنلىرىنى باشلاپ پىكچىكدىن ئەمدىلا ئايرىلىپ كۆپ ئۆتمەي شەرقىي شىمالغا قايرىلىپ بەيدىك تېغى ئەتراپلىرىغا كەلگەندە، تۇيۇقسىز ھۇنلارنىڭ كۆكۈل قويۇپ ئورۇنلاشتۇرغان پىستىرمىسىغا يولۇقتى. باتۇر تەكرىقۇتنىڭ قوماندانلىقىدا 400 مىڭدىن ئارتۇق ھۇن چەۋەندازى بەيدىك تېغىنىڭ قار - مۇزلۇقىدا خەن قوشۇنلىرىنى قاتمۇ قات قورشىۋالدى. ھۇنلار خۇددى ئۆز كۆچىنى كۆز - كۆز قىلماقچى بولغاندەك مۇھاسىرىنى تولىمۇ ئىنچىكىلىك بىلەن ئورۇنلاشتۇرغانىدى. بەيدىك تېغىنىڭ غەربىي تەرىپىنى ئاق بوز ئاتلىق قوشۇن، شەرق تەرىپىنى كۆك ئاتلىق قوشۇن، شىمال تەرىپىنى چىلان تورۇق ئاتلىق قوشۇن قورشاپ تۇراتتى. ھۇنلار ئىسسىق تېرە جۇۋىلارنى كىيگەن، ئوقيالىرىنى بەتلىگەن، چاپچىپ تۇرغان ئارغىماقلارغا مىنگەنىدى. تۆت خىل رەڭدىكى تۆت توپ بۇلۇت بەيدىك تېغىنىڭ تۆت تەرىپىدە لەيلەپ تۇراتتى. بىراق بۇ، مۇھاسىرىدە قالغان خەن قوشۇنلىرى ئۈچۈن تەلەيىنىڭ بەلگىسى ئەمەس، ئەزرائىلنىڭ بەلگىسى ئىدى. كۈچلۈك ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ قورشاۋىدا قالغان، پىيادە لەشكەرلەرنى ئاساس قىلغان خەن قوشۇنى تەبىئىيكى قورشاۋنى بۆسۈپ چىققۇدەك ئىقتىدارى بولمىغاچقا پەقەت بەيدىك تېغى تەرەپتە مۇداپىئەدە تۇرۇپ ھەمدەمچى قوشۇننىڭ كېلىشىنى كۈتۈشكە مەجبۇر بولدى. بىراق، زىمىستان قىشتا چەكسىز تاغ - داللىدا سوغۇقتىن پاناھلانغۇدەك كەپمۇ، يېتەرلىك ئوزۇق - تۇلۇك، يەم - بوغۇزمۇ يوق ئىدى. ئاچلىق ۋە سوغۇق بىلەن ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ قوشلاپ ھۇجۇمى خەن قوشۇنلىرىنى ئېيتقۇسىز ئازابقا سالدى. قانچىلىك لەشكەرنىڭ جەسىتى ئايئاق قار ئاستىدا قالغانلىقىنى، قانچىلىك لەشكەرنىڭ سوغۇقتا غال - غال تىترەپ، قوللىرى توڭلاپ ئورۇش قىلغۇدەك ماغدۇرى قالمىغانلىقىنى بىلىپ بولمايتتى.

بۇنداق مۇدهىش ۋەزىيەت ئالدىدا قانچىلىك جەڭ مەيدانلىرىنى كۆرگەن خەن گاۋزۇمۇ ھېچقانداق ئامال قىلالماي قالدى. ھەن كۆمي قاتارلىق نوچى سانغۇنلىرىنىڭمۇ ئىلگىرىكىدەك ياۋ سەپلىرىگە بۆسۈپ كىرىپ ياۋ سەركەردىلىرىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، تۇغىنى يۇلۇپ تاشلايدىغان غەيرەتلىرى ئۆچكەن، لەشكەرلەرنى باشلاپ ھۇنلار بىلەن تۇتىشىپ بېقىشقا پېتىنالماي تۇراتتى. بەختكە يارىشا قوشۇننىڭ مۇشاۋۇرى چېن پىڭ كاللىسىنى سەگەك تۇتۇپ لېۋ باڭغا بىر رەسىمغا زىلۋا بەدەنلىك گۈزەل بىر قىزنىڭ رەسىمىنى سىزغۇزۇپ، چېۋەر ئەلچىدىن بىرنى تاللاپ، ھۇنلارنىڭ مۇھاسىرىسىدىن مەخپي ئۆتكۈزۈپ، چوڭ سوۋغا سالام بىلەن باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىنى سېتىۋېلىش ھەمدە ئالچىغا گۈزەل قىزنىڭ رەسىمىنى كۆرسىتىپ، خەن خانى باتۇر تەڭرىقۇت بىلەن يارىشىپ قالسا مۇشۇ قىزنى تەقدىم قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىش ھەققىدە تەكلىپ بەردى. «سەتەڭ ھېيلىسى» دەرۋەقە ئۇنۇم بەردى. ئالچى تەڭرىقۇتنىڭ بۇ قىز بىلەن ئاپاق - چاپاق بولۇپ كېتىشىدىن قاتتىق ئەنسىرەپ، باتۇر تەڭرىقۇتقا: «ھۇنلار خەن زېمىنىنى تارتىۋالغان تەقدىردىمۇ تەڭرىقۇت ئۇ يەردە ئۇزۇن تۇرالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە خەن خانىنىمۇ تەڭرىتىي ئۆز پاناھىدا ساقلايدۇ، ئاسانلىقچە بوزەك بولمايدۇ» دېدى. باتۇر تەڭرىقۇت بۇنىڭدىن ئىلگىرى خەن بېگى خەن شىننىڭ سانغۇنلىرىدىن ۋاڭ خۇاڭ، جۇ لى قاتارلىقلار بىلەن خەن قوشۇنلىرىغا تەڭلا ھۇجۇم قىلىشقا كېلىشكەنىدى. بىراق، ھۇنلار بەيدەڭ تېغىدا خەن قوشۇننىڭ قورشىۋالغاندا نېمىشقىكىن ئۇلار كەلمىگەنلىكتىن ئۇلارنى خەن قوشۇنى بىلەن تىلى بىرمىكىن، دەپ گۇمانلاندى. شۇڭا، باتۇر ئالچىسىنىڭ ئەسەبتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قورشاۋنىڭ بىر بۇرجىكىنى ئېچىپ بېرىپ خەن قوشۇنلىرىنىڭ مۇشۇ يوچۇقتىن چىقىپ كېتىشىگە يول قويدى. ھۇن قوشۇنلىرى

يوچۇق ئېچىپ ببرىشى هامان ئۆكسۈلـــــى ئۆچكەن لېۋ باڭ هارۋىلىرىنى چاپتۇرغان پېتى خەۋپ ـ خەتەردىن ئامال بار تېزرەك قۇتۇلۇپ كەتمەكچى بولغاندا، چېن پىڭ ۋاقتىدا توسۇپ نەسىھەت قىلدى. ئوردا مىراقولى شيا خۇيىڭ هېچنېمىدىن قورقمىغان قىياپەتتە تىزگىننى چىڭ تۇتۇپ هارۋىنى ئاستا هەيدەپ ماڭدى. لېۋ باڭنىڭ تۆت ئەتراپىنى قوغداپ ماڭغان سانغۇن، لەشكەرلەر قوندۇقلىق ئوقيالىرىنى بەتلەپ، ياۋنى چەنلەپ، هۇنلارنـــڭ تۇيۇقسىز هۇجۇمىدىن مۇداپىئەلىنىپ ماڭدى. تاكى ئالدىدىكى هەمدەمچى قوشۇن بـــــلەن ئۇچرىشـــــىپ، باتۇر تەڭرىقۇت قوشۇنلىرىنى باشلاپ شىمالغا كەتكەندىن كېيىنلا لېۋ باڭ ۋە ۋەزىرلەر يېنىك تىنىشتى.

راست گەپنى قىلغاندا، خەن قوشۇنلىرى هۇنلارنـــــڭ مۇهاسىرىسىدە قالغان يەتتە كۈندە، ئىككى قوشۇن ئوتتۇرىسىدا چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇش بولمىدى. خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئەڭ چوڭ چىقىمى قاتتىق سوغۇق ۋە ئاچلىقنىڭ هۇجۇمى بولدى. شۇڭلاشقىمۇ پىڭچېڭ ئۇرۇشىدىكى ئېغىر مەغلۇبىـــيەت خەن ئوردىسىدىكى ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنىڭ كۆڭلىگە تېخىمۇ ئېغىـــر دەهشەت سالغانىدى. لېۋ باڭ ئۆز ۋاقتىدا لېۋ جىڭنى دەرهال قاماقتىن بوشىتىپ مەنسىپىنى ئۆستۈرۈپ تارتۇقلىدى. هۇنلارغا هۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتكەن ئەلچىلەرنى ئۆلتۈرۈپ ئىچىدىكى غەزىپىنـــى چـــــقاردى. بۇ چاغدا، ئوردىدىلا ئەمەس، ئاۋام ئارىسىدىمۇ هۇنلاردىن قاتتىق قورقۇش كەيپىياتى پەيدا بولدى.

«پىڭچېڭ شەهىرىدە تارتتۇق دەرد ـ ئەلەم،
يەتتە كۈن ئاچلىقتا بولدى ماغدۇر كەم،
ئوقيانمۇ ئەپلەپ ئاتالمىدۇق هەم.»

دېگەن ئازابلىق خەلق قوشىقىدا پىڭچېڭ ئۇرۇشىـــــدىن كېيىنكى ئىجتىمائىي كەيپىيات جانلىق سۈرەتلەنگەنىدى.

2. ئومۇملىقنى كۆزدە تۇتۇپ مادارا قىلىش ۋە قۇدىلىشىش سىياسىتى

خەن گاۋزۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ توققۇزىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 199 - يىلى) 2 - ئايدا، لىيۇ باڭ پىڭچېڭدا قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ روھى چۈشكەن قوشۇننى باشلاپ خاپا ھالدا ئاستانە چاڭئەنگە قايتىپ كەلدى. كىشىنىڭ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرىدىغىنى شۇكى، باش ۋەزىر سۇخې نازارەت قىلىپ ياساتقان ۋېيياڭ قەسىرى پۈتكەنىدى. ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم ئوردا سارايلارغا نەزەر سالغان لىيۇ باڭ خۇددى يۇز - ئابرۇيىنى قايتا تېپىۋالغاندەك خانلىق ھەيۋىسىنى قايتا ھېس قىلدى. خانىشىنىڭ نازۇ كەرەشمىگە تولغان تەسەللىرى بىلەن لىيۇ باڭنىڭ غەزەپلىك كەيپىياتى ئاستا - ئاستا پەسكويغا چۈشتى. لېكىن، شىمالىي چېگرىدىن كەلگەن كۆڭۈلسىز خەۋەرلەر ئوردىنى يەنە بىر قېتىم پاتپاراق قىلىۋەتتى.

لىيۇ باڭ چاڭئەنگە قايتىۋاتقاندا پىڭچېڭدىكى ئۇرۇشتا ئۆز ھەيۋىسىنى نامايان قىلغان باتۇر تەڭرىقۇت تېغ ئۇچىنى دەي بەگلىكىگە قاراتتى. لىيۇ باڭنىڭ ئاغىسى دەي بېگى لىيۇشى قورققىنىدىن ئەرۋاھىدىن ئۇچۇپ توسۇپ بېقىشقا ئازراقمۇ ھەرىكەت قىلمايلا ئۆڭۈلى ئۆچكەن ھالدا ئەلنى تاشلاپ قېچىپ، لىيۇ باڭدىن بۇرۇن ئاستانىگە كېلىۋالدى. لىيۇ باڭ زېمىننى ساقلىيالمىغان ئاكىسىغا تۇغقانچىلىق يۈزىنى قىلىپ مەنسىپىنى بىكار قىلغاندىن باشقا ئېغىرراق جازا بەرمىدى. بۇ ئىش لىيۇ باڭنى يەنە بىر قېتىم ساراسىمگە سالدى. ھۇنلارنىڭ ھەيۋىسى ئۆسۈپ بارغانسېرى كۆرەڭلەپ كېتىۋاتاتتى. شىمالىي چېگرىدىكى مالىمان ۋەزىيەتكە قارىتا ھېچبىر ياخشىراق تەدبىر تاپالماي تۇرغان لىيۇ باڭ غەم ئەندىشىگە پېتىپ تۇرغاندا، لىيۇ جىڭ

پايدىلىق پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي «قۇدىلىشىش» سىياسىتىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

لىيۇ جىك لىيۇ باڭنىڭ ئەڭ ئاساسلىق مۇشاۋىرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئەينى چاغدىكى خەن ـ ھۇن ئىككى تەرەپنىڭ كۈچ سىلىشتۇرمىسىغا نىسبەتەن ئېنىق تونۇشقا ئىگە ئىدى. ئۇ «خەن سۇلالىسى ئەمدىلا قۇرۇلدى، سەركەردە ـ لەشكەرلەر چارچىدى، ھۇنلار بولسا قۇدرەتلىك باسقۇچتا تۇرۇۋاتىدۇ. لەشكىرىي كۈچ بىلەن بويسۇندۇرغىلى بولمايدۇ، باتۇر تەڭرىقۇت ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىققان، ھۆرمىتى ۋە كۈچ ـ قۇۋۋىتىنى يۇقىرى، ئۇنى «رەھىم ـ شەپقەت» چۈشەنچىلىرى بىلەن قايىل قىلغىلى بولمايدۇ؛ ھۇنلارغا ياقىدىغان بىردىنبىر چارە «قۇدىلىشىش» تۇر» دەپ قارىدى. لىيۇ جىك چىن پىڭنىڭ پىڭچېڭدىكى «سەتەڭ ھىيلىسى» دىن ئىلھام ئالغاندەك قىلاتتى. ئۇ لىيۇباڭغا مەلىكە دېچاڭنى باتۇر تەڭرىقۇتقا ياتلىق قىلىش، نۇرغۇن قىز مېلى بېرىش، شۇنداق قىلغاندا باتۇر تەڭرىقۇت خەن مەلىكىسىنىڭ ئىززەت ـ ئابرۇيلۇق سالاھىيىتىگە ھۆرمەت قىلىپ، خەن ئوردىسىنىڭ بايلىقىنى كۆزلەپ مەلىكىنى چوقۇم ئالچى قىلىدىغانلىقى، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بالىنىڭ چوقۇم خانتېكىن بولىدىغانلىقى ھەققىدە تەكلىپ بېرىدۇ. «شۇنداق بولغاندا، ـــ دەيدۇ لىيۇ جىك، ـــ باتۇر تەڭرىقۇت ھايات چېغىدا ئالىيجانابلىرىنىڭ كۈيئوغلى بولىدۇ، ئۆلگەندىن كېيىن نەۋرىلىرى تەڭرىقۇت بولىدۇ. نەۋرىسى بوۋىسىغا تىغ كۆتۈرۈپ ئۆي ئايرىيدىغان رەسىم ـ قائىدە نەدە بار؟» ئۇ يەنە لىيۇ باڭغا جېكىلەپ «ئەگەر مەلىكە دېچاڭنى بەرمەي خان جەمەتىدىن بولغان باشقا قىزلارنى مەلىكە قىلىپ كۆرسەتسەڭ ياتلىق قىلىدىغان بولساق، ھۇنلار بۇ ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى بىلمەيلا قالسا چوقۇم چاتاق چىقىدۇ» دەيدۇ. لىيۇ جىك بۇ چاغدا باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئاتىسىنى قانداق ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىققانلىقىنى، ئۆزىنىڭ ئەڭ

ئامراق ئالچىسىنى توڭغۇسلارغا قانداق ئۆتۈنۈۋەتكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالغانىدى. قانداقمۇ نىكاھ تاسمىسى بىلەن ئۇنىڭ پۇت ـ قولىنى باغلاپ خەن خانىغا قول قوشتۇرۇپ باش ئېگدىغان قىلغىلى بولسۇن! بۇ پۈتۈنلەي لىيۇ جىڭنىڭ ئۆز ھېسسىياتى بىلەن قىلغان تەشەببۇسى بولسىمۇ، لىيۇ باڭ ھېچبىر ئوبدان تەدبىر بولمىغان ئەھۋالدا بۇنى پۈتۈنلەي قوبۇل قىلىپ، مەلىكە لۇ يۈەننى ئەۋەتىپ ھۇنلار بىلەن قۇدىلاشماقچى بولدى. ئويلىمىغان يەردىن، خانىكە لۇ بىر تاللا يالغۇز قىزىنى «ياۋايىلار» يۇرتىغا ئەۋەتىپ باتۇرنىڭ چاڭگىلىغا تاشلاپ بېرىشكە قىيماي يىغىدىن توختىمىدى. لىيۇ باڭ نائىلاج خان جەمەتىدىن باشقا بىر قىزنى مەلىكە قىلىپ كۆرسىتىپ، لىيۇ جىڭنى ھۇنلار بىلەن قۇدىلىشىش ئۈچۈن ئەلچىلىككە بېرىش ئۈچۈن پەرمان چۈشۈردى.

خەن گاۋزۇنىڭ توققۇزىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 198 ـ يىلى) لىيۇ جىڭ پەرمان بويىچە ھۇنلار بىلەن رەسمىي قۇدىلىق مۇناسىۋىتى ئورناتتى. «مەلىكە» نى تەڭرىقۇتقا ياتلىق قىلىپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام بەرگەندىن باشقا ئاساسلىق ئۇچ شەرت ماقۇللاندى. بىرىنچى، خەن سۇلالىسى ھۇنلارغا ھەر يىلى بەلگىلىك مىقداردا ئالتۇن، تور پاختا، يىپەك، شاراب، گۈرۈچ، يىمەكلىك قاتارلىق نەرسىلەرنى ئولپان تاپشۇرۇش؛ ئىككىنچى، خەن سۇلالىسى قوۋۇقلارنى ئېچىۋېتىش، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇشقا رۇخسەت قىلىش؛ ئۈچىنچى، قېرىنداشلار ئارا سەددىچىنىنى چېگرا قىلىپ بىر ـ بىرىگە تاجاۋۇز قىلماسلىق. شۇنىڭدىن كېيىن، خەن گاۋزۇدىن كېيىن خۇيدى، خانىكە لۇ، ۋېندى، جىڭدىلاردىن تاكى خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 133 ـ يىلى) ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغانغا قەدەر قۇدىلىشىش سىياسىتى خەن سۇلالىسىنىڭ

هۇنلارغا قاراتقان ئەڭ ئاساسلىق سىياسىتى سۇپىتىدە 60 نەچچە يىل داۋام قىلدى.

ئەلۋەتتە، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى يۇرگۈزگەن قۇدىلىشىش سىياسىتى خەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ئوردىسى بىلەن ھۇن يەرلىك ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچ سىلىشتۇرمىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق تۈپەيلىي ئامالسىز قوللىنىلغان، ئومۇملىقنى كۆزدە تۇتۇپ مادارا قىلىش، مەلىكە ۋە ئالتۇن، يىپەكلەرگە چېگرىنىڭ ۋاقتىلىق ئەمىلىكىنى تېگىشىش سىياسىتى ئىدى. بۇ سىياسەتنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن خەن ئوردىسى غايەت زور بەدەل تۆلىدى. ھەرىلى ھۇنلارغا ناھايىتى كۆپ مىقداردا پۇل، مال ئولپان تاپشۇردى. گەرچە بۇ چىرايلىق نام بىلەن «قۇدىلىشىش» دەپىلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر خىل شەكلى ئۆزگەرگەن ئولپان ئىدى. ۋاقىتىنىڭ ئۆزىرىشىغا ئەگىشىپ ئادەتتىكى بۇيۇملار ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تويماس ئەپسىنى قاندۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى. ئولپانىنىڭ تۈرلىرى ئۆزلۈكسىز كۆپىيىپلا قالماي، ئالتۇن، يىپەك، شايى، تاۋار قاتارلىق قىممەتلىك بۇيۇملارنىڭ سانمۇ بارغانسىرى كۆپىيىپ باردى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئىقتىسادى تازا دېگەندەك ياخشى بولمىغان ئەھۋالدا، بۇ شۇبھىسىزكى ئېغىر بىر يۈك ئىدى. ئەلۋەتتە، قۇدىلىشىش پۈتۈنلەي پاسسىپ رول ئوينىغان ئەمەس، ئۇنىڭ خەن سۇلالىسى ۋە ھۇنلار ئۈچۈن ئاكتىپ رول ئوينىغان تەرىپىمۇ بولغان، بولۇپمۇ چېگرىنىڭ ئېچىۋېتىلىشى بىلەن ھۇنلار چارۋىلىرىغا خەنزۇ رايونىدا دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى، قول ھۈنەر بۇيۇملىرىنى تېگىشتى بولۇپمۇ، مېتال سايمانلار ھۇنلارنىڭ يەككە ھالدا چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتتى ھەمدە خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، مىللەتلەرنىڭ بىرىپ - كېلىش مۇناسىۋىتى

قاتارلىق تەرەپلەردە مۇئەييەن مەنپەئەت يەتكۈزدى. خەن - ھۇن ئىككى تەرەپ قۇدىلىشىپ سەددىچىننى چېگرا قىلىپ ئۆزىنى قوغداپ، بىر - بىرىگە تاجاۋۇز قىلىشماي ئۆتۈشكەنلىكى، ئىككى مىللەت خەلقىنىڭ ئارامخۇدا ياشاپ، ھەر قايسىسى ئۆزىگە تېگىشلىك ھوقۇقىغا ئېرىشىشكە ئىمكان بەرگەن دانا تەدبىر ئىدى. ئەگەر خەن - ھۇن ئىككى تەرەپ، بولۇپمۇ ھۇنلار ئەينى چاغدا بۇ كېلىشىملەرگە قەتئىي ئەمەل قىلغان بولسا، چېگرىنىڭ جىددىي ۋەزىيىتىنى پەسەيتىپ، خەن - ھۇن خەلقلىرىنىڭ تىنچلىقتا بىللە تۇرۇشىغا زور پايدا يەتكۈزگەن بولار ئىدى. بىراق، خەن ئوردىسىدىكى ۋەزىر - ۋۇزرالار ئۇچۇن شۇ چاغدىكى «قۇدىلىشىش» پىكچىكى ئۇرۇشىدىكى دەھشەتلىك مەغلۇبىيەتنىڭ قارا سايىسىدا ئامالسىز قوللىنىلغان بىر خىل مۇۋاپىق سىياسەت ئىدى. بۇ ئىقتىسادىي جەھەتتە غايەت زور زىيان بولۇپلا قالماي، تارىختىن بۇيان ئۆزلىرى بىلەن يىراق چېگرىدىكى يات ئەللەرنى ئايرىشقا ئادەتلەنگەن خەنزۇلارنىڭ ئۆزۈمچىل پىسخىكا ھالىتىگىمۇ ئېغىر زەربە بولدى. خەن ۋېندى زامانىدىكى مەشھۇر سىياسىئون جيايى يۇقىرىقى ۋەقەلەرنى بايان قىلغان بايانىنامىسىدە شۇنداق يازغانىدى: خەن خاقانى پۇتۇن ئىقلىمنىڭ بېشى، ھۇنلار بولسا ئايىغى، خالاس. شۇنداق تۇرۇقلۇق ئەمدىلىكتە ھەيۋەتلىك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانلىقى نوپۇسى خەن سۇلالىسىنىڭ بىر ناھىيىسىنىڭ نوپۇسىغىمۇ يەتمەيدىغان ھۇنلارغا بوزەك بولماقتا. بۇنداق ياقىلار ئېتەك، ئېتەكلەر ياقا بولۇپ قالغان، باش ئاياغ، ئاياغ باش بولۇپ قالغان غەلىتە ئەھۋال كىشىنى بەكمۇ ئازابلايدۇ ۋە چوڭقۇر ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. خەنزۇلارنىڭ قەلبىنىڭ چوڭقۇر يېرىدە ھۇنلارنى «ياۋايى» دەپ قارايدىغان مەنسىتمەسلىك پىسخىكىسى يوشۇرۇنغان بولۇپ، ئۇلار خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ قۇدىلىشىپ تۇغقان بولۇشقانلىقىنى ۋە ئەھدىلەشكەنلىكىگە كۆڭلىنىڭ چوڭقۇر يېرىدىن رازى ئەمەس

ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە خەن ئوردىسىنىڭ ھۇنلارغا ھەر يىلى زور مىقداردىكى پۇل، مال ئولپان تاپشۇرۇپ، تىنچ پۇكۇپ خۇشامەت قىلىپ ھۇنلاردىن ياخشىلىق تىلەشلىرىچۇ - تېخى! ھۇنلار بولسا، ئۇزۇن مۇددەتلىك چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق تۇرمۇشىدا يۈكسەك ھەربىي كۈچكە تايىنىپ ئاجىزنى بوزەك قىلىدىغان، بۇلاڭچىلىق، باسمىچىلىقنى شەرەپ بىلىدىغان مىللىي خاراكتېرنى شەكىللەندۈرگەن. مەغلۇپ بولغۇچى غەلىبە قىلغۇچىنىڭ ئايىغى ئاستىدا ئۆمىلەپ قىنز - ئايال ۋە مال - دۇنيا ھەدىيە قىلىشى شەرت. بۇ ئۇلار ئۈچۈن مۇقەددەس ھەقىقەت! باتۇر تەڭرىقۇت توڭغۇسلارنى مەغلۇپ قىلغاندىمۇ، ئاغا تەڭرىقۇت ۋاقتىدا غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى بويسۇندۇرغاندىمۇ شۇنداق قىلغان. خەن خانى ۋېندىنىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 174 - يىلى) خەن ئوردىسىنىڭ ھەرەمئاغىسى جۇڭ خاڭشو خەن ئوردىسىنىڭ خان جەمەتى قىزىنى ئاغا تەڭرىقۇت بىلەن قۇدا بولۇشقا ئۆزىنى ئەۋەتكەنلىكىدىن نارازى بولغاچقا، شىمالىي چۆللۈككە بارغاندىن كېيىن ھۇنلار تەرەپكە ئۆتۈپ، ئاغا تەڭرىقۇتنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك مەسلىھەتچىسى بولۇپ قالغان. ئۇ خەن ئەلچىلىرى ھۇنلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئەيىبلىگەندە رەددىيە بېرىپ: «ھۇنلار ئەزەلدىن ئۇرۇشنى كەسىپ قىلغان، ئەسلىدىنلا ھېچقانداق قائىدە - يوسۇننىڭ زۆرۈرىيىتى يوق، خەن خانلىقىنىڭ ھۇنلارغا ئەۋەتكەن يىپەك، مەشۇت، گۈرۈچ، ھاراق ئېچىتقۇسى قاتارلىقلارنىڭ سانى تولۇق، سۈپىتى ئالىي بولسىلا بولدى. ھۇنلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئەيىبلەشكە نېمە ھەددىڭلار! بولمىسا كۈزدە ئات - كالىلار سەمرىگەندە ھۇن چەۋەندازلىرىنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە ئەۋەتىپ زىرائەتلىرىڭلارنى دەسسەپ چەيلىۋېتىمىز!» دەيتتى. گەپ - سۆزلەر ئاددىيدەك تۇرسىمۇ مەنىسى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، ئاتالمىش «قۇدىلىشىش» تا ھۇنلارغا ھېچقانداق چەكلەش كۈچى مەۋجۇت

ئەمەسلىكىنى بىلدۇرىدۇ. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە گاۋدى، خۇيدى، ۋېندى، جىڭدى زامانىلىرىدا خەن خانى كۆپ قېتىم خان جەمەت قىزلىرىنى ھۇن تەڭرىقۇتلىرىدىن باتۇر تەڭرىقۇت، ئاغا تەڭرىقۇت، كۈن تەڭرىقۇتلارغا ئالچى قىلىپ بەرگەن. «قۇدىلىشىش» نامى بۇ ئىغىر يۈكىنى ئۈستىگە ئالغان خەنزۇ قىزلىرىنىڭ ھۇن ئىلىگە بارغاندىن كېيىنكى تەقدىرى ھەققىدە تارىخىي ماتېرىياللاردا ھېچقانداق ئىز قالمىغان، ھەتتا ئىسمىنىمۇ ھېچكىم بىلمەيدۇ. مۇشۇ تەرەپتىنلا خەن خانلىقىنىڭ قۇدىلىشىش سىياسىتىنىڭ ئۇنۇمىنىڭ قانچىلىك بولغانلىقىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ.

پاكىت يەنىلا مۇشۇنداق. لېيۇ جىڭ ھۇنلار بىلەن قۇدىلىشىش ئەھدى تۈزۈۋاتقاندا شىمالىي چېگرىدا يەنىلا ئىس-تۈتەكلەر كۆتۈرۈلۈپ، جەڭ دۇمباقلىرى ياڭراپ، خەن بېگى خەن شىن ۋە ئۇنىڭ سانغۇنلىرىدىن جاۋ لى، ۋاڭ خۋاڭلار ھۇنلار بىلەن بىرلىشىپ دەيجۇن، يەنمېن، يۈنجۇڭ قاتارلىق چېگرا ۋىلايەتلەرگە ئۈزۈلدۈرمەي پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇردى. خەن گاۋزۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 197 - يىلى) لېيۇ باڭ ئەڭ ئىشەنچلىك دەپ قارايدىغان جاۋ، دەي ئىككى بەگلىكىنىڭ چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرىغا مەسئۇل دەي بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى چېن شى يۈز ئۆرۈپ ۋاڭ خۋاڭ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ چېگرا ۋىلايەتلىرىگە پاراكەندىچىلىك سالدى. لېيۇ باڭ ئىغىر ئاغرىق تۈرۈپمۇ شىمالىي چېگرىغا يۈرۈش قىلىپ چېن شىغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. خەن گاۋزۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 12 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 195 - يىلى) خەن بېگى خەن شىن، چېن شىلار توپىلىڭى ئەمدىلا تىنجىتىلىپ تۈرۈشىغا، يەن بېگى لۇ ۋەن ئوردىنىڭ ئۆزىدىن گۇمانلىنىپ ئائىلە جەمەتىنى قەتلى قىلغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ مىڭلارچە ئادىمى بىلەن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. ھۇنلار ئۇنى

توڭغۇسلار ئېلىگە بەگ قىلدى. ئۇ ھۇنلار بىلەن بىرلىشىپ شاڭگۇ (ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى خۇەيلەي ناھىيىسىنىڭ شەرقى) غا بېسىپ كىردى. ھۇنلار خەن سۇلالىسىنىڭ ئاسىي ۋەزىرلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ تېخىمۇ دەھشەت بىلەن پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. خەن گاۋزۇ لىيۇ باڭنىڭ ئۆلۈمىگە قەدەر شىمالىي چېگرىدا شەرقتىن غەربكىچە بىر كۈنمۇ ئۇرۇش توختىمىدى.

خۇيدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، باتۇر تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ بەگ ـ ۋەزىرلىرىنى تېخىمۇ كۆزگە ئىلمايدىغان بولدى. خەن خانى خۇيدىنىڭ ئۇچىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 192 ـ يىلى) باتۇر تەڭرىقۇت خەن ئوردىسىدا ئەمەلىي ھوقۇق يۈرگۈزۈۋاتقان خانىكە لۇغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ كۆرەڭلىك بىلەن: «ساسلىقلاردا تۇغۇلۇپ مال ـ چارۋا يايلايدىغان، دالىدا ئۆسۈپ چوڭ بولغان» «بويتاق تەڭرىقۇت» لىقىنى، «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى ساياھەت قىلىش نىيىتىدە چېگرا جايلارغا كۆپ بارغان» لىقىنى ئېيتىپ خەن ئوردىسىغا ئوچۇق ـ ئاشكارا تەھدىت سالدى ۋە خانىكە لۇنى ھاقارەتلىك سۆزلەر بىلەن مازاق قىلدى. بۇنداق مەكتۇپ شۇبھىسىزكى خەن ئوردىسى ئۈچۈن ئىنتايىن قاتتىق ئىغۋاگەرچىلىك ئىدى. مەكتۇپنى كۆرۈپ قاتتىق غەزەپلەنگەن خانىكە لۇخۇ دەرھال ۋەزىرلەر كېڭىشى چاقىردى. لۇنىڭ سىڭلىسىنىڭ كۈيۈسى، جەسۇر سانغۇن فەن كۈەي مەردانىلىك بىلەن يۇز مىڭ لەشكەر بىلەن ھۇنلارغا زەربە بېرىش نىيىتىنى بىلدۈردى. باشقا ۋەزىرلەر خانىكەگە خۇشامەت قىلىپ ھەممىسلا بۇنى ماقۇل كۆردى. ئەمر نۆكەر جى بو فەن كۈەينى قاتتىق ئەيىبلەپ: «ئۆز ۋاقتىدا خەن گاۋزۇ 300 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن پېڭچېڭدا مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغاندا فەن كۈەيمۇ قوشۇن ئىچىدە بار ئىدى، بىراق ھېچنېمە قىلالمىغانىدى، ھالا بۈگۈن 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن

هۇنلارنى قانداقمۇ توسۇپ قالغىلى بولسۇن؟ جاھان ئەمدىلا تىنجىپ ئاۋام ئۇھ دېمەي تۇرۇپ، فەن كۆيى يەنە لەشكەر تارتىپ جاھانىنى مالىمان قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ، گۇناھسىزى زادى كەچۈرۈشكە بولمايدۇ» دېدى. جى بونىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن قىلغان نەسىھەتلىرىنى ئاڭلاپ لۇ پەسكويغا چۈشتى. ئۇرۇش بىلەن ھۇنلارنى يەڭگىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ كەمتىرانە سۆزلەر بىلەن جاۋاب ئەۋەتىپ خان جەمەتى قىزلىرىدىن بىرنى مەلىكە قىلىپ، باتۇر تەڭرىقۇتقا ياتلىق قىلىپ قۇدىلىششىنى داۋاملاشتۇردى. لۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلدە ھۇنلارغا لەشكەر تارتىش ئىشى قايتا تىلغا ئېلىنمىدى.

ۋېندى، جىڭدى زامانلىرىدا گەرچە ھۇنلار بىلەن قۇدىلىشىش سىياسىتى داۋاملاشتۇرۇلۇپ، ھەر يىلى غايەت زور مالىيە زىيىنىغا چىداپ، قۇدىلىشىش شەكلى بىلەن كۆپ مىقداردىكى بايلىق ھۇن ھۆكۈمدارلىرىنىڭ چېدىرلىرىغا كىرىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن شىمالىي چېگرىنىڭ ئەمىنلىكى ۋە پۇقرالارنىڭ مال ـ مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمىدى، بولۇپمۇ ھۇنلار نەپىس ئىشلەنگەن تاۋار ـ شايى قاتارلىقلارنى كۆرگەندىن كېيىن، ھۇن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يەنىمۇ ئاچ كۆزلۈكىنى قوزغىدى. تېخىمۇ كۆپلەپ بايلىق ئۈندۈرۈۋېلىش ئۈچۈن ئەينى دەۋردىكى چېگرا ۋىلايەتلىرىدىن لوڭشى، بېيدى، شاڭجۈن، يۈنجۇڭ، دەيجۈن، شاڭگۇ، لياۋدۇڭ قاتارلىق ۋىلايەتلەر دائىم ھۇن لەشكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇراتتى. چەۋەندازلار بارغانلا يېرىدە زىرائەتلەرنى چەيلەپ، مال ـ دۇنيالارنى بۇلاپ، ئاۋامنى پاراكەندە قىلىپ ناھايىتى دەھشەت سالدى. بۇ ئەھۋالغا قارىتا خەن خانى ۋېندىنىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 174 ـ يىلى) باتۇر تەڭرىقۇتقا يازغان جاۋاب مەكتۇپىدا: «خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئىلى قېرىنداشلىق ئەھدى تۈزگەچكە، تەڭرىقۇتقا نۇرغۇن

قىممەتلىك سوۋغىلار ئەۋەتىپ تۇردى. ۋەھالەنكى، ئەھدىنى بۇزۇش، قېرىنداشلارچە مۇناسىۋەتنى يوققا چىقىرىش ھەمىشە ھۇنلار تەرىپىدىن بولۇپ كەلدى» دېدى. گەرچە مۇشۇنداق بولسىمۇ، خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىڭ دۆلەت كۈچى تېخى تولۇق ئىسلىگە كەلمىگەن ئەھۋالدا، بولۇپمۇ يات ئەسەبتىكى بەگلەرنىڭ ئورنىنى شۇ ئەسەبتىكى بەگلەر ئىگىلەپ يېڭى بىر بۆلۈنمە ۋەزىيەت شەكىللەنگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا يۈزلىنىپ تۇرغان «توسۇق» لارنى قانداق يوقىتىش، ۋە يات بەگلەرنىڭ قوراللىق ئىسيانلىرىنى قانداق تىنجىتىپ مەركىزىي ھاكىمىيەتنى قانداق مۇستەھكەملەش مەسىلىسى ئىدى. ھۇن باسمىچىلىرىغا تاقابىل تۇرۇش پەقەت ئىككىنچى ئورۇندىكى مەسىلە بولۇپ، پۈتۈنلەي مۇداپىئە ھالىتى قوللىنىلغانىدى. مانا بۇ ۋېنىدى، جىڭدى زامانىدا ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى ۋە ھاقارەتلىرىگە قايتا - قايتا ئۇچراپ تۇرۇقلۇق، باشتىن - ئاخىر تىز پۈكۈپ ھۇنلار بىلەن قۇدىلىشىشتا چىڭ تۇرۇشنىڭ ئاچقۇچلۇق تەرىپى ئىدى.

خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە باشلانغان قۇدىلىشىش سىياسىتىنىڭ داۋام قىلغان 60 نەچچە يىلدا، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتى باشتىن - ئاخىر ھەم زور كۆلەملىك ئۇرۇش بولمىغان، ھەم چېگرا توقۇنۇشلىرى توختاپ قالمىغان ئەھۋالدا تۇردى. قۇدىلىشىش ئەھدى توختىمايلا يىرتىپ تاشلانغان ھەم توختىمايلا ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان ئەھۋالدا تۇردى. خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ پۈتۈن جەريانىنى كۆزىتىدىغان بولساق، بۇنداق ئۇرۇش قىلايى دېسە قىلالمايدىغان، قۇدىلىشايى دېسە قۇدىلاشقۇسىز كەلمەيدىغان ئەھۋالدىن شۇ كۈنلەردە خەن، ھۇن ئىككىسى تەرەپنىڭ ئىستراتېگىيە جەھەتتە تىركىشىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

3. ئۇزۇلمەس چېگرا توقۇنۇشلىرى

خەن گاۋزۇنىڭ 12 - يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 195 - يىلى) لىيۇ باڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشكە ئاتلىنىپ لەشكەر باشلاپ ئاسىيلىق قىلغان خوۋينەن بېگى يىڭ بونى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئايرىلغىنىغا ئۇزۇن يىللار بولغان يۇرتى پېيشەن (بۇگۇنكى جياڭسۇ پېيشەن) گە قايتتى. بۇ چاغدا لىيۇ باڭ ياشىنىپ قالغان، تېنى ئاجىزلاپ، خىلمۇخىل كېسەللەر چىرمىۋالغانىدى. گەرچە ئۇ ئەمەلدارلىق كىيىمىنى كىيىپ يۈرتىغا قايتىپ ئۆزىنى كۆز - كۆز قىلىۋاتقان بولسىمۇ، كۆڭلى زادى ئەمىن تاپمايۋاتاتتى. ۋەلىئەھدىنىڭ ئورنى مەسىلىسىدە خانىكە لۈ ۋە ۋەزىرلەرنىڭ قايتا - قايتا مەكتۇپ سۇنۇشى ۋە ئارزۇلۇق خانىشى چىفۇنىڭ قاتتىق - يىرىك قىلىشلىرىمۇ لىيۇ باڭنىڭ كۆڭلىنى بىسەرەمجان قىلىپ ئولگۈرگەنىدى. ھۇنلارنىڭ شىمالىي چېگرىغا كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرىشى لىيۇ باڭنىڭ كۆڭلىگە تېخىمۇ ئېغىر زەربە بولغانىدى. پېيشەندىكى شىڭ قەسىرىدە لىيۇ باڭ ئۇرۇغ - تۇغقان، يۇرتداشلىرىغا زىياپەت بېرىپ 120 ئۆسمۈرنى ناخشا - ئۇسسۇل بىلەن سورۇننى قىزىتىشقا پەرمان قىلدى. شاراب كەيپى تۇتۇش بىلەن لىيۇ باڭ تارىلاپ ياش تۆككەن پېتى مەردانىلىك بىلەن ئۇسسۇلغا چۈشۈپ: «چىقتى بوران ئۇچتى ھەريانغا بۇلۇت، دەھشەت ئىچرە يەنە ئەل ۋە يۇرت، قايدىكىن مەرد - پەھلىۋان ئەلنى قوغدايدىغان» دەپ ناخشا ئوقۇدى. جەسۇرلۇق ۋە چەكسىز ئازاب يوشۇرۇنغان بۇ ناخشا لىيۇ باڭنىڭ شۇ چاغدىكى كەيپىياتىنى ھەقىقىي سۈرەتلەپ بەرگەنىدى. شۇنداق، لىيۇ باڭغا ئەگىشىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغان «مەرد - پەھلىۋانلار»

شۇ چاغدا ياكى مەلۇم گۇناھلار بىلەن قەتلى قىلىنغان، ياكى تۆھپە كۆرسىتىپ نام چىقارغاندىن كېيىن چەۋەندازلار سېپىگە تەۋەككۈل قىلىپ كىرىپ، شىمالىي چېگرىدىكى جەڭگاھقا بېرىشقا ئۇنمايۋاتاتتى. خانلىق قۇرۇلغان بىلەن ئەتراپ تىنچىتىلمىغان، بولۇپمۇ شىمالىي چېگرىدا ھۇنلار يىرتقۇچلاردەك خىرىس قىلىپ تۇرغاندا يېڭى «مەرد - پەھلىۋانلار» نىڭ بۇيۇك خەن ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنىنى قوغدىشىغا نەقەدەر تەشنا ئىدى - ھە! بىرنەچچە ئايدىن كېيىن خەن ئىمپېرىيىسىنىڭ بۇ قۇرغۇچىسى كۆڭلى ئەمىن تاپمايلا كۆزى يۇمۇلدى. لېكىن، لىيۇ باڭنىڭ ئارزۇلىرى بىكار كەتمىدى.

لىيۇ باڭ پېڭچېڭدىكى مەغلۇبىيەتتىدىن كېيىن بىر تەرەپتىن لىيۇ جېڭنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ ھۇنلار بىلەن قۇدىلىشىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ شىمالىي چېگرىدىكى ھۇنلار بىلەن جىددىي تىركىشىش ۋەزىيىتىنى يۇمشىتىشقا ئۇرۇنسا، يەنە بىر تەرەپتىن يېڭىۋاشتىن شىمالىي چېگرا مۇداپىئەسىنى ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە باش سانغۇن فەن كۇەي، جۇ بو، سەي ۋۇ قاتارلىقلارنى خەن شىن، چېن شى قاتارلىق ئاسىي سانغۇنلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ ھۇنلار بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ شىمالىي چېگرىغا زەرە يەتكۈزۈشىنى توستى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، لىيۇ باڭ يەنە لىيۇ جېڭنىڭ تەكلىپى بىلەن ئالتە بەگلىكنىڭ كونا ئېسىلزادىلىرىنى ۋە مەشھۇر جەمەتلەردىن گۇەنجۇڭ ئاھالىسىنى تولۇقلاپ ھۇنلارنىڭ ئاستانە رايونىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن مۇداپىئە كۆردى. بۇ بىر قاتار تەدبىرلەر خەن قوشۇنلىرىنىڭ دەسلەپكى ھۇجۇم ھالىتىدىن مۇداپىئە ھالىتىگە ئۆتۈپ قالغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. لىيۇ باڭنىڭ بۇ تەدبىرلىرى ئاقىلانە بولغاچقا تېزلا ئاكتىپ ئۇنۇمىنى كۆردى. خەن گاۋزۇنىڭ ئاخىرقى يىللىرى خەن بېگى خەن شىن، چېن شىلار خەن قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسىدە ئىلگىرى -

ئاخىر زاۋال تاپتى. يەن بېگى لۇۋەن ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ كۆپ ئۆتمەي كېسەل بولۇپ ئۆلدى. ھۇنلار جەنۇبقا تاجاۋۇز قىلىشتىكى ئىچكى جەھەتتىكى ماسلاشقۇچىسىدىن مەھرۇم بولدى، ئۆسۈپ كەتكەن ھەيۋىسى پەسكويغا چۈشۈپ نەيزە - قالقانلىرىنى سەل يېغىشتۇرۇۋالدى. تېخىمۇ مۇھىمى بۇ چاغدا ھۇنلار پۈتۈن كۈچىنى خېشى رايونىنى تارتىۋېلىشقا سەرپ قىلىپ غەربىي يۇرتنى كونترول قىلىشقا ئۇرۇنغاچقا، جەنۇبقا بېسىپ كىرىش ھۇنلارنىڭ ھۇجۇم قىلىدىغان ئاساسىي نىشانى بولماي قالدى. گەرچە خۇيدى ۋە لۇخۇ دەۋرلىرىدە ھۇنلار ئاۋۋالقىدەكلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېسىپ كىرىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ باسمىچىلىقنىڭ سانى ۋە كۆلىمى خەن گاۋزۇ زامانىسىدىكىگە قارىغاندا ئازلىغان ۋە يۇمشىغانىدى.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 179 - يىلى خەن ۋېندى لىيۇ خېڭ تەختكە چىقىپ، ھۇنلار بىلەن قۇدىلىشىش سىياسىتىنى داۋاملاشتۇردى. لېكىن، بۇ خىل تىرىشچانلىقلار ھۇنلارنىڭ باسمىچىلىقىنى توسۇيالمىدى. خەن ۋېندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئوچىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 177 - يىلى) 5 - ئايدا، ھۇنلارنىڭ ئوك تۇغ خانى خۋاڭخېنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىپ، شاڭجۇن ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ ئەمەلدار، پۇقرالارنى ئۆلتۈردى. بۇ ھۇنلارنىڭ خەن ۋېندىنىڭ قۇدىلىشىش ئارزۇسىغا بەرگەن بىرىنچى «جاۋاب» ى ئىدى. ياخشى نىيەتكە بېرىلگەن بۇ جاۋابتىن ئىجەزى ئېغىر خەن ۋېندى ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي غەزەپلىك كەيپىياتتا بىر تەرەپتىن ۋەزىر گۇەن يېڭنى 85 مىڭ لەشكەر بىلەن گاۋنۇ (ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى يەنئەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي شىمالى) غا ھۇنلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى، يەنە بىر تەرەپتىن شەخسەن ئۆزى تەييۇەن ۋىلايىتىگە بېرىپ ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. دەل مۇشۇ پەيتتە، لۇ بەگلىكىنىڭ ئىسيانىنى تىنجىتىشتا تۆھپە كۆرسەتكەن جىببىي بېگى

لیۇ شىڭجۇ سۇيۇرغالنىڭ كىچىك بىر بلگەنلىكىگە نارازى بولۇپ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈردى. شىمالىي چېگرا تىنجىتىلماي تۇرۇپ، ئىچكى قىسىمدا يەنە قالايمىقانچىلىق كۆرۈلگەچكە، خەن ۋېندى ئالدىراپ - تېنەپ يۈز مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن ئەۋەتىپ جازا يۈرۈشى قىلدى. جىببي بېگى ئىسيانى ناھايىتى تېزلا تىنجىتىلدى. ھۇنلارنىڭ ئوك تۇغ خانى شاڭجۇندىكى قىرغىنىدىن كېيىن تولۇق مۇۋەپپەقىيەت بىلەن قايتىپ كەتتى. خەن ۋېندى «ئۆزى جازا يۈرۈشى قىلىپ» زور قوشۇن بىلەن مىڭ چاقىرىملاپ قوغلىغان بولسىمۇ، ھۇنلار بىلەن توقۇشۇشقا ئۇلگۈرەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن ھەممە ئىش ئاخىرلاشتى.

ھۇنلارنىڭ ئوك تۇغ خانىنىڭ بۇ قېتىمقى تاجاۋۇزى بەكمۇ چوڭ زىيان كەلتۈرمىدى. باتۇر تەڭرىقۇتمۇ خېشى رايونىنى تارتىۋالماي تۇرۇپ خەن قوشۇنلىرى بىلەن كەڭ كۆلەمدە توقۇنۇشۇپ قېلىشنى خالىمايتتى. شۇڭا، خەن ۋېندى ئەلچى ئەۋەتىپ بۇ قېتىمقى تاجاۋۇزنى ئەيىبلىگەندە، باتۇر تەڭرىقۇت بىر تەرەپتىن ئوك تۇغ خانىنىڭ بۇ تاجاۋۇزى ئۈچۈن مۇتتەھەملىك قىلسا، بىر تەرەپتىن ئوك تۇغ خانىنى خېشى رايونىغا توخرىلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ ئوك تۇغ خانىنى «جازالىغان» بولۇۋالدى. تەخمىنەن خەن ۋېندىنىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 174 - يىلى) توخرىلار ھۇنلارنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ھۇجۇمىدا مەغلۇپ بولۇپ خېشى رايونىنى تاشلاپ غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. كىرورانلىقلار (ئورنى بۇگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى لوپنۇر كۆلى ۋە كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىن ئالتۇن تاغ ئېتەكلىرىگىچە)، ئۇيسۇنلار (ئەينى چاغدا ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىلەنشەن تاغلىرى، دۇنخۇاڭ ئەتراپلىرىدا ياشىغان) ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 ئەلنىڭ ھەممىسى ھۇنلارغا تەۋە

بولۇپ، غەربىي يۇرتنىڭ كەڭ رايونلىرىنىڭ ھەممىسى ھۇنلارنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرىپ، ھۇن دۆلىتى مىسلىسىز دەرىجىدە كۈچەيدى. شۇ يىلى باتۇر تەڭرىقۇت قولىدىكى جەڭ قامچىسىنى داۋاملىق پۇلاڭلىتىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا تېخىمۇ زور ئاپەتنىڭ كۆلەڭگىسىنى تاشلىدى.

ئاغا تەڭرىقۇت ئاتىسى باتۇردىنمۇ مەغرۇر ئىدى. ئۇ ئۆزىنى «ئاسمان زېمىنىدىن تۇغۇلغان، كۈن ۋە ئاي تەرىپىدىن ئۇر ۋىلاشتۇر ۋىلغان ھۇن ئېلىنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى» دەپ ئاتاپ، خەن ۋېندىنى ئۇدۇللا «خەن خاقانى» دەپ ئاتىدى. خەن ۋېندىغا ئەۋەتىلىدىغان مەكتۇپىنىڭ لېپاپى ۋە تامغىسى خەن ۋېندىنىڭ مەكتۇپىدىن چوڭ ئىدى. بۇ خىل كۆرەڭ خاراكتېر ئۇستىگە ھۇنلارنىڭ مىسلىسىز كۈچەيگەن دۆلەت كۈچى قوشۇلۇپ، ئاغا تەڭرىقۇتنى ئاتىسىدىنمۇ بەتتەر دەك ئۇر ۋىشخۇمار قىلىۋەتتى. شۇ كەملەردە، خېشىدىن لياۋدۇڭغچە سوز ۋىلغان شىمالىي چېگرىدا ئىس - تۈتەك توختىماي كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى، ھەمىلا يەردە ھۇنلارنىڭ جەڭ ھارۋىسىنىڭ ئاۋازى ياڭراپ، ئارغىماقلىرى كىشنەپ چېگرا رايوندىكى پۇقرالارنى پاراكەندە قىلىپ، بۇلاپ - تالاپ، ئۆلتۈرۈپ ۋەھىمە سالاتتى. چېگرىنى قوغدىغۇچى لەشكەرلەر قان كېچىپ جەڭ قىلىپ ھۇنلارنى سەددىچىنىڭ سىرتىدا توسۇۋېلىشقا ئۇر ۇناتتى. شىمالىي چېگرىنىڭ ۋەزىيىتى تولىمۇ جىددىي ئىدى. خۇددى جاۋسو ئېيتقاندەك: «ھۇنلار زور قوشۇن بىلەن بېسىپ كىرسە زور پايدىغا، كىچىكرەك كۆلەمدە بېسىپ كىرسە كىچىكرەك پايدىغا ئېرىشەتتى.» شۇڭا، ئۇ ھۇنلارنىڭ كۆچۈپ يۈرۈپ بىر يەردە تۇرماي قىلىدىغان جەڭ شەكلىگە قارىتا خەن ۋېندىغا پۇقرالارنى تەشكىللەپ چېگرا رايونلىرىنى تولۇقلاش، يەر - زېمىن، جابدۇق - ياراغ بېرىپ پۇقرالارنى چېگرا رايوندا ئولتۇراقلاشتۇر ۇش، شۇنداق بولغاندا پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكى ۋە ھاياتىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ھۇن

باسمىچىلىرىغا جان تىكىپ قارشى تۇرىدىغانلىقى ھەققىدە تەكلىپ بەردى. خەن ۋېندى جاۋ سونىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، چېگرا رايونىنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا بەلگىلىك ئۇنۇمگە ئېرىشتى.

خەن ۋېندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 14 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 166 - يىلى) ئاغا تەڭرىقۇت 140 مىڭ كىشىلىك لەشكەر بىلەن جاۋنا، شاۋ گۇەن (ئورنى بۈگۈنكى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى گۇيۇەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇب ئەتراپلىرىدا) غا بېسىپ كىرىپ، بېيدى ۋىلايىتىنىڭ كاھىبگى سۇن ئاڭنى ئۆلتۈردى. نۇرغۇن ئادەمنى ئەسىر ئېلىپ كۆپلىگەن مال - چارۋىنى بۇلاپ كەتتى ھەمدە يۇرۇش قىلىپ پىڭياڭ (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جېنيۇەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) غا قەدەر بېسىپ كىردى ھەمدە چەۋەنداز قىسىملىرىغا خۇيجۇڭ قەسىرى (ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لوڭشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) گە ئوت قويۇشقا بۇيرۇدى. چارلىغۇچى چەۋەنداز قىسىملىرى ھەتتا يۇشيەن ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى جېڭشياڭ ناھىيىسىدە) ۋە گەنچۇەن قەسىرى (ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چۇنخۇا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى گەنچۇەن تېغىدا) گە كىردى. ئاستانە چاڭئەن ئېغىر خەۋپتە قالدى. ھۇنلارنىڭ بۇ قېتىمقى باسمىچىلىقى خەن ۋېندى زامانىسىدىكى كۆلىمى ئەڭ زور بولغان بىر قېتىملىق تاجاۋۇزچىلىق ئىدى. خەن ۋېندى دەرھال يۇز مىڭدىن ئارتۇق چەۋەندازنى چاڭئەن ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ئاستانىنى قوغدىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ياش سانغۇن جاۋ شاڭرۇنى زور قوشۇن بىلەن ھۇنلارغا قارشى ئەۋەتتى. خەن - ھۇن ئۇرۇشى تارىخىدا رېۋايەتلىك تۇس ئالغان مەشھۇر سانغۇن لى گۇاڭ مۇشۇ قېتىمقى جەڭدە سەپ ئىچىدە بولۇپ تۇنجى قېتىم تۇھپە كۆرسەتتى. ئۇ پىشقان ئوقيا ئېتىش

ماهارىتى بىلەن تۇرغۇن چەۋەنداز ئارىسىدا ھەممە كارامىتىنى ئىشقا سېلىپ، خەن ۋېندىنىڭ ئىلتىپاتىغا مۇشەررەپ بولدى. گەرچە خەن قوشۇنىدىكى بارلىق لەشكەرلەر ۋە تۆۋەن دەرىجىلىك لەشكىرىي ئەمەلدارلارنىڭ ھۇنلارغا قارشى باتۇرلارچە جەڭ قىلغۇسى بولسىمۇ، يۇقىرى قاتلامدىكى سانغۇنلار ياۋدىن بۆرىدىن قورققاندەك قورقۇپ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمىدى. ئاغا تەڭرىقۇت قورۇل ئىچىدە بىر ئايدەك خالىغانچە قىرغىنچىلىق قىغاندىن كېيىن خەن قوشۇننىڭ نامدا قوغلىشى، ئەمەلىيەتتە «ئۇزىتىپ قويۇشى» بىلەن تىنچ ئامان قورۇلدىن چىقىپ كەتتى. خەن ۋېندىنىڭ كۆڭلى قاتتىق غەش بولۇپ يوتىسىغا شاپىلاقلاپ، ئاھ ئۇرۇپ، لېيەن پۇ، لى مولاردەك مەشھۇر سانغۇنلارنىڭ قورۇلنى قوغلاپ ئۆزىنىڭ غېمىگە ھەمدەم بولمىغانلىقىدىن ئەپسۇسلانغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئاجىزلىق قىلىپ جەڭدىن قېچىپ پاسسىپ مۇداپىئەدە تۇرۇشى ھۇنلارنى تېخىمۇ كۆرەڭلىتىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بولغان باسىمچىلىقى تېخىمۇ ۋەھشىيلەشتى. ھەرىلى دېگۈدەك ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بېسىپ كىرىپ ئەسىر ئېلىپ تۇردى. شەرقتىكى لياۋدۇڭ ۋىلايىتى بىلەن غەربتىكى يۇنجۇڭ ۋىلايەتلىرى زەربىگە ئەڭ كۆپ ئۇچرىغانىدى. بۇ يەرلەردە ئەھۋال ئىنتايىن ئېغىر بولۇپ، ھەر يىلى ھۇنلار ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۇلتۇرۇپ تۇردى. بۇ خىل ۋەزىيەتتە خەن ۋېندى بىر تەرەپتىن ئەسلىدە يۇنجۇڭنى مۇھاپىزەت قىلغان، كېيىن سەۋەنلىك ئوتكۇزۇپ جازالىنىۋاتقان ۋېي شاڭجېننى يۇنجۇڭ مۇھاپىزىتىگە يېڭىۋاشتىن قويدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئاغا تەڭرىقۇت بىلەن قۇدىلىشىش ئىشىنى قايتىدىن كېڭەشتى. خەن ۋېندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ كېيىنكى ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 162 - يىلى) خەن سۇلالىسى

هۇنلار بىلەن قۇدىلىشىشنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈردى. كېلەركى يىلى ئاغا تەرەپنىڭ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى كۈن تەرەپنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. خەن ۋېندى يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىش ئەھدى تۈزدى. لېكىن، ياخشى كۈنلەر ئۇزاققا بارمىدى، خەن ۋېندى كېيىنكى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 158 - يىلى) هۇنلار ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ، ھەربىرى 30 مىڭ چەۋەندار بىلەن شاڭجۈن، يۈنجۈڭ ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىرىپ قىرغىنچىلىق، بۇلاڭچىلىق يۈرگۈزدى. گەنچۈەن، چاڭئەنلەر ئاسمانغا تاقاشقان بەلگە ئوتلىرىنى كۆردى. ئوردىنى يەنە جىددىي كەيپىيات قاپلىدى. خەن ۋېندى خېنىي قوشىبېگى جۇ يافۇنى سانغۇن قىلىپ چاڭئەن ئەتراپىدا تۇرغۇزۇپ، هۇنلارنىڭ چاڭئەن ئەتراپلىرىغا هۇجۇم قىلىشىدىن مۇداپىئە كۆردى. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن، خەن قوشۇنلىرى چېگرىغا يېتىپ كەلدى. لېكىن، بۇ چاغدا هۇنلار ئاللىقاچان پۈتۈن قوشۇن بويىچە چېكىنىپ يىراقلارغا كەتكەنىدى.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 156 - يىلى خەن جىڭدى لىيۇ چې تەختكە چىقتى. 4 - ئايدا هۇنلار دەيجۇن ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى. خەن جىڭدى باش تەپتىش بەگ تاۋ چىڭنى قورۇلغا ئەۋەتىپ كۈن تەرەپنىڭ بىلەن قۇدىلىشىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى. خەن جىڭدىنىڭ ئاۋۋالقى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئوچىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 154 - يىلى) ۋۇ، چۇ قاتارلىق يەتتە بەگلىك ئىسيان كۆتۈردى. جاۋ بېگى لىيۇ سۇي هۇنلار بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلاپ، هۇنلارنى خەن قوشۇنى ئاساسىي كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، جەنۇبنى تىنجىتىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شىمالىي چېگرىغا بېسىپ كىرىپ جاۋ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ خەن قوشۇنىغا زەربە بېرىشكە كۈشكۈرتتى. ئەگەر بۇ سۇيىقەست ئەمەلگە ئاشقان بولسا، خەن قوشۇنى ئىككى سەپتە

جەڭ قىلىدىغان قىيىن ئەھۋالدا قالغان بولاتتى. ئويلىمىغان يەردىن، خەن قوشۇنلىرى چاقماق تېزلىكىدە ئىلگىرىلەپ ئوچ ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ۋۇ، چۇ بىرلەشمە ئارمىيىسىنى تارمار قىلدى. كۆپ ئۆتمەي، خەن قوشۇنى جاۋ بەگلىكىنىڭ ئاستانىسى خەندەننى ئىشغال قىلدى. لىيۇ سۇي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ھۆنلار ۋەزىيەتنىڭ يامانلىقىنى كۆرۈپ لەشكەر چىقارمىدى. پارتلاش ئىمكانىيىتى بولغان بىر قېتىملىق چېگرا كرىزىس ئاخىر تىنچ ئامان ئۆتۈپ كەتتى. سۇ، چۇ يەتتە بەگلىكنىڭ ئىسيانى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، ھوقۇقنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈش بىر قەدەر كۈچەيتىلدى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدىن تارتىپ ئىچكى بۆلۈنمە كۈچلەر ھۆنلار بىلەن تىل بىرىكتۈرىدىغان ئەھۋال ئۈزۈل - كېسىل تۈگىتىلىپ، خەن قوشۇنلىرى كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ھۆنلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرالايدىغان بولدى.

خاقان خەن ۋېندى، خەن جىڭدى زامانىسىدا ئۇزۇلمەي داۋاملاشقان چېگرا ئۇرۇشلىرىدا لى گۇاڭ قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدىكى بىر ئەۋلاد يېڭى لەشكەرىي خادىملار ھۆنلارغا قارشى تۇرۇشتىكى ئاساسىي كۈچكە ئايلاندى. لى گۇاڭ لوڭشى ۋىلايىتى چېڭجى ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىنئەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) دىن. لەشكەرىي خادىم ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. بوۋىسى لى شى چىن شىخۇاڭ دەۋرىدە سەركەردە بولۇپ يەن بەگلىكى بەگزادىسى دەننى قوغلاپ تۇتۇپ داڭ چىقارغان. لى گۇاڭ كىچىكىدىنلا جەمەتىنىڭ ئۈدۈمىنى قوبۇل قىلىپ، ئوقيا ئېتىش ماھارىتىنى قاتتىق مەشىق قىلغان. خەن ۋېندى زامانىسىدا لى گۇاڭ ھۆنلارغا زەربە بېرىش قوشۇنىغا قاتناشقان. ماھىر مەرگەن بولغاچقا نۆكەر بەگ بولغان. خەن ۋېندى بىلەن كۆپ قېتىم ئوۋغا چىقىپ يىرتقۇچ ھايۋانلارنى ئۆلتۈرگەن. خەن جىڭدى زامانىدا لى گۇاڭ ئالىپ چەۋەندار

تۇتۇقبەگ بولۇپ ئەسىر لەشكەر جۇ يافۇغا ئەگىشىپ ژۇ، چۇ يەتتە بەگلىك ئىسيانىنى تىنچىتىشتا ئالاھىدە تۆھپە كۆرسەتكەن. لېكىن، لياك بېگى بەرگەن سانغۇنلۇق مۆھۈرىنى ئۆز ئالدىغا قوبۇل قىلىپ قويغاچقا، خەن جىڭدىنىڭ گۇمانىنى قوزغاپ تارتۇقلانماي قالغان. ئەكسىچە، ئۇرۇش ئۇزۇلمەيدىغان شىمالىي چېگرىغا ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرۈشكە ئەۋەتىلگەن. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شاڭگۇ، شاڭجۇن، لوڭشى، يەنمېن، يۇنجۇڭ قاتارلىق ژىلايەتلەرگە قوشىمچە بولغان. قاقاس چۆللۇكتىكى ئوتلاقلاردا لى گۇاڭ دوبۇلغا - ساۋۇتىنى يەشمەي، ئېتىنىڭ ئىگىرىنى ئالماي، ئۇزاققا سوزۇلغان چېگرا لىنىيىسىدە كۈن - كۈنلەپ جەڭ قىلىپ، ھۇنلارنىڭ باسمىچىلىقىغا باتۇرانە قارشى تۇرغان.

خەن - ھۇن چېگرا ئۇرۇشى بىر مەيدان ئالاھىدە ئۇرۇش ئىدى. جەڭگاھ قاتناش لىنىيىسى ۋە ئاھالە زىچ رايوندىن يىراق بولۇپ، دائىم ئارقا سەپ تەمىناتى ۋە لەشكەر مەنبەسى ئۇزۇلۇپ قالاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەن قوشۇنلىرىنىڭ رەقىبى كۈچلۈك چەۋەندازلارغا ئىگە ھۇنلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇش شەكلى تولىمۇ تۈيۇقسىز ۋە جانلىق ئىدى. شۇڭا، بۇ خىل چېگرا ئۇرۇشى ئىككى قوشۇننىڭ رەسمىي سەپ تارتىپ ئۇرۇشىدىغان ئۇرۇشقا قارىغاندا تولىمۇ قورقۇنچلۇق ئىدى. لى گۇاڭ شىمالىي چېگرىدا ئۇزۇن يىللار ئۇرۇش قىلىپ چېگرا ئۇرۇشىنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلغاچقا، قوشۇننىڭ تەرتىپ ئىنتىزاملىرىنى ئاددىيلاشتۇردى. قوشۇن يۇرۇشكە ئاتلانغاندا مۇنتىزىم سەپ بولمايدىغان، چۈشكۈن قىلغاندا ھەر كىم ئۆزىنى جۇندەيدىغان قىلدى. ئارتۇقچى رەسىم - قائىدىلەرنى يوق قىلىپ بارگاھتا پەرمان، ھۆججەتلەرنى ئەمەلدىن قالدۇردى. لېكىن، سەگەكلىككە مەسئۇل رازۋېدكا چەۋەندازلىرى قوشۇن ئەتراپىدا يىراق - يىراقلارغا تارقىلىپ يۈرەتتى. لەشكەرلەر قوشۇننىڭ

تەرتىپ ئىنتىزامىنىڭ بۇنداق ئاددىي بولۇشىنى ياخشى كۆرەتتى. قول ئاستىدىكىلەر ئۇنىڭ قوماندانلىقىغا بويسۇناتتى. ھۇنلار لى گۇاڭنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ ئاسانلىقچە لى گۇاڭغا ھۇجۇم قىلالمايتتى. خەن جىڭدىنىڭ ئوتتۇرا سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 148 - يىلى) قانۇننى قاتتىق ئىجرا قىلىپ، بەگ - غوجا، ئۇرۇق - تۇغقانلارغىمۇ قارىماي «لاچىن» دەپ نام ئالغان جى دۇنى يەنمىنگە قوشىنىگى قىلغاندىن كېيىن، ھۇنلار ئۇزۇندىن بۇ ئىسىمنىڭ ئاڭلاپ كەلگەچكە شۇنىڭدىن باشلاپ يەنمىن ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىشكە پېتىنالمايدىغان بولدى. خەن قوشۇنلىرىنىڭ قاتتىق مۇداپىئەسىدە ھۇنلارنىڭ ئۆسۈپ كەتكەن ھەيۋىسى سۇندى. خەن جىڭدىنىڭ ئۆلۈمگە قەدەر ھۇنلار كۆپ قېتىم چېگرا ۋىلايەتلىرىنى مالىمان قىلغاندىن باشقا، ئاستانە رايونىغا ئىچكىرىلەپ كىرەلمىدى. ھۇنلارنىڭ ئاستانە شەھىرى چاڭئەنگە بولغان ئېغىر تەھدىتى ئۇزۇل - كېسىل تۈگىدى.

تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر ۋاڭ چاڭلىڭ چېگرا ھەققىدىكى شېئىرىدا:

«چىن، خەن دەۋرىدە ئۆتكەل - قورۇلدا،
نۇر چاچاتتى كۆكتە يورۇق تۇلۇن ئاي.
يۈرۈپ تۆمەن يول لەشكەر سانغۇنلار،
قان كېچىپ جەڭ قىلدى بىرمۇ قايتماي.
ئۇچقۇر سانغۇن ساقلار قورۇلنى،
دەھشەت سېلىپ ھۇنلارغا ھامان.
سىزلا بولسىڭىز ھەزرىتى لى گۇاڭ،
چۈغايدىن ئاشالماس ھۇنلار ھېچقاچان.»

دەپ يازغاندى. خەن ژەندى، خەن جىڭدى زامانىدا شىمالىي چېگرىدىكى جاپالىق جەڭلەردە لى گۇاڭغا ئوخشاش بىر ئەۋلاد لەشكىرىي خادىملارنىڭ قان كېچىپ جەڭ قىلىشى بىلەن ھۆن چەۋەندازلىرى سەددىچىننىڭ سىرتىدا توسۇلۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئىبارەت بۇ مۇنبەت زېمىننىڭ ئەسىلىكى قوغدالدى. پۇقرالار دېمىنى ئېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلىپ، «ژەندى، جىڭدى زامانىدىكى ئاساياشلىق» دەپ تەرىپلەنگەن بايلىقات دەۋرىنى كۈتۈۋالدى ھەمدە خەن ژۇدى زامانىدىكى ھۆنلارغا قارشى كەڭ كۆلەملىك زەربىنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن ئاساس سېلىندى.

ئۇچىنچى باب

«ھۇنلار تىنچسىلىمغىچە ماڭا ئۆي ـ
روزغارنىڭ لازىمى يوق»

خەن ـ ھۇن ئۇرۇشىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك پارتلىغانلىقى

- لەشكىرىي كۈچنى بىكار سەرپ قىلغان مايى بۆكتۈرمىسى
- ۋېي چىڭنىڭ خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىنى قايتۇرۇۋالغانلىقى
- خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىنى قوغداش يولىدا ئېلىپ بېرىلغان جەنۇبىي چۆللۈك ئۇرۇشى
- خو چۈبىڭنىڭ خېشى كارىدورىنى تارتىۋالغانلىقى
- خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان ھەل قىلغۇچ جەڭ ـــ شىمالىي چۆللۈك چوڭ ئۇرۇشى
- ھۇنلار يىراقتا كەتتى، «چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا بارگاھى قالمىدى»
- قوچقار قاچان قوزغىلايدۇ؟
- قايتىش يولى قالمىغان لى لىك
- لى گۇاڭلىنىڭ چۆللۈكنى قانغا بويىغانلىقى

1. مايى ھېيلىسى

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 140 - يىلى خەن ۋۇدى لىيۇ جې تەختكە چىقتى. 67 يىللىق نىسبىي تىنچلىقتىن كېيىن 16 ياشلىق بۇ خاقانلىق ئالدىدا تۇرغىنى خەن خانلىقىنىڭ دەسلىپىدىكى ھەممە يەرنى ۋەھىمە قاپلىغان، ھۇنەر - كەسىپلەر خارابلاشقان پاجىئەلىك مەنزىرە ئىدى، بەلكى گۇللەنگەن، قۇدرەت تاپقان، ھاياتىي كۈچكە تولغان غەربىي خەن ئىمپېرىيىسى ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. بازارنامە» دە خاتىرىلىنىشچە، خەن خانى ۋۇدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئاستانىدىن چېگرا شەھەرلەرگىچە ئاشلىق ئامبارلىرى ئاشلىققا لىق تولغان، دۆلەت خەزىنىسىدە مال - دۇنيا دۆۋىلىنىپ كەتكەن، پايتەخت قوشۇنىنىڭ تەڭگە - تىللالىرى ئېشىپ - تېشىپ خەجلىگىلى ئورۇن يوق؛ ئامبارلارغا يىلدا ئاشلىق دۆۋىلىنىۋېرىپ ئېھتىياجدىن ئېشىپ، يەيدىغان ئېغىز يوق بولۇپ كەتكەنىدى. ئات مىنگەنلەر توپ - توپ يۇرۇشەتتى، بايتال مىنۇالغانلار ئۆزىدىن نومۇس قىلىشاتتى. خەن خانىي ۋېنىدى، جىڭدى زامانىدىكى سۈيۇرغاللار بىكار قىلىنىپ، ۋۇ، چۇ يەتتە بەگلىكىنىڭ ئىسيانى تىنىجتىلغاندىن كېيىن، ھوقۇقنىڭ مەركەزگە مەركەزلىشىشى مىسلىسىز كۈچەيدى. خاقانلىڭ ئەمر - پەرمانلىرى ھېچبىر توسالغۇسىز يۇرۇشىدىغان، ئوردىنىڭ ئىچى - سىرتىدىكى ئەمەلدارلار، پۇقرالار پەرمانلارغا جان دەپ بويسۇنىدىغان بولدى. خەن ۋۇدى ئۆزىمۇ تەڭرىنىڭ ئالاھىدە ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشتى. تەڭرى ئۇنىڭغا بىر كۈچلۈك روھ، چەكسىز ھېسسىياتنى ئاتا قىلدى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن خانلىق قائىدە - نىزاملارغا ئەمەل قىلىشنىڭ قارىسىنىمۇ تاپقىلى

بولمايتتى. نازىن قىزلار، ئېسىل شارابلار، گۈزەل شېئىرىي مىسرالار، ھەشەمەتلىك ئوردا - قەسىرلەر، قاۋۇل ئارغىماقلار، ياسىداق مەپىلەر، بىپايان قوملۇق دالىلار، چەت ئەللەرنىڭ ئاجايىپ تاغلىرى، ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىگىلا كۆچلۈك ھەۋىسى بار ئىدى. خەن ۋۇدىدەك «پادىشاھنىڭ زېمىندا پەيدا بولۇشى» بىلەن ئۆز قابىلىيىتىنى كۆرسىتەلەيدىغان زامانلار ئاخىرلىشىپ، ئۇنىڭ ئوزىنى قاتتىق ئۆزگىرىش يۈز بېرىدىغان بىر دەۋر ئالدىغاندەك قىلاتتى.

خەن خانى جىندىنىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتىدە بىر قىسىم نازۇك ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئۇزۇلمەي داۋاملاشقان چېگرا توقۇنۇشلىرىدىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ دېۋىلەپ تۇرىدىغان ھۇجۇم، چېگرا باسمىچىلىقى داۋاملىشىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەڭ كۆلەمدە ئېچىكىرلەپ بېسىپ كىرىپ سورۇقچىلىق سالىدىغان ئەھۋاللار بارغانسېرى ئازىيىپ باردى. خەن ۋۇدى تەختكە چىققان دەسلەپكى مەزگىلدە، قۇدىلىشىش سىياسىتىنى يېڭىۋاشتىن يولغا قويۇپ، شەھەر قورۇللارنى ئېچىۋېتىپ ھۇنلارغا كۆپلەپ مال - دۇنيا ھەدىيە قىلىپ تۇردى. ئۇرۇش قىلمىسىمۇ مال - دۇنياغا ئېرىشكىلى بولىدىغان ئەھۋالدا، كۇن تەڭرىقۇتمۇ خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىش ئەھدىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مۇددىئاسىنى بىلدۇردى. بۇنىڭ بىلەن شىمالىي چېگرىدا قىسقا بىر مەزگىللىك ئەمىنلىك دەۋرى بارلىققا كەلدى. لېكىن، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى 60 - 70 يىلغا سوزۇلغان ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلاردا جۇغلانغان كونا ئاداۋەت تېخىچە ئۇنتۇلۇپ كېتىلمىگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاتالمىش «قۇدىلىشىش» پەقەت خەن گاۋزۇ لىيۇ باڭنىڭ پېكچىدىكى شەرمەندىلەرچە مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن ھۇنلارنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن تۈزۈلگەن

«شەرتسىز تەسلىم بولۇش» ئەھدى بولغاچقا، بۇ خەن گاۋزۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىغانىدى. لېكىن، بۇ قوبۇل قىلىنىسا بولمايدىغان پاكىت ئىدى. خەن ۋۇدى زامانىغا كەلگەندە «خەن ۋېنىدى، خەن جەڭدىنىڭ سىياسەتلىرى» نەتىجىسىدە جۇغلانغان زور مىقداردىكى مال ـ دۇنيا ۋە خەن جەڭدى ۋۇ، چۇ يەتتە پادىشاھلىقىنىڭ تىنجىتقاندىن كېيىنكى ھوقۇقنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈشنىڭ كۈچىيىشىگە بىلەن خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا غايەت زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەنىدى.

خەن ۋۇدى تەختكە چىققان جىەنيۈەننىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 140 ـ يىلى) لا ھۇنلارغا جازا يۈرۈش قىلىش خاھىشى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. ۋەزىر خەن يەن خەن ۋۇدىنىڭ كۆڭلىگە يېقىش ئۈچۈن ئوردىدا سېپاھ، ياساۋۇللارغا ئاۋۋال ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشنى مەشىق قىلدۇردى. بۇ كۆلكىلىك ھەربىكەتلەر تېخى بالىلىقىنى يوقاتمىغان ياش خەن ۋۇدىنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىۋەتتى. بىراق، ھۇنلارغا تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرىنى بېكىتكەندە، خەن ۋۇدى تېخى پىشمىغان بۇ خىل خاراكتېرنىڭ قارشى تەرىپىدە مەيدانغا چىقتى. ئۇ ئېھتىياتچان پوزىتسىيىدە ئىنچىكىلىك بىلەن ئورۇنلاشتۇردى ۋە تەرتىپكە سالدى. خەن ۋۇدى لى گۇاڭ، چېك بۇشى قاتارلىق داڭلىق سانغۇنلىرىنى لەشكەر ياشلاپ چېگرا ۋىلايەتلىرىنى قوغداشقا ئەۋەتتى ھەمدە لەشكەرلەرنى يېغىپ ۋە يۆتكەپ چېگرىنى مۇستەھكەملىدى. جىەنيۈەننىڭ 3 ـ يىلى خەن ۋۇدى تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ ئاغزىدىن توخرىلارنىڭ ھۇنلاردىن يېڭىلىپ غەربكە كۆچكەنلىكىنى ئاڭلاپ، توخرىلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇنلارنى ئوڭ تەرەپتىن قىسماقلا ئېلىشنىڭ پۈرسىتىنى كەلگەنلىكىنى سەزگۈرلۈك بىلەن ھېس قىلدى. شۇڭا، ئەلچىلىرىنى يېغىپ غەربىي يۈرتقا ئەۋەتمەكچى بولدى. جاڭ

چيەن مانا مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا تۇنجى قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە باردى. خەن ۋۇدى ھۇن چەۋەندازلىرىغا تاقابىل تۇرالايدىغان ساپالىق ئاتلىق قوشۇن بەرپا قىلىش ئۈچۈن، ئىلگىرىكى ئات سىياسىتى قۇر ۋلۇشىنىڭ ئىلھامى ئاساسىدا ئاۋام خەلقنى ھەرخىل تەدبىرلەر قوللىنىپ ئات بېقىشقا ئىلھاملاندۇردى ۋە شىمالىي قىسىمغا سەككىز چېرىكچى بەگنى ئۇر ۋنلاشتۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە تۇنچى، يۆچى، چاڭشۇي، خۇچى قاتارلىق تۆت چېرىكچى بەگ مەخسۇس ئاتلىق لەشكەرلەرنى تەشكىللەش ۋە مەشىق قىلدۇرۇش ئۈچۈن تەيىنلەنگەنىدى. خەن ۋۇدى يەنە ياساۋۇلخانا تەسىس قىلىپ بىر تەرەپتىن خانىڭ ياساۋۇللىرىغا مەنسەپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئاتلىق لەشكەرلەرنى تەربىيىلەيدىغان سەركەردە تاللاش ئۈچۈن غەربىي شىمالدىكى ئالتە ئايماق (لوڭشى، تيەنشۇي، ئەندىڭ، شاڭجۈن، بېيدى، شىخې) تىكى ئات مىنىشكە ماھىر «پاك ئائىلىنىڭ پەرزەنتلىرى» ۋە ئۇر ۋشتا قازا قىلغان لەشكىرىي خادىملارنىڭ پەرزەنتلىرىنى يىغىپ ۋەزىپىگە قويدى، ئىقتىسادىي، لەشكىرىي، دىپلوماتىيە جەھەتلەردىكى بىر قاتار تىرىشچانلىقلار ئارقىلىق ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە تاقابىل تۇر ۋشنىڭ تەييارلىقلىرى دەسلەپكى قەدەمدە پىشىپ يېتىلدى.

جيەنيۇەننىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇر ۋنقى 135 - يىلى) تەڭرىقۇت قۇدىلىشىنى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتتى. خەن ۋۇدى ۋەزىر - ۋۇزرالىرى بىلەن بۇ ئىشنى كېڭەشتى. سور ۋنبەگ ۋاڭ خۇي يەن دېگەن يەردىن بولۇپ، ئۇز ۋن مۇددەت چېگرا - قور ۋلدا ئەمەلدار بولغاچقا ھۇنلارنىڭ ئەھۋالىغا پىششىق ئىدى. ئۇ: «ھۇنلار ھەر قېتىم خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىش ئەھدى تۇزگەندە يىلغا توشمايلا ئەھدىنى بۇزاتتى. بۇ قېتىمقى قۇدىلىشىشمۇ ئۇز ۋنغا بارمايدۇ. شۇڭا، قۇدىلىشىشنى رەت قىلىپ، ھۇنلارغا لەشكەر تارتىش زۆرۈر» دەپ قارىدى.

لېكىن، خەن ئوردىسىنىڭ مۇھىم ۋەزىرى، باش تەپتىش بېگى خەن ئەنگو كۆچمىنىڭ بارچە قۇدىلىشىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ: «مۇن چەۋەندازلىرىنىڭ ھەربىكتى چاقماقتەك تېز، توسماق تەس. خەن قوشۇنلىرى مىڭ چاقىرىملاپ يول يۈرىدۇ، لەشكەرلەر ۋە ئات ـ ئۇلاغلار قاتمۇ قات جاپاغا دۇچار بولىدۇ. مۇنلار ھېچقانچە كۈچ سەرپ قىلمايلا خەن قوشۇنلىرىنى يېڭىۋالىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، مۇنلارنىڭ زېمىنىنى، پۇقرالىرىنى تارتىۋلغان تەقدىردىمۇ خەن ئوردىسىغا ھېچقانچە پايدىسى يوق، قۇدىلاشقانغا يەتمەيدۇ» دەپ تۇرۇۋالدى. كۆپ ساندىكى ۋەزىرلەر خەن ئەنگونىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلىگەچكە، خەن ۋۇدىمۇ مۇنلار بىلەن قۇدىلىشىش ئەھدى تۈزۈشكە ماقۇل بولدى.

يۈەنگۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن يۇرۇنقى 133 ـ يىلى)، يەنمېن ئايمىقىنىڭ مايى (بۇگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى شوشيەن ناھىيىسى) دېگەن يەردە زالىم نېپ ۋېڭيىنى ۋاڭ خوي ئارقىلىق خەن ۋۇدىغا: «مۇنلار ھېلىلا خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىش ئەھدى تۈزدى. خەن سۇلالىسىگە قارىتا ئۇلارنىڭ تەييارلىقى يوق، بۇ پايدىلىق ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، مۇنلارنىڭ باسمىچىلىق ئەھۋالىنى تېكىتكىلاپ، بۆكتۇرمە قويۇپ مۇجۇم قىلىنسا تولۇق غەلىبىگە ئېرىشكىلى بولاتتى.» دەپ تەكلىپ بەردى. مۇبادا بۇ پىلان ئەمەلگە ئاشسا خەن سۇلالىسى بىلەن مۇنلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى ئۆزۈل ـ كېسىل ئۈزۈلۈپ، ئاتمىش نەچچە يىل قۇدىلىشىش سىياسىتىنىڭ ئورنىنى ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئالغان بولاتتى. خەن ۋۇدى بۇ چاغدا قاتتىق ئىككىلىنىپ، ۋەزىرلەرنىڭ قايتا مەسلىھەتلىشىشىگە پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن ۋاڭ خوي بىلەن ۋاڭ ئەنگو ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر مەيدان كەسكىن مۇنازىرە باشلاندى. لەشكەر تارتىشنى تەشەببۇس قىلىشتا چىڭ تۇرغان ۋاڭ

خۇي خەن ۋۇدىغا يوللىغان مەكتۇپىدا مەردانىلىك بىلەن: «يېغىلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، دەي بەگلىكى گەرچە كىچىك بولسىمۇ، شىمالدا كۈچلۈك ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمى، جەنۇبتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى چوڭ بەگلىكلەرنىڭ تەھدىتى ئاستىدا، بەگ، ۋەزىرلەرنىڭ دۇشمەنگە بولغان ئۆچ - ئاداۋىتىنى ئۇنتۇماي، بىسىپ كىرگەنلەرگە باتۇرلارچە قارشى تۇرغانكەن. ھۇنلار كۈچلۈك بولسىمۇ، دەي بەگلىكىگە ئالدىراپ ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمىغانكەن. ھالا بۇگۈن بۇيۇك خەن سۇلالىسى قۇدرەت تېپىپ، ئەلنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئالىيجانابلىرىنىڭ يۈكسەك نام - ئابرۇيلىرىنى يىراق ئەللەردىكىلەرمۇ مەدھىيىلەۋاتىدۇ. لېكىن، ھۇنلار توختىماي ھۇجۇم قىلىپ، چېگرىغا پاراكەندىچىلىك سېلىپ، لەشكەرلەرنى ئۆلتۈرۈپ، يارلاندۇردى. جەسەت ساندۇقى قاچىلانغان ھارۋىلار يوللارغا پېتىشالمايدى. بۇ دەل ھۇجۇمغا قارشى تۇرمىغانلىقىنىڭ سەۋەبىدىن بولغان» دەپ يازدى، ھەم دۇشمەننى ئالداپ جەنۇبقا ئېلىپ كېلىپ، مايىغا بۆكتۈرمە قويۇپ، دۇشمەننى قورشاپ يوقىتىشتىن ئىبارەت ئۇرۇش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ۋاڭ ئەنگو كونا خامانىنى سورۇپ: «خەن خانى خەن گاۋزۇ لىيۇ باڭ باتۇر ۋە دانا تۇرۇقلۇق پىكچىكىدا ھۇنلارنىڭ يەتتە كۈنگە سوزۇلغان مۇھاسىرىسىدە قالغان؛ پىكچىكىنى قايتۇرۇۋېلىش ئارزۇسىدا بولمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئاۋامنى ئارام ئالغۇزۇش ئۈچۈن ئىدى. ھۇنلار بىلەن قۇدىلىشىش بەش دەۋرنى بېسىپ ئۆتتى، ئاۋام پۇقراغا ئادەتتىكى ئىش بولۇپ قالدى. ئەجدادلارنىڭ قائىدە - قانۇنلىرىنى ئالدىراپ ئۆزگەرتمەسلىك كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە، لەشكەرلەر بىر قوزغالسا، ئالەم تەۋرەپ، يېڭىش - يېڭىلىشنى بىر نەرسە دېيىش تەس، ئالدىراپ لەشكەر تارتىشقا بولمايدۇ!» دەپ تۇرۇۋالدى. ۋاڭ خۇي بىلەن ۋاڭ ئەنگو ئىككىلىسى

مۇنازىرلىشىپ بىر - بىرىگە زادى يول قويمىدى. خەن ۋۇدى ئىككى تەرەپنىڭ مۇنازىرىسىنى ئاڭلاپ ئۆزى قارار چىقىرىپ، ۋاڭ خۇينىڭ پىكرىنى ماقۇل تاپتى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلار بىلەن قۇدىلىشىش ئۇزۇلۇپ، ھۇنلارغا ئومۇميۈزلۈك قارشى تۇرۇش ئىستراتېگىيىسى ئاخىر مۇقىملاشتى.

شۇ يىلى 6 - ئايدا، خەن ۋۇدى نىڭ ۋېڭيىنى ياۋنى ئالداشقا ھۇنلارنىڭ ئارىسىغا ئەۋەتتى. ئۇ مايى بېگىنىسى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى تەسلىم قىلدۇرۇپ، مال - دۇنيانى ھۇنلارغا تەقدىم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، كۈن تەڭرىقۇتنى ئالدىدى. مايى يەنمېن ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، ئەينى چاغدىكى ئاساسلىق ئات يېتىشتۇرىدىغان رايونلارنىڭ بىرى، ھەم مۇھىم ئات بازىرى ئىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، ھۇنلار مايىنى تالىشىپ خەن گاۋزۇ بىلەن كەسكىن بىر مەيدان جەڭ قىلغانىدى. مايىنى ئالغان بولسىمۇ، كېيىن يەنە قولدىن بېرىپ قويغانىدى. مايىنى قايتا قولغا چۈشۈرۈشنى ئىزچىل كۆڭلىگە پۈكۈپ يۈرەتتى. بۇ ۋاقىتتا، كۈن تەڭرىقۇت نىڭ ۋېڭيىنىڭ گەپ - سۆزلىرىگە ئىشىنىپ، مايى ئاسانلا قولغا كېلىدىغان بولدى دەپ ئويلاپ، يۈز مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ ۋۇجۇ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى زويۈن ناھىيىسى) قەلئەسىگە باستۇرۇپ كىرىپ، مايىغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. خەن ۋۇدى 320 مىڭ لەشكەر ئەۋەتىپ ھىماتچى سانغۇن خەن ئەنگو، ئالىپ چەۋەنداز سانغۇن لى گۇاڭ، يېنىك ھارۋىلىقلار سانغۇنى گۇڭ سۇنخېلارنى ھەمدەمچى قوشۇن بىلەن مايى ئەتراپىدىكى جىلغىغا مۆكۈپ تۇرۇشقا پەرمان چۈشۈردى. ئاساسلىق قوشۇن سانغۇنى ۋاڭ خۇي بىلەن ئالدىنقى سەپ قوشۇنلار سانغۇنى لى شىنى 30 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرنى باشلاپ، دەيجۇن ۋىلايىتىدىن چىقىپ، ھەمدەمچى قوشۇن بىلەن ھۇنلار تۇتۇشقاندىن كېيىن، يان تەرەپتىن ھۇنلارنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ،

ئۇلارنىڭ چېكىنىش يولىنى ئۇزۇۋېتىپ، ھۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچىنى تەلتۆكۈس يوقىتىشقا تەييارلاندى. پۈتكۈل قوشۇنغا ۋاڭ ئەنگو قوماندانلىق قىلدى. ۋاڭ خوي قاتارلىق تۆت سانغۇن ھىمايە قىلدى. بۇ چاغدا، نېپ ۋېكىيى مايىغا قايتىپ كېلىپ، مەھبۇستىن بىرنى ئۆلتۈرۈپ، كاللىسىنى شەھەر قوۋۇقىغا ئېسىپ، ھۇنلارنىڭ ئالدىن تىنچ - تىنچلاشقا كەلگەن ئەلچىلىرىگە مايى شەھىرىنى ئېلىشىنى ئېيتتى. بۇ چاغدا، ناھايىتى ئىنچىكە ئورۇنلاشتۇرۇشلار ئارقىلىق، قىلتاقلار ناھايىتى ئوبدان قورۇلۇپ، كۈن تەڭرىقۇتنىڭ ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشىلا قالغانىدى.

كۈن تەڭرىقۇت ئەلچىنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قىن - قىنىغا پاتماي زور قوشۇننى باشلاپ مايىغا قاراپ ئات سالدى. لېكىن، مايىغا 100 چاقىرىمدەك قالغان يەرگە كەلگەندە، كۈن تەڭرىقۇت توپ - توپ پادىلارنىڭ كەڭ دالىدا ئوتلاپ يۈرگەنلىكىنى، بىراق ئۇلارغا قارايدىغان ئادەمنىڭ يوقلۇقىنى تۇيۇقسىز بايقاپ قالدى. ئۇ بۇ خىل بىنورمال ئەھۋالغا قارىتا قاتتىق گۇمانلاندى. دەل مۇشۇ پەيتتە، ھۇنلار خەن قوشۇنلىرىنىڭ قاراۋۇلخانىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، يەنمېن ۋىلايىتىنىڭ زىندان بېگىنى تۇتۇۋالدى. تەڭرىنىڭ ئۆتكۈر قىلىچىنىڭ ھەيۋىسىدە، زىندان بېگى خەن قوشۇنلىرىنىڭ ھېيلىسىنى ئاشكارىلىۋەتتى. تەڭرىقۇت بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق چۆچىدى ۋە ئاجايىپ خۇشال بولۇپ، «بۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئىلتىپاتى» دەپ قازاپ، زىندان بېگىگە «تەڭرىبەگ» دەپ نام بېرىپ، قوشۇننى دەرھال چېكىنىشكە پەرمان چۈشۈردى. تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بۇ ئۆزگىرىش خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئۇزاقتىن بۇيانقى ئورۇنلاشتۇرۇشىنى بىكار قىلىۋەتتى. مايى جىلغىسىدا بۆكتۈرمىدە ياتقان خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى زادى كەلمەيدىغان دۈشمەننى ساقلاپ يېتىۋەردى. ۋاڭ

خۇ، لى شىلار ئۈچ تۈمەن لەشكەر بىلەن ئۆزىدىن يۈز ھەسسە ئارتۇق بولغان ياۋ قوشۇنى بىلەن يەككىمۇ يەككە تۇتتىشىقا پېتىنالمىدى. خەن قوشۇنلىرى ئۆز ھېيلىسىنىڭ پاش بولۇپ قالغانلىقىنى سېزىپ، ئالمان - تالمان قوغلاپ قورۇلغا يېتىپ كەلگەن چاغدا، ھۇنلارنىڭ پۈتكۈل قوشۇنى ئاللىقاچان بىخەتەر چېكىنىپ بولغانىدى. خەن ۋۇدى بىلەن ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ كۆپ كۈچ سەرپ قىلىپ، كۆڭۈل قويۇپ تۈزگەن «مايى ھېيلىسى» شۇنىڭ بىلەن ئۇن - تىنسىز ئاخىرلاشتى.

«مايى ھېيلىسىنىڭ مەغلۇبىيىتى» خەن ۋۇدىنىڭ غۇرۇرىنى يەرگە ئۇردى. ۋاڭ خۇي ئوردا كېڭىشىدە تۇنجى بولۇپ مايىدا ھۇنلارغا بۆكتۈرمە قويۇش ھەققىدە تەكلىپ بەرگەنىدى. بىراق، ئۇنىڭ لەشكەر چېكىنىۋرگەن ھالقىلىق پەيتتە توسۇپ زەربە بېرىشكە پېتىنالمىغانلىقى خەن ۋۇدىنىڭ تېخىمۇ غەزىپىنى قوزغىدى. ۋاڭ خۇي ئۆزىنى ھۇنلارغا تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇم قىلمىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى توخۇ يۈرەكلىك قىلىپ جەڭدىن قاچقانلىقتىن ئەمەس، بەلكى كۈتۈلمىگەن ئەھۋال يۈز بەرگەنلىكىدىن، يەنە كېلىپ ئەسلىدىكى پىلان بويىچە ھەرىكەت ئېلىپ بارلمىغانلىقتىن بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇچ تۈمەن لەشكەر بىلەن يۈز مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنغا ھۇجۇم قىلغاندا، يېڭىلماي قالمايتتۇق، دەپ ئۆزىنى ئاقلىدى، ۋاڭ خۇينىڭ چۈشەندۈرۈشلىرى پۈتۈنلەي داۋلىسىز بولمىسمۇ، يەنە كېلىپ خەن ۋۇدىنىڭ ئانسى خان ئانا ۋاڭ خۇي ئۈچۈن گەپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تىرىشچانلىقلار خەن ۋۇدىنىڭ ئاللىقاچان قىيامىغا يەتكەن غەزىپىنى باسالمىدى. ۋاڭ خۇي زىندانغا تاشلانغاندىن كېيىن قېچىپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى، ھامان ئۆلىدىغانلىقىنى بىلىپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

ۋاڭ خۇي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىپ گۇناھىنى تىلىدى. «مايى ھېيلىسى» شۇنىڭ بىلەن توگىدى. ئەسلىدە بۇ قېتىمقى

بۆكتۇرمىدە «يۇزدە - يۇز نۇسرەت قازىنىمىز، بىر جەڭدىلا تەڭرىقۇتنى تۇتىمىز، ھۇنلارنى بويسۇندۇرمىز» دەپ قارىغاندى. ئەمەلىيەتتە، نەچچە يۇز مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى ئىشقا سالغاندا، مەخپىيەتلىكنى ساقلاشمۇ تەس گەپ ئىدى. يەنە كېلىپ ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلىشنىڭ ئۆمىدى بىر قېتىملىق بۆكتۇرمىگە باغلانغانىدى. خەن ۋۇدى بىلەن ۋەزىرلەرنىڭ ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ ئۇزۇن مۇساپىلىك ھۇجۇملارغا ماھىر، يېڭى ۋەزىيەتكە لايىقلىشىش ئىقتىدارى ناھايىتى كۈچلۈك ئىكەنلىكىدەك ئالاھىدىلىكىنىڭ تولۇق تونۇلمىغانلىقىنى ئىپادىلىدى. بىراق، «مايى ھېيلىسى» نىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىغانلىقىدىن خەن ۋۇدىنىڭ ھۇنلارغا قارشى تۇرۇش ئىرادىسى تەۋرەپ قالمىدى. يېڭىۋاشتىن ئۇرۇش تەييارلىقلىرىنى تېخىمۇ تولۇق قىلىپ، ھۇنلار بىلەن ھەل قىلغۇچ بىر مەيدان جەڭ قىلىشقا ئىرادە باغلىدى. كۇن تەڭرىقۇت دەسلەپ ئالاقزادە بولغاندىن كېيىن، دەرھال لەشكەر چىقىرىپ، زور قوشۇن بىلەن چېگرا - قورۇللارغا ھۇجۇم قىلىپ، خەن قوشۇنلىرىنىڭ مايىدا ئۆزلىرىگە توزاق قۇرغانلىقىنىڭ ئۆچىنى ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، شىمالىي چېگرىدا ئۇرۇش ئوتى تۇتىشىپ، ئۇزۇن مەزگىللىك خەن - ھۇن ئۇرۇشىنىڭ پەردىسى رەسمىي ئېچىلدى.

2. خۇاڭخېنىڭ جەنۇبى ۋە چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى جەڭلەر

يۇەنگۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى ھۇنلار «مايى ھېيلىسى» نى بەربات قىلغاندىن كېيىن، خەن ۋۇدى ئاچچىقىدا «مەسلىھەتكە كىرمىگەن» جاۋابكار ۋەزىر ۋاڭ خۇينى زىندانغا تاشلاپ، ئۆزىنى ئۆلتۇرۇۋېلىشقا مەجبۇر قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەلۋەتتە خەن

ۋۇدىنىڭ مۇشۇ ئىشنى باھانە قىلىپ ئاچچىقىنى چىقىرىشىنىڭ تەرکىبىمۇ بار ئىدى. خەن ۋۇدى مايى ئۇرۇشىغا قوماندانلىق قىلغان سەرکەردىلەرگە نىسبەتەن نارازىلىق كەيپىياتىنىمۇ ئىپادىلىدى. بولۇپمۇ، ئۇرۇشنىڭ باش سەرکەردىسى خەن ئەنگو، خەن مىڭدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ۋۇ، چۇ بەگلىكلىرىنى توسۇشتا نامى ئالەمگە پۇر كەتكەن بولسىمۇ، بىراق ئەزەلدىن ھۇنلارغا نىسبەتەن كۆڭلىدە ۋەھىمە بولغاچقا، ھەددىدىن زىيادە ئېھتىياتچانلىق قىلىپ، تەشەببۇسكارلىققا بەلەن ھۇجۇم قىلالمىغانىدى. پۇرسەت تېپىپ يېڭى ۋەزىيەتكە لايىقلىشىش ئىقتىدارى تېخىمۇ كەمچىل بولغاچقا، ئۇرۇش قىلىشنىڭ مۇۋاپىق پۇرسىتىنى بىكاردىن - بىكار قولدىن بېرىپ قويغانىدى.

ھۇنلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ياش، ئاچچىقى يامان خاقان بىلەن كونا سەرکەردىلەر، پېشقەدەم ۋەزىرلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مايى ئۇرۇشى ئارقىلىق ئاشكارىلىنىپ قالدى. «قالتىس تۆھپىلەرنى قالتىس ئادەملەرلا يارىتالايدۇ» بۇ خەن ۋۇدىنىڭ ئادەم ئىشلىتىشتىكى يېتەكچى ئىدىيىسى ئىدى. ھۇنلارغا تاقابىل تۇرۇشتەك ئېغىر ۋەزىپىنى ئۆز ئوستىگە ئالالايدىغان قابىلىيەت ئىگىلىرىنى تاللاش ئوچۇن، خەن ۋۇدىنىڭ نەزىرى ئارزۇلۇق خېنىم ۋەي زىخۇنىڭ ئىنىسى ۋەي چىڭغا چۈشتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ۋەي چىڭ نۇرغۇن سەرکەردىلەر ئىچىدە خەن ۋۇدى زامانىدا ھۇنلارغا تاقابىل تۇرۇشتىكى مۇھىم سەرکەردىلەردىن بولۇپ قالدى.

ۋەي چىڭ خېدۇڭ ۋىلايىتى پىڭياڭ ناھىيىسىدىن (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىفېن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)، دادىسى جېڭ جى پىڭياڭدىكى ئورنى تۆۋەنرەك بىر كىچىك ئەمەلدار ئىدى. پىڭياڭ مەلىكىسىنىڭ قەسىردە خىزمەت قىلىۋاتقاندا دېدەك ۋەي ئاۋ بىلەن بۇز ۇقچىلىق قىلىپ ۋەي چىڭ تۇغۇلغانىدى. ۋەي چىڭ نىكاھسىز تۇغۇلغان بالا بولۇش سۈپىتى بىلەن بالىلىق

ۆە ياشلىق دەۋرى باشقىلارنىڭ پەس كۆرۈشىنى ۆە سوغۇق مۇئامىلىدە بولۇشىدەك جاپالىق مۇھىتتا ئۆتكەندى. قورامىغا يەتكەندىن كېيىن، مەلىكە قەسىرگە قايتىپ كېلىپ، چەۋەندار نۆكەر بولۇپ خىزمەت قىلدى. جيەنيۇەننىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 139 ـ يىلى)، ۋېي چىڭنىڭ ئەڭ كىچىك ئىگىچىسى ۋېي زىخۇ خەن ۋۇدىنىڭ مۇھەببىتىگە نائىل بولدى. كېيىن چېڭ خانىكەنىڭ ئانىسى، يەنى خەن ۋۇدىنىڭ ھاممىسى مەلىكە داجاڭ ۋېي زىخۇنىڭ ھامىلدار ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ، ئۇ قىزىنىڭ خانىشلىق ئورنىنى تارتىۋۇلۇپ قويۇشتىن ئەنسىرەپ، ۋېي چىڭنى تۇتقۇن قىلىدۇ ۋە ئۇلتۇرمەكچى بولىدۇ. بەختكە يارىشا ۋېي چىڭنىڭ دوستى، چەۋەندار نۆكەر گۇڭسۇن ئاۋ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، كېچىلەپ ئادەم باشلاپ كېلىپ ئۇنى قاماقتىن قۇتۇلدۇرۇۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ۋېي چېڭ بىر قېتىملىق ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. خەن ۋۇدى بۇ ئىشنى بىلگەندىن كېيىن، ۋېي چىڭنى چاقىرىپ جيەنجۇڭ قەسىرىنىڭ نازارەتچىسىگى ۋە شىغاۋۇللۇق مەنسىپىگە تەينىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ۋېي چېڭ ھاقارەتلىك، ئېچىنىشلىق ئىجتىمائىي ئورۇندىن قۇتۇلىدۇ. ۋېي زىخۇ بانۇلۇققا تەينىلەنگەندىن كېيىن، ۋېي چىڭمۇ كېچەشبەگلىككە كۆتۈرۈلۈپ، ئوردىدىكى بىر يېڭى ئاقسۆڭەك بولۇپ قالدى. ۋېي چىڭنىڭ شەرەم تۇغقانلىرى ئۇنىڭ تولىمۇ تەلەيلىك ھالدا يۇقىرى مەنسەپكە ئېرىشكەنلىكىگە ناتوغرا گۇمانلارنى قىلىشقان بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئاخىرقى ھېسابتا ئۆسمۈرلۈك، ياشلىق دەۋرىدىكى ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك ئۇۋاڭچىلىق كۈنلىرىدىن كېيىن، جەڭگاھلاردىن ئات چاپتۇرۇپ تۆھپە يارىتىشقا شارائىت ھازىرلىدى.

يۇەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 129 ـ يىلى) ھۇنلار شاڭگۇ ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ، پۇقرالارنى ئۆلتۈردى، بۇلىدى، ۋېي چېڭ ھارۋا ئاتلىقلار سانغۇنى بولۇپ،

تۇمەن چەۋەندازلارنى باشلاپ، شاڭگۇ ۋىلايىتىگە بېرىپ ھۇنلارغا تاقابىل تۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېنىك ھارۋىلىقلار سانغۇنى گۇڭسۇن خې، چەۋەنداز سانغۇن گۇڭسۇن ئاۋ، ئالىپ چەۋەنداز سانغۇنى لى گۇاڭلار ھەربىرى بىر تۇمەندىن چەۋەندازلارنى باشلاپ ئايرىم - ئايرىم يۇنجۇ، دەيجۇن، يەنمېنلەردىن چىقىپ ھۇنلارغا قوغلاپ زەربە بەردى. تۇڭ سانغۇن ئىچىدە لى گۇاڭ بىلەن گۇڭسۇن خې پېشقەدەم سانغۇنلار، گۇڭسۇن ئاۋ كىچىكىدىنلا قوشۇنغا قاتنىشىپ، كۆپ ئۇرۇشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. پەقەت ۋېي چىڭلا يېڭىياچى سانغۇن ئىدى. بىراق، ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسى كىشىلەر ئويلىغاندەك بولماي قالدى. گۇڭسۇن خې يۇەنجۇدىن چىقىپ ھۇنلاردىن يېڭىلىپ، يەتتە مىڭغا يېقىن سەركەردە - لەشكىرى چىقىم بولۇپ بەدەر تىكىۋەتتى. لى گۇاڭنىڭ تەلىيى تېخىمۇ تەتۇر كەلدى. ئۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئاساسىي قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ يېڭىلدى ۋە ئەسىرگە چۈشۈپ، ئەقىل - پاراسىتى ۋە پىشقان ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش ماھارىتىگە تايىنىپ ھۇنلارنىڭ جەڭ ئارغىماقلىرىنى تارتىۋېلىپ قېچىپ كەلدى. تۇڭ يولدىن چىققان تۇڭ سانغۇننىڭ ئىچىدە پەقەت ۋېي چىڭنىڭ قوشۇنىلا شاڭگۇغا كىرگەن دۇشمەنلەرنى چېكىنىدۇرۇپ ھۇنلارنىڭ چېگرىسىغا بېسىپ كىرىپ، ئەجدىھابالىققا قەدەر بېرىپ، ھۇنلارنىڭ 700 دىن كۆپرەك ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كەلدى. ۋېي چىڭ تۇنجى قېتىم قوشۇن تارتىپ چىقىپلا تۇھپە يارىتىپ خەن ۋۇدىنى خۇشال قىلىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ۋېي چىڭغا قوۋۇق ئىچى تۇرىسى ئۇنۋانىنى بېرىلىپ رىغبەتلەندۇرۇلدى.

ھۇنلار بۇ ئۇرۇشتىن كېيىن ھەدەپ ئۆچ ئالغىلى تۇردى. شۇ يىلى كۈزدە ھۇن چەۋەندازلىرى يۈياڭ (ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى مىيۇننىڭ غەربىي جەنۇبى) ئەتراپلىرىغا شىددەتلىك

هۇجۇم قىلدى. كېيىنكى يىلى، يۇەنشۇنىڭ تۇنجى يىلىي (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 128 ـ يىلى) ھۇنلار لياۋشى (ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى لىكيۇەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي) ئەتراپىغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىپ ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. لياۋشى قوشۇنىغا ۋەتەن ئۈچۈن جان پىدا قىلدى. ھۇنلار داۋاملىق غەربكە بېسىپ كىردى، يۈيانىڭ يەنە پاراكەندىچىلىكتە قالدى. يۈيانىڭنىڭ قوغداۋاتقان پېشقەدەم سانغۇن خەن ئەنگو پۈتۈن قوشۇنى بىلەن دېگۈدەك ھالاك بولۇپ، قورغانغا بېكىنىۋېلىپ يارەمچى قوشۇننى كۈتتى. ھۇن چەۋەندازلىرى لياۋشى، يۈيانىڭدىن ئۆتۈپ، غەلىبىسىرى غەربكە ئىلگىرىلەپ، يەنىمۇ ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. دەل مۇشۇ ئالاقزادىلىك ئارىلىقىدا، ۋېي چىڭ قايتىدىن يارلىق ئېلىپ جەڭگاھقا چىقتى. ئۇ ئۇچ مىڭ سەركەردە ـ لەشكەرنى باشلاپ ھۇنلارنى توسۇش ئۈچۈن يەنىمۇ گۇراپ ئىلگىرىلىدى. لى شى سانغۇن دەيجۇن ۋىلايىتىدىن چىقىپ، ھۇنلارنىڭ كەينىدىن ھۇجۇم قىلىپ، ۋېي چىڭ بىلەن بىر يولدا ئۆز ئارا ماسلاشماقچى بولدى. ۋېي چىڭ قوشۇننى باشلاپ ئۇدۇل يەنىمۇ يېتىپ بارغاندىن كېيىن، باسمىچى ھۇنلار بىلەن شىددەتلىك جەڭنى باشلىۋەتتى. ھۇنلار ئېچىنىشلىق مەغلۇپ بولۇپ، مىڭلاپ جەسەتلىرىنى تاشلاپ، ئالدىراپ ـ تېنەپ تىكىۋەتتى. ۋېي چىڭ ئىككى قېتىملىق ھۇجۇمدا تولۇق غەلىبىگە ئېرىشىپ ئۆزىنىڭ ئالاھىدە لەشكىرىي ئىقتىدارىنى نامايان قىلىپ كاتتا داڭ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ جاھانىنى لەرزىگە كەلتۈرگەن خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇرۇشتا تۆھپىسىگە يارىشا خەن قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى بولۇپ قالدى.

يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى، يۈەنشۇنىڭ تۇنجى يىلى خەن قوشۇنى ئىككى قېتىم زور كۆلەمدە لەشكەر چىقىرىپ، ئاز ـ

تولا نەتىجىلەرگە ئىرىشكەن بولسىمۇ، بىراق ئېنىقكى بۇنداق يالغۇز مۇداپىئە خاراكتېرىدە قىلىنغان ئۇرۇش ھۇنلارنىڭ ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم جايىغا تېگەلمىدى ھەم ھۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچى بىلەن تۇتىشالمىغاچقا، ھۇنلارنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى ھېچقانداق ئاجىزلىتالمىدى. يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 127 - يىلى) ھۇنلار شاڭگۇ، يۈيانىڭ ۋىلايەتلىرىگە يەنە ھۇجۇم قىلىپ، مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئوللۇتۇردى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. پاكىتلار ئىسپاتلىدىكى خەن قوشۇنى لەشكەرلەرنى يوللارغا بۆلۈپ مۇداپىئە قىلىش شەكلىدىكى ئۇرۇش بىلەن چېگرىنىڭ ئەمىلىكىگە كاپالەتلىك قىلالمايتتى. ئەكسىچە خەن قوشۇنلىرى لەشكەرلىرىنى چېكىندۇرۇپ كېتىشىگىلا، ھۇنلار قايتىدىن باستۇرۇپ كىرىپ، تېخىمۇ دەھشەتلىك ئۆچ ئالاتتى. ئەينى چاغدا، ھۇنلار ئاساسەن خەن چېگرىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا خەن قوشۇنلىرىغا توختىماي ھۇجۇم قىلاتتى. بىراق، خەن سۇلالىسىگە ئېڭ زور تەھدىت سېلىپ تۇرغىنى ھۇنلارنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى سول تۇغ قانىنىڭ قوشۇنى ئەمەس، بەلكى چۈغاي تاغلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئوڭ تۇغ قان ۋە خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىنلارنى ئىگىلىۋالغان ھۇنلارنىڭ لۇفەن بېگى، بەيياڭ بېگىنىڭ قوشۇنلىرى ئىدى. بولۇپمۇ، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىنلار، شىمالدا چۈغاي تاغلىرى بىلەن تۇتىشاتتى. جەنۇبىي چاڭئەندىن 700 چاقىرىمۇ كەلمەيتتى. غەربى ھۇنلارنىڭ شوتۇق قان ۋە قونشار قانلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى خېشى رايونى بىلەن قوشنا، شەرق تەرەپتە دىڭشياڭ بىلەن يۈنجۈڭ ۋىلايەتلىرىگە تەھدىت سالاتتى. چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى باتۇر تەڭرىقۇت خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قايتىدىن بېسىۋالغاندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ جەنۇبتىكى بازىسى بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، ھۇنلارنىڭ شەرق ۋە غەربتىكى

مۇناسىۋەتىنى ئۆزۈۋەتىش، ھۇنلارنىڭ گۈەنجۈك رايونىغا بولغان تەھدىتىنى ئۆزۈل ـ كېسىل توگىتىش ئۈچۈن، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىنلارنى ئېلىشنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيىتى ناھايىتى زور ئىدى. ھۇنلارغىمۇ بۇ نۇقتا ناھايىتى ئېنىق ئىدى. شۇڭا، سول تۇغ قانىنىڭ قوشۇنى خەن سۇلالىسىنىڭ شەرقىي چېگرىسىغا توختىماي ھۇجۇم قىلىپ، خەن قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى جەلپ قىلىپ مۇشۇ ياقتا ئۆتكۈزۈۋېتىپ، خەن قوشۇنىنىڭ خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىنلارغا بولغان بېسىمىنى ئاجىزلاتماقچى بولدى.

يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى، ھۇنلار شەرقتىكى چېگرا ۋىلايەتلەردە داۋاملىق پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ، خەن قوشۇنلىرىنى مالىمان قىلدى ھەمدە ئۇلار خەن قوشۇنى ھالسىرىغاندا ھەمدەمچى قوشۇن تەلەپ قىلىدۇ، دەپ قارىدى. خەن ۋۇدى ھۇنلارنىڭ شەرقىي لىنىيىسىدىكى ھەربىكەتلىرىگە نىسبەتەن ھۇنلار شەرقتىن تەگسە، خەن قوشۇنى غەربتىن يۇرۇش قىلىش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ جاھانغا مەشھۇر بولغان خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىي ئۇرۇشىنى قوزغىدى. خەن ۋۇدىنىڭ يارلىقى بىلەن ۋېي چىڭ ئۈچىنچى قېتىم يۇرۇشكە ئاتلاندى. ئۇ نەچچە تۈمەن كىشىلىك زور قوشۇننى باشلاپ يۇنجۈك (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى توختۇنىڭ شەرقىي شىمالى) دىن خۇاڭخېنىڭ شىمالىي قىرغىقىنى بويلاپ غەربىي شىمالغا تېزلىك بىلەن ئىلگىرىلەپ، بىر ھۇجۇم بىلەن گاۋچۇ (قورغان نامى، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى مېيەنخاڭ ئارقا قوشۇنىنىڭ شەرقىي شىمالى) نى ئېلىپ، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىنى ساقلاۋاتقان بەييىڭ بېگى ۋە لۇفەن بېگىنىڭ تەڭرىقۇت ئوردىسى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى. ئاندىن كېيىن، ۋېي چىڭ دەرھال جەنۇبقا لەشكەر تارتىپ خۇاڭخېنى بويلاپ ئۇدۇل لوڭشى (ھازىرقى گەنسۇ لىنتاۋ) غا يۇرۇش قىلىپ، بەييىڭ بېگى،

لۇقەن بېگىنىڭ مۇھاسىرىسىنى بىتچىت قىلمۇەتتى. بەييالك بېگى بىلەن لۇقەن بېگى مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەندە، خۇاڭخېنىڭ مۇداپىئە لىنىيىسى ئاللىقاچان يىمىرىلىپ بولغانىدى. ئۇلار قالدۇق قىسىملىرىنى باشلاپ خۇاڭخېنىڭ غەربىدىن ئۆتۈپ، ئۆڭسۈلى ئۆچكەن ھالدا قورۇلنىڭ سىرتىغا قېچىپ چىقتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، خەن قوشۇنى دۈشمەننىڭ مىڭلىغان ئادىمىنى يوقىتىپ، يۈز نەچچە مىڭ تۈياق مال ـ چارۋىنى ئولجا ئېلىپ، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىنى تولۇق قايتۇرۇۋالدى. ھونلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلاردىن بېرى تۇنجى قېتىم ئىستراتېگىيىلىك ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشتى. ۋېي چىڭ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك قوماندانلىق قىلدى. خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئىلگىرىكى ئۇرۇشلاردا بۆكتۈرمە قويۇش، توسۇش، يارەمنى ئاساس قىلىشتەك ئۇرۇش شەكلى ئۆزگەرتىلىپ، پۈتكۈل ئۇرۇش ئۇزۇن مۇساپىلىك قوغلاپ زەربە بېرىش، ئايلانما ھەرىكەت ئارقىلىق قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشى جەريانىدا تامامىلانغانىدى. ھونلار خەن قوشۇنىنىڭ ئۇرۇش غەرىزىنى ھېس قىلىپ يەتكەندە، ئاللىقاچان خەن قوشۇنىنىڭ قاتمۇ قات مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قېلىپ، مەغلۇبىيىتى مۇقىملىشىپ قالغانىدى. ۋېي چىڭمۇ خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلىشتا تۆھپە كۆرسىتىپ، چاڭپىڭ تۆرىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى.

خەن قوشۇنى خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، جەڭ مېۋىلىرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، خەن ۋۇدى مۇشاۋۇر جۇفۇيەنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدا شوفاڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى مەيخاك قوشۇنىنىڭ شىمالىي) ۋە ۋۇيەن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى باۋتۇنىڭ غەربىي شىمالى) ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلدى. سانغۇن سۇجيەننى يۈز

مىڭدىن كۆپرەك ئادەمنى باشلاپ شوفاڭ سېپىلىنى سېلىشقا ھەم چىن سۇلالىسى ۋاقتىدا سېلىنغان كونا سېپىلنى قايتىدىن رېمونت قىلىشقا پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىچكىرى جايلاردىن يۈز مىڭدىن ئارتۇق ئاھالىنى شوفاڭغا ماكانلاشتۇرۇپ، چېگرا ۋىلايەت ئاھالىلىرىنى تولۇقلىدى. ھەم زور مىقداردا ئاشلىق يۆتكەپ لەشكەرنى ۋە خەلق لازىمەتلىكلىرىنى تولۇقلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى جايلار خەن ئوردىسىنىڭ قاتتىق كونترول‌لۇقىغا ئۆتۈپ، خەن قوشۇنىنىڭ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشتىكى مۇھىم بىر بازىسى بولۇپ قالدى.

خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ قولدىن كېتىشى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ شوفاڭ، ۋۇيۈەن ۋىلايەتلىرىنى تەھدىت قىلىشى ھۇنلارغا ئەجەللىك زەربە بولدى. ئوڭ تۇغ قانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلار — ھۇنلارنىڭ ئوڭ تەرىپى، خەن قوشۇنىنىڭ كۆز ئالدىدا بۇزۇلۇپ قالدى. خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ تۈپرىقى مۇنبەت، ھاۋاسى مۆتىدىل بولۇپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا مۇۋاپىق كېلەتتى. بۇ ھۇنلارنىڭ ئىقتىسادىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتەتتى. ھۇنلار خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، يۈەنشۇنىڭ ئۇچىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 126 - يىلى) قىشتا، ئون مىڭدىن ئارتۇق چەۋەندەز بىلەن دەيجۇن ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ كىردى. قوش بېگى گوڭ يۈ ئۇرۇشتا ئۆلدى. يازدا، يەنمېن يەنە پاراكەندىچىلىككە ئۇچرىدى. خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى، ھۇنلار يۈز مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن ئۇچ يولغا بۆلىنىپ دەيجۇن، دىڭشياڭ ۋە شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىردى. خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى ئوڭ تۇغ قان يەنە خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىپ، شوفاڭغا پاراكەندىچىلىك سالدى. قىسقىغىنا

ئۇچ يىلدا، ھۇنلارنىڭ زور قوشۇن بىلەن چېگرىغا توختىماي پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغانلىقىدىن ھۇنلارنىڭ خوڭخېنىڭ جەنۇبىنى تارتىۋېلىشقا قانچىلىك ئالدىراۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ خىل ۋەزىيەتتە خەن ۋۇدى خوڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇرۇشنىڭ غەلىبە مېۋىسىنى ھەقىقىي ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 124 - يىلى) باھاردا يەنە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي ئۇرۇشىنى قوزغىدى.

چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرى ئىككى يولغا بۆلۈندى. ۋېي چىڭ ئاساسىي قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، سۇجىيەن قاتارلىق تۆت سانغۇننىڭ قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ شوفاڭدىن چىقىپ ھونلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانىنىڭ قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلدى، يەنە بىر تارمىقى لى شى، جاڭ سىگۇڭ قاتارلىق سانغۇنلارنىڭ قوماندانلىقىدا بېيپىنىڭ (ھازىرقى لىياۋنىڭ پىڭچۇەننىڭ شىمالىي تەۋەسىدە) نىڭ ئوڭ تەرىپىدىن چىقىپ ھونلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانىنىڭ قىسىملىرىنى توسۇپ ئاساسىي قوشۇننىڭ ھەرىكىتىگە ياندىن ماسلاشتى. ۋېي چىڭنىڭ زور قوشۇنى شوفاڭدىن چىقىپ گاۋچۆگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، شىمالىي قورۇلدىن 6 - 7 يۇز چاقىرىم ئىلگىرىلەپ ئوڭ تۇغ قانىنىڭ ئوردىسىغا ئۇدۇل ھۇجۇم قىلدى. ئوڭ تۇغ قان ئۆز ئوردىسىنى خەن قورۇلدىن يىراقتا، خەن قوشۇنى بۇ يەرگە ھەرگىز كەلمەيدۇ دەپ قاراپ، ھېچقانداق مۇداپىئە تەييارلىقى قىلمىغان. بەلكى، چېدىردا ئامراق خوتۇنلىرى بىلەن شاراب بەزمىسى قىلىپ قېمىز ئىچىپ قاتتىق مەس بولۇپ كەتكەنىدى. مانا مۇشۇنداق پەيتتە، پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن خەن قوشۇنلىرى كېچىدە شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. شېربن ئۇيقۇدا ياتقان ئوڭ تۇغ قان يەر جاھانىنى تىترەتكۈدەك قىر - چاپ ئاۋازلىرىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ ئارانلا بىر ئامراق توقمىلى ۋە يۇز

نەچچە چەۋەندازى بىلەن ئۆڭسۈلى ئۆچكەن ھالدا ئارغىماقلىرىغا مىنىپ مۇھاسىرىنى بۆسۈپ شىمالغا قاراپ قاچتى. ئۇنىڭ قىسىملىرىدىن كىچىك خانىنىڭ قول ئاستىدىكى 15 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى، يۈز مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق مال - چارۋىسى خەن قوشۇنلىرىغا ئەسىر ۋە ئولجا چۈشتى. ۋېي چىڭنىڭ بۇ ئۇرۇشتىكى تۆھپىسى ئالاھىدە زور بولغاچقا خەن ۋۇدى ئالاھىدە يارلىق چۈشۈرۈپ، ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلۇغ سانغۇنلۇق تامغىسىنى ئېلىپ قوشۇن ئىچىدە ۋېي چىڭنى ئۇلۇغ سانغۇن دەپ بەيئەت قىلىشقا، بارلىق سانغۇنلارنىڭ ئۇلۇغ سانغۇننىڭ قوماندانلىقىغا بويسۇنۇشقا پەرمان چۈشۈردى.

خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇرۇش شوفاڭ ۋىلايىتىنىڭ بىخەتەرلىكىگە تەلتۆكۈس كاپالەتلىك قىلىپ، ھۇنلارنىڭ ئوق تۇغ قانىنىڭ قىسىملىرىنى تولۇق دېگۈدەك يوقىتىپلا قالماي، ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ئاساسىي كۈچى ۋە خېشى رايونىنى ئىگىلەپ ياتقان شۇتۇق قان، قونشارقانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۆزۈپ تاشلاپ، كېيىنكى خېشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن ئاساس سالدى. ھۇنلارنىڭ ئىچىغىسە تەڭرىقۇتى خەن قوشۇنلىرىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن چۆللۈكنىڭ جەنۇبى ئۇرۇشنى قوزغىدى. شۇ يىلى كۈزدە، ئون مىڭدىن ئارتۇق چەۋەندازلارنى ئەۋەتىپ دەيجۇن ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ دەيجۇن ۋىلايىتىنىڭ كاھىبگى جۇيىڭنى ئۆلتۈرۈپ، مىڭدىن ئارتۇق ئەمەلدار ۋە پۇقرانى ئۆلتۈردى. خەن ۋۇدى بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچىيىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 123 - يىلى) باھاردا بۇيرۇق چۈشۈردى، ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ، گۇڭسۇن ئاۋ، گۇڭسۇن خې، جاۋشىن، سۇجىيەن، لى گۇاڭ، لى زې قاتارلىق ئالتە سانغۇن بىلەن يۈز مىڭدىن ئارتۇق زور قوشۇننى باشلاپ دىڭشيانىڭدىن چىقىپ، يۈز نەچچە چاقىرىم يۇرۇپ ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ئاساسىي قوشۇنىغا بىۋاستە ئۇرۇش قوزغاپ، مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى

يوقىتىپ قورۇلغا قايتىپ كەلدى. بىرەر ئايچە دەم ئالغاندىن كېيىن، ۋېي چىڭ ئالتە سانغۇننى باشلاپ دېڭشيائۆدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھوجۇم قىلىپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق دۇشمەننى ئۆلتۈردى. بىراق، ئوڭ قانات سانغۇن سۇجيەن، تۇرشاۋۇل سانغۇن جاۋسۇنلا ئۇچ مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ ھۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچى بىلەن بىر كۈن قاتتىق توتوشقاندىن كېيىن خەن قوشۇنلىرى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. جاۋ سۇن ئەسلى ھۇنلارنىڭ كىچىك خانى بولۇپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن شى تۆرىسى مەنسىپى بېرىلگەنىدى. بۇ چاغدا ئۇ پايدىسىز ۋەزىيەتنى كۆرۈپ، قالدۇق قىسىملىرىدىن 800 دىن ئارتۇق چەۋەندازلارنى باشلاپ ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. جاۋسۇن ئالدىنقى سەپتە دۇشمەنگە تەسلىم بولغاچقا، سۇجيەن تېخىمۇ قىيىن ئەھۋالدا قالدى. شۇڭا، قوشۇننى تاشلاپ ئۆزى يالغۇز قېچىپ كەلدى. بۇ ۋېي چىڭ قوشۇن تارتىپ چىققاندىن بۇيان تۇنجى قېتىم ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىشى بولۇپ، ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق چەۋەنداز ۋە ئىككى سانغۇندىن ئايرىلدى. تەلەي ئىلاھى ئۇنىڭ قېشىدىن كەتكەندەك قىلاتتى. لېكىن، بۇ جەڭدە ئەمدىلا 18 گە كىرگەن خوچۇبىڭ قەيسەر، قورقماس كەيپىياتتا قوشۇنىدىن ئۆزاپ ئۆزى يالغۇز تۇھپە كۆرسىتىپ خەن ۋۇدىنىڭ دىققىتىنى تارتىپ، ناھايىتى تېزلا يېتىلگەن داڭلىق سانغۇنغا ئايلاندى. جاۋ سۇن ھۇنلار ئارىسىغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئىچىغىسە تەڭرىقۇت قاتتىق خۇشال بولۇپ، ئۇنىڭغا دەرھال چوڭ ھوقۇق مەرتىۋە بېرىپ، ئۇنىڭ ھوقۇقىنىڭ تەڭرىقۇتتىنلا كېيىن تۇرىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى ھەمدە ئۆز ئىگىچىسىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. جاۋسۇن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، تۇرىلىك مەرتىۋىسى بېرىلىپ سانغۇن بولغانىدى. ئۇ خەن قوشۇنىنىڭ ئەھۋالىنى تېخىمۇ ئوبدان چۈشەنگەچكە، تەڭرىقۇتقا ھۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچىنى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا

خەن قورۇلىدىن يىراق بولغان جايغا يۆتكەپ كېتىش، خەن قوشۇنلىرىنى قىزىقتۇرۇپ ئىچكىرىلەپ كىرگۈزۈش، كۈچ سەرپ قىلمىشتىن ساقلىنىپ خەن قوشۇنلىرى ھېرىپ ھالى قالمىغان پۇرسەتتە قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈش ھەققىدە تەكلىپ بەردى. تەڭرىقۇت جاۋسۇننىڭ تەكلىپىنى ئاڭلاپ، ھۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچىنى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا يۆتكەپ كەتتى. لېكىن، ئىچىغىسە تەڭرىقۇت بىلەن جاۋسۇن ئويلىمىغان يەردىن ھۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا يۆتكىلىپ چېگرا ۋەزىيىتى سەل - پەل ياخشىلانغاندىن كېيىن، خەن قوشۇنلىرى دەرھال قوشۇن تارتىپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا يۈرۈش قىلماي، ئەكسىچە زور قوشۇننى غەربكە يۆتكەپ يەنە بىر مەشھۇر ئۇرۇش — خېشى ئۇرۇشىنى قوزغىدى.

3. خېشى ئۇرۇشى

شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي ناھىيىسى تەۋەسىدە، بىر دەۋرنىڭ قەيسەر خوجىسى ھېسابلانغان خەن ۋۇدىنىڭ ھەيۋەتلىك ماۋزىلىك قەبرىستانلىقى بار. ئۇنىڭ شەرق، شىمال ۋە غەربىي جەنۇبىدا ئىككى دۆۋە توپىدىن ھاسىل بولغان قوشۇپ دەپنە قىلىنغانلار قەبرىسى كىشىنىڭ تولىمۇ دىققىتىنى تارتىدۇ. ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىدا لۇشەن تېغىغا ئوخشايدىغان قەبرە بار بولۇپ، ئۇنىڭ داڭقى ئالەمگە پۇر كەتكەن، ئۇرنى ھەممە ۋەزىرلەردىن ئۈستۈن بولغان ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ دەپنە قىلىنغان. غەربىي جەنۇب تەرەپتە گويا چىلىەنشەن تاغلىرىغا ئوخشايدىغان بىر ھەيۋەتلىك قەبرە بار بولۇپ، ئۇنىڭغا بالدۇر كەتكەن قەيسەر سانغۇن دەپنە قىلىنغان. بۇ ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىللە نامى چىققان، ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتىكى يەنە بىر مەشھۇر سانغۇن ئالىپ چەۋەندىز خوچۇبىڭدۇر. قەبرە ئالدىغا بىر ھۇننى

دەسسەپ تۇرغان ئاتنىڭ تاش ھەيكىلى ئورنىتىلغان. بۇ ھەيكەل كىيىنكىلەرگە ئۇنىڭ ئاجايىپ جەڭ نەتىجىلىرىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. خوجۇبەگ قىسقا، ئەمما پارلاق ھاياتىدا چاقناپ تۇرغان يۇلتۇزدەك تەرەپ ـ تەرەپكە نۇر چېچىپ ئالەمنى كېزىپ تۇردى ۋە كېچە ئاسمىنىدا ئۇن ـ تىنسىز غايىب بولدى. لېكىن، بۇك ـ باراقسان ۋە ياپيېشىل چىلىەنشەن ئېتەكلىرىدە، قاقاس ۋە جىمجىت شىمالىي چۆللۈكتە ئۆچمەس ئىزلىرى قالدى.

خوجۇبەگ خېدۇك پىكىياڭلىق بولۇپ، خوجۇگرۇ بىلەن ۋەي زىخۇ، ۋەي چىڭنىڭ ئاچىسى شاۋئېرنىڭ نىكاھسىز تۇغۇلغان بالىسى ئىدى. يۇەنشۇنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 128 ـ يىلى)، ۋەي زىخۇ خانىكە بولغاندىن كېيىن، ۋەي جەمەتى بىردىنلا ئېسىلزادىلەردىن بولۇپ قالدى. ۋەيشاۋئېر پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ خوجۇگرۇنى تاشلاپ، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى مەشھۇر ۋەزىر چېن پىڭنىڭ ئەۋرىسى، خوجىدار بەگ چېن جاڭنىڭ قۇچىقىغا ئۆزىنى ئاتتى. خوجۇبەگ خانىكە ۋەي زىخۇنىڭ جىيەنى بولغاچقا، 18 يېشىدىلا شىغاۋۇل بولدى، بۇ خالىغان چاغدا ئوردىغا كىرىپ ـ چىقالايدىغان، خانىنىڭ ئەتراپىدا يۈرەلەيدىغان، سىياسىي ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرالايدىغان مۇھىم خىزمەت ئىدى. لېكىن، چېگرا تالاپەتكە ئۇچراپ، ئۇزۇلمەي داۋام قىلىۋاتقان خەن ـ ھۇن ئۇرۇشى ئاچقۇچلۇق پەيتكە كىرگەندە، خوجۇبەگدەك ئېسىلزادە ئائىلىنىڭ بىر ياش پەرزەنتى نەغمە ـ ناۋا قاينىاپ تۇرىدىغان ئوردا تۇرمۇشىدا ئۆمرىنى ئۆتكۈزۈۋېتىشنى خالىمايدۇ، جىددىيچىلىككە، تەۋەككۈلچىلىككە ۋە ھالاكەت سىناقلىرىغا تولغان جەڭگاھقا ئۆزىنى ئاتماقچى بولدى.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 123 ـ يىلى ئۇلۇغ سانغۇن ۋەي چىڭ گوڭسۇن ئاۋ قاتارلىق ئالتە سانغۇننى باشلاپ، ئىككىنچى قېتىم

دىڭشياڭدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. خوچۇبەگ كىچىكىدىنلا ئوقيا ئېتىشقا ماھىر ئىدى. ئۇنىڭ تۆھپە كۆرسەتكۈسى كېلىپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن خەن ۋۇددىن جەڭگە چىقىشنى ئىلتىماس قىلىپ، قوشۇن بىلەن بىللە يۈرۈشكە ئاتلاندى. كىچىك ئاتىسى ۋېي چېگ ئۇنى قىران چېرىكچى قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، خوچۇبەگ ئات مىنىپ يالماڭ ئوينىتىدىغان لەشكەرلىك ھاياتىنى باشلىدى. ۋېي چېگ ئىككى قېتىم دىڭشياڭدىن چىققاندا، خوچۇبەگ ئۆزى يالغۇز 800 باتۇر، يېنىك چەۋەندازنى باشلاپ ۋېي چېگ قوشۇنىدىن يۇز نەچچە چاقىرىم ئۇزاپ، ھۇنلارنىڭ كەينى تەرىپىگە ئېچىكىرىلەپ كىرىپ، پايدىلىق جەڭ پۇرستىنى چېگ تۇتۇپ، ئىككى مىڭدىن ئارتۇق دۇشمەننى ئۆلتۈردى ۋە تۇتقۇن قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە، تەڭرىقۇتنىڭ بوۋا جەمەتىدىن بولغان شىرۇ بېگى، چان بەگنى ئۆلتۈردى. ھۇنلارنىڭ باش ۋەزىرى، تۇتۇن بېگىنى ۋە تەڭرىقۇتنىڭ تاغىسى رۇگۇربېيلەر خەن قوشۇنىغا ئەسىرگە چۈشتى. خوچۇبەگ باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ، دۇشمەننى ئۆلتۈرۈپ تۆھپە يارىتاندا، ۋېي چېگنىڭ قول ئاستىدىكى ئالتە پىشقەدەم سانغۇننىڭ ئۆپكىسى كۆرۈنۈپ قالدى. تۇرشاۋۇل سانغۇن جاۋشىن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. ئوگ قانات سانغۇن سۇجىيەن قوشۇنىنى تاشلاپ قېچىپ كەلدى. قالغان تۆت سانغۇننىڭمۇ چوگ نەتىجىسى ئادەتتىكىدەك ئىدى. خوچۇبەگنىڭ باتۇر ئۇچ قوشۇننىڭ تۆھپىلىرىنى تەقدىرلەش ئۇچۇن خەن ۋۇدى ئۇنىڭغا ئۇزغان تۆرە مەرتىۋىسىنى بەردى؛ لېكىن ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چېگنىڭ تۆھپىسى كۆرۈنەرلىك بولمىغانلىقى، ئىككى سانغۇنىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۇچۇن تارتۇقلانمىدى.

يۇمشۇ يىللىرى ئارىلىقىدا (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 128 — 123 ـ يىللار) خەن قوشۇنلىرى توختىماي خۇاڭخېنىڭ جەنۇبى بىلەن چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى جەڭلەرنى قوزغىغاندىن كېيىن،

هۇنلار خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكىسى جايلاردىن مەھرۇم بولدى. ئىچىغىسە تەڭرىقۇت جاۋشىننىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئاساسىي قوشۇننى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا يۆتكەپ كەتتى. قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلاردا پەقەت شەرقتە سول تۇغ قان، غەربتە خېشى رايونىدىكى قونشارقان، شۇتۇق قانىنىڭ قىسىملىرىلا قالغانىدى. لېكىن، ئىككى تەرەپنىڭ ئالاقىسىنى خەن قوشۇنلىرى ئۈزۈۋەتكەنىدى. هۇنلارنىڭ شەرق، غەرب تەرەپتىكى ئىككى ئەمەلىي كۈچىدىن قارىغاندا، شەرق تەرەپتىكى سول تۇغ قانىنىڭ قوشۇنى كىچىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ پائالىيەت رايونى ئاساسەن خەن چېگرىسىنىڭ شەرقىي قىسىملىرى بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي مەركىزى گۇەنجۇڭ رايونىغا بولغان تەھدىتى چەكلىك ئىدى. لېكىن، خېشى رايونى ئۇنداق ئەمەس ئىدى. ئەزەلدىن تارتىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ بوغۇزىغا جايلاشقان مۇھىم قاتناش يولى بولۇپ، خېشى رايونى كونترول قىلىنسا غەربىي يۇرتنى بېسۇېلىپلا قالماي، جەنۇبتا چياڭلار بىلەن ئالاقە باغلاپ غەربىي شىمالىي چېگرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە بىۋاسىتە تەھدىت سالغىلى بولاتتى. غەربىي يۇرت بىلەن بولغان قاتناش ئالاقىسىنى راۋانلاشتۇرۇش ۋە غەربىي چېگرىسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، خەن ۋۇدى پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي ئىككىنچى قېتىملىق ئىستراتېگىيىلىك ئۇرۇش — خېشى ئۇرۇشىنى قوزغىدى. ئۇرۇش قوماندانلىقىنىڭ ئېغىر يۈكى ياش ئۇزىغان تۆرە خوچۇبىڭنىڭ زىممىسىگە يۈكلەندى.

خەن ۋۇدى يوەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 121 - يىلى) ئەتىيازدا، خوچۇبىڭ قىران چەۋاندۇز سانغۇنلۇققا تەيىنلىنىپ، ئون مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ، لوڭشىنىڭ شىمالىدىن چىقىپ هۇنلارغا تېگىش قىلدى. خەن قوشۇنى ۋۇشياۋلىڭ تېغىدىن ئۆتۈپ، خۇنۇ دەرياسى (هازىرقى

گەنسۇ مىنلى، ۋۇ ۋېي ئەتراپلىرىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ) دىن كېچىپ، ھۇنلارنىڭ بەش بەگلىكى ئارىلىقىدا ئايلىنىپ جەڭ قىلىپ، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرۇپ، تەسلىم بولغانلارنى ئەمىن قىلدى. ئالتە كۈنلۈك جەڭدىن كېيىن بەش بەگلىكنىڭ ھەممىسى خەن قوشۇنىنىڭ كونترول‌لۇقىغا ئۆتتى. خوجۇبەك يەنجى تېغىدىن ئۆتۈپ مەڭ نەچچە چاقىرىم يۇرۇپ، قونشارقان، شۈتۈق قانىنىڭ قىسىملىرى بىلەن گاۋلەن تېغىدا (بۇ يەر ئېنىق ئەمەس، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. ھازىرقى لەنجۇ ئەتراپىدىكى گاۋلەن تېغى ئەمەس) قاتتىق گىرەلەشمە جەڭ قىلدى. چاپ - چاپ ئۇرۇشى قىلىچۋازلىق ئۇرۇشى قىلدى. كۆپ ھەم تېز ئۇرۇش قىلىپ، ھۇنلارنىڭ شەرەن خانى ۋە رۇقۇ خانىنى ئۆلتۈرۈپ، قونشارقانىنىڭ ئوغلى، باش ۋەزىر كاھىبگىنى ئەسىر ئېلىپ، نۇرغۇن ئادەمنى تۇتقۇن قىلدى ھەمدە شۈتۈق قان ئىبادەت قىلىدىغان ئالتۇن بۇتنى قولغا چۈشۈردى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرىنىڭ چىقىمى ناھايىتى ئېغىر بولدى. خېلى كۆپ سەركەردە ۋە لەشكەرلەرنىڭ جەسىتى چۆلدە قالدى.

خېشى ئۇرۇشىدا دەسلەپكى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، خېشى رايونىنى ئۇزۇل - كېسىل ئىگىلەش ئۈچۈن، شۇ يىلى يازدا خەن قوشۇنلىرى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ، خېشى رايونىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۇرۇشىنى رەسمىي باشلىدى. خېشى ئۇرۇشىنىڭ ئاساسىي ھۇجۇم يۆنىلىشى بولغان غەربىي يۆنىلىش تەرەپتىن، قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبەك، ھەمراھ بەگ گۇڭسۇن ئاۋ ئون مەڭ كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ، بېيدى (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى) دىن ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ يۇرۇش قىلدى. شەرقىي يۆنىلىشتىن بىلگە بەگ جاڭ چېن بىلەن قوۋۇقچىباشى لى گۇاڭ

14 مىڭ چەۋەندار بىلەن يۈبىيىنگدىن بۆلۈنۈپ يولغا چىقىپ ھۇنلارنىڭ سول تۇغ قانىنىڭ قىسىملىرىنى توسۇپ، غەربىي يۆنىلىش ئاساسىي قىسمىنىڭ ھۇجۇمىغا ماسلاشتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش لايىھىسى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلىدىكى خەن قوشۇنلىرى قوزغىغان چۆللۈكۈنىڭ جەنۇبىي ئۇرۇشى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش ئىدى.

شەرقىي يۆنىلىش تەرەپتە، لى گۇاڭ تۆت مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ ئالدىن يولغا چىقتى. خەن قورۇلىدىن چىقىپ شىمالغا قاراپ يۈز چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، سول تۇغ قانىنىڭ 40 مىڭ چەۋەندازى بىلەن تۈيۈقسىز ئۇچرىشىپ قالدى. بىراق، جاڭ چيەن باشلاپ كېلىۋاتقان 10 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر جەڭگاھقا ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىگەچكە، خەن قوشۇنىدىن تۆت مىڭ چەۋەندار ھۇنلارنىڭ 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنىڭ مۇھاسىرىسىدە قالدى. ئۆزلىرىدىن ئون ھەسسە ئارتۇق دۈشمەن قوشۇنىغا دۇچ كەلگەن خەن قوشۇنى قورقۇپ سارايسىمىگە چۈشتى. قوشۇننىڭ كۆڭلىنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن، لى گۇاڭ كەسكىن ھالدا، ئۆز ئوغلى لى گەنگە نەچچە ئون باتۇرنى باشلاپ دۈشمەن قوشۇنىغا ئۇدۇللاپ زەربە بېرىشكە بۇيرۇدى. بۇ تۈيۈقسىز ھۇجۇمدىن ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ سېپى پاراكەندە بولۇپ، ئۇنۇملۇك توسۇشقا ئۇلگۈرەلمىدى، لى گەن باتۇر چەۋەندازلارنى باشلاپ، ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ ئارىسىغا بۆسۈپ كىرىپ، بىر نەچچە دۈشمەننى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ سېپىدىن بۆسۈپ چىقىپ، ئۇچقاندەك قايتىپ كېلىپ لى گۇاڭغا: «ھۇنلار تايىنلىق ئىكەن!» دەپ مەلۇمات بەردى. خەن قوشۇنىدىكى سەركەردە، لەشكەرلەر باش سانغۇننىڭ ئوغلىنىڭ دۈشمەنلەرنى باتۇرلارچە ئۆلتۈرگەن كۆرۈنۈشلىرىنى كۆرۈپ، كۆڭلى جايىغا چۈشتى. لى گۇاڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، خەن قوشۇنلىرىنى دائىرە شەكلىدە سەپكە تۈرغۇزۇپ، تەمىنات

هارۋلىرىنى ئۇلاپ، سىرتقى توسۇق قىلدى. ئوقياچىلار چوڭ هارۋىلارنى پاناھداپ سەپنى قاتتىق ساقلىدى. بۇ چاغدا، هۇنلارنىڭ 40 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنى گويا تاغنى تالقان قىلغاندەك ئەلپازدا خەن قوشۇنلىرى سېپىغا يوپۇرۇلۇپ هەمدە يامغۇردەك ئوق ياغدۇرۇپ، خەن لەشكەرلىرىنىڭ تېنىنى پارە - پارە قىلىپ، قىر - چاپ سادالىرى كۆكنى لەرزىگە سالدى. بىر نەچچە قېتىملىق شىددەتلىك ئۇرۇشتىن كېيىن، خەن لەشكەرلىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئۇلدى ۋە يارىلاندى. ئوقلىرىمۇ تۈگەي دەپ قالدى. مۇشۇ ئاچقۇچلۇق پەيتته لى گۇاڭ لەشكەرلىرىگە ئوقلىرىنى ئاتماسلىققا پەرمان قىلدى. ئۆزى داڭلىق «داخۇاڭ» ناملىق ئوقياسىنىڭ كىرىچىنى تارتىپ دۇشمەن ئەھۋالىغا قاتتىق دىققەت قىلىپ تۇردى. قىسقا ۋاقىت ئارامدىن كېيىن هۇن چەۋەندازلىرى خەن قوشۇنلىرىغا يەنە بىر قېتىم هەيۋەت بىلەن يوپۇرۇلۇپ كەلدى. لى گۇاڭ هۇجۇمغا قوماندانلىق قىلىۋاتقان سانغۇننى چەنلەپ كەينى - كەينىدىن ئوق ئۇزۇپ ياۋنىڭ بىر نەچچە ئادىمىنى ئۆلتۈردى. بۇنداق ۋاقىتغا يەتكەن ئوقيا ماھارىتىنى كۆرگەن هۇن لەشكەرلىرىنىڭ كۆڭلى دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ، هۇجۇملىرى بىردىنلا پەس پەسكويغا چۈشتى. تۇن پەردىسى چۆللۈك ئۈستىگە يېيىلىپ، سوغۇق شامال چىقىشقا باشلىغاندا، بىر كۇن قاتتىق جەڭ قىلغان لەشكەرلەر ۋەھىمە ۋە ئۆلۈم تەشۋىشىدە هېرىپ هالىدىن كەتكەن ۋە ئادەم تەلەتى قالمىغاندى. لى گۇاڭ بولسا يەنىلا ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇپ، لەشكەرلەرگە تەسەللى بېرىپ سەپنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، مۇداپىئە ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ تۇراتتى. بۇ چاغدا، جاڭ چىەن باشلاپ ماڭغان ئاساسىي قوشۇن لۆمۇلدەپ يېتىپ كېلىدۇ. خەن قوشۇنلىرىنىڭ هەمدەمچىسى قىسمىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرگەن سول تۇغ قان غەلىبىگە كۆزى يەتمەي، مۇھاسىرىنى بىكار قىلىپ شىمالغا

چېكىنىپ كېتىدۇ. خەن قوشۇنلىرى ئېغىر چىقىم تارتقان، قاتتىق چارچىغانلىقتىن قوغلىغىدەك مادارى قالمىغانىدى. شەرقىي سەپتىكى ئۇرۇش مۇشۇنداق ئاياغلىشىدۇ.

غەربىي يولدا، خەن قوشۇنلىرىنىڭ يۇرۇشلىرىمۇ دەسلەپتە ئانچە ئوڭۇشلۇق بولمىدى. گۇڭسۇن ئاۋ قىسىملىرى بېيدىدىن چىقىپلا يولدىن ئادىشىپ خېشى ئۇرۇشىغا قاتنىشالمىدى. ئۇرۇشنىڭ ئېغىر يۈكى خوچۇبنىڭ بىر كىشىنىڭ زىممىسىگە چۈشتى. خوچۇبنىڭ قاتتىق تاللانغان ماھىر چەۋەندازلارنى باشلاپ، بېيدىدىن چىقىپ غەربىي شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، خېلەنشەن تېغىدىن ئېشىپ چوڭ قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ جۇيەن سازلىقى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىنىڭ ئېرگىنا خوشۇنى تەۋەسىدە) غا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ كىچىك توخرىلار (غەربكە كۆچمەي چىلىيەنشەن تاغلىرىدا چېپانلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان توخرىلار «كىچىك توخرىلار» دەپ ئاتالغان.) دىن ئۆتۈپ، يەنە غەربىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ ئىككى مىڭ چاقىرىم ئىچكىرىلەپ، ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ كەينى تەرىپىگە ئايلىنىپ ئۆتۈپ چىلىيەنشەن تاغلىرى بىلەن خېلەنشەن تاغلىرى ئارىلىقىدىكى لۇدې (ھازىرقى گەنسۇ جاڭيېنىڭ غەربىي شىمالىدا) ئەتراپىدا ھۇنلارنىڭ قونشار قانى ۋە شۇتۇق قانىنىڭ قىسىملىرى بىلەن قاتتىق توتۇشتى. خىللانغان چەۋەندازلارنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىدا چېكىنىش يولى ئۈزۈپ تاشلانغان ھۇن قوشۇنلىرى قاتتىق سارىسىمىگە چۈشۈپ ئۇنۇملۇك ئۇرۇش سېپى تەشكىللەشكە ئەسلا ئىمكانى بولمىدى. بۇنىڭ بىلەن بىر دەمدىلا ۋەتۇەرىكى چىقىپ ئۇلارنىڭ سېپى بۇزۇلۇپ، 32 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى ئۆلتۈرۈلدى. ھۇنلارنىڭ قونشارقان، شۇتۇق قان ناملىق ئىككى خانى ۋە ۋەزىر، كاھىنگ قاتارلىقلار پايدىسىز ۋەزىيەتنى كۆرۈپ، ئىككى مىڭدەك ئادەمنى باشلاپ خەن قوشۇنىغا تەسلىم

بولدى. ھۇنلارنىڭ بەش نەپەر قاغانى، خان ئانىسى، تەڭرىقۇت ئالچىسى، تېكىنى قاتارلىق ئاقسۆڭەكلەردىن 59 كىشى، ۋەزىر، سانغۇن، ياساقبەگ، كاھىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بولۇپ 63 ئادەم ئەسىرگە چۈشتى. خوچۇبىڭ باشقا سانغۇنلار ماسلاشمىغان ئەھۋالدا يالغۇز ئۆزىنىڭ بىر قوشۇنىنى باشلاپ، يەر شەكلى مۇرەككەپ بولغان خېشى رايونىدا ئىككى مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ جەڭ قىلىپ، ئارانلا ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق ئادەم چىقىم تارتىش بەدىلىگە ھۇنلارنىڭ خېشى رايونىغا ئورۇنلاشتۇرغان ئاساسىي قىسمىنى بىر يولدىلا يوقاتتى ۋە خېشى جېڭىدىكى ھەل قىلغۇچ غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى. شۇنىڭدەك ئۆزىدەك بىر ياش سانغۇننىڭ ئاجايىپ باتۇرلۇقى ۋە قالتىس قوماندانلىق قابىلىيىتىنى تولۇق نامايان قىلدى. خەن ۋۇدى خۇشال بولۇپ، ئۇنىڭغا بەش مىڭ 400 تۇتۇنلۇك يەر قوشۇپ سۈيۈرغال قىلدى. سەركەردە، شۇڭقار ئەمرلەشكەر جاۋپونۇ ۋە چېرىكچى گاۋ بۇشى جەڭدە تۆھپىسى بولغانلىقى ئۈچۈن تۆرىلىك مەرتىۋىسى بېرىلدى.

قونشارقان، شۇتۇق قانلار بىر يىل ئىچىدىكى ئىككىلا قېتىملىق جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ، نەچچە تۈمەن خەلق چەۋەندازلىرىدىن ئايرىلدى. خېشى رايونى خەۋپىتە قالغانلىقى ئۈچۈن ئىچىغىسە تەڭرىقۇت قاتتىق غەزەپلىنىپ قونشارقان بىلەن شۇتۇق قانىنى تەڭرىقۇت ئوردىسىغا چاقىرىپ قاتتىق جازالىماقچى بولدى. ئىككىيلەن قاتتىق ۋەھىمىگە چۈشۈپ، شۇ يىلى كۈزدە مەخپىي مەسلىھەتلىشىپ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولماقچى بولدى ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ خۇاڭخې دەرياسى بويىدا سېپىل سېلىشقا نازارەتچىلىك قىلىۋاتقان سورۇنبەگ لى شى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزمەكچى بولدى. خەن ۋۇدى لى شىنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بۇنىڭدا بىر مەسىلە بولۇشىدىن ئەنسىرەپ، خوچۇبىڭغا قوشۇننى باشلاپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل

قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. خوجۇبەگ زور قوشۇننى باشلاپ خوتەن دەرياسىدىن ئۆتكەندە، قونشارقاننىڭ بىر قىسىم سەركەردىلىرى خەن قوشۇنلىرىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى كۆرۈپ قاچماقچى بولدى. باشقىلارمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ پاراكەندە بولدى. مۇشۇنداق تولىمۇ جىددىيچىلىقتە، خوجۇبەگ پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، سەرخىل لەشكەرلىرىنى باشلاپ، ھۇن بارگاھىغا كىرىپ قونشارقان بىلەن كۆرۈشۈپ، قېچىشقا ئۇرۇنغانلاردىن نۇرغۇن ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈپ، 40 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى تەسلىم قىلدى. لېكىن، تەسلىم بولغانلارنى يۈز مىڭ دەۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ خېشى رايونىدىكى يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ھۆكۈمرانلىقى ئۈزۈل - كېسىل يىمىرىلدى.

قونشارقان خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، خەن ۋۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ، قونشارقان قاتارلىقلارنى چاڭئەنگە ئېلىپ كېلىپ، تۇرمۇشىنى مەرتىۋىسى بىرىپ كۆڭلىگە تەسەللى بەردى. قالغانلىرىنى لۇڭشى، بېيدى، شاڭجۈن، شوفاڭ، يۈنجۇڭ قاتارلىق بەش ۋىلايەتكە، خوتەنخېنىڭ جەنۇبىدىكى قورۇلنىڭ ئېچىگە ئورۇنلاشتۇردى، ھۇنلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئەمەل، ئۇنۇڭ ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ بەش قارام ئەل تەسىس قىلىپ، قارام ئەللەرگە كاھىبىگى تەينىلەپ ئىدارە قىلدى. كېيىن يەنە قونشارقان، شۇتۇق قانلارنىڭ ئۆز يۇرتلىرىغا كەينىدىن جيۇ چۈەن، ۋۇ ۋېي، جاڭيې، دۇنخۇاڭ قاتارلىق تۆت ۋىلايەتنى تەسىس قىلىپ، گۇەندۇڭ رايونىدىن يۈز مىڭدەك نامرات ئاھالىنى كۆچۈرۈپ، ئاھالە تولۇقلىدى. خېشىدىكى تۆت ۋىلايەتنىڭ تەسىس قىلىنىشى ھۇنلار بىلەن چىڭلارنىڭ قاتناش ئالاقىسىنى ئۈزۈپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئالاقىنى راۋانلاشتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتنى يالغۇز ئىگىلىۋالىدىغان دەۋرىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىدى.

خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى، سودا كارۋانلىرى، لەشكىرلىرى قوشۇنلىرى خېشى كارىدورى ئارقىلىق غەربىي يۇرتقا ئۇزۇلمەي بېرىپ، غەربىي يۇرتنى كونترول قىلىش ئۈچۈن، ھۇنلارغا قارشى شىددەتلىك جەڭلەرنى ئېلىپ بېرىشقا تەييارلاندى.

خەن ۋۇدى ئارقا - ئارقىدىن خۇاڭخېنىڭ جەنۇبى ۋە خېشى ئۇرۇشلىرىنى قوزغىغاندىن كېيىن، ھۇنلار چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىككى مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك جاي — خۇاڭخېنىڭ جەنۇبى ۋە خېشى رايونىدىن مەھرۇم بولدى. خەن سۇلالىسى ئاخىرقى ھېسابتا ھۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچىنى چېگرىدىن يىراق جايغا، تەبىئىي شارائىتى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىن تولىمۇ ناچار بولغان چۆللۈكىنىڭ شىمالىي رايونىغا يۆتكىلىپ كېتىشكە مەجبۇرلاپ، ھۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي چېگرىلىرىغا بولغان تەھدىتىنى ئاساسەن تۈگەتتى. خەن - ھۇن ئىككى تەرەپنىڭ ئەمەلىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا تۈپتىن ئۆزگىرىش ياسىدى. شۇنداقلا، كېيىنكى چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش ئۈچۈن شارائىت ھازىرلىدى. خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىي ئۇرۇشىدىن كېيىن ھۇنلار چۈغاينىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلاردىن مەھرۇم بولغانلىقىدىن كۆڭلى قاتتىق يېرىم بولۇپ، ھەر قېتىم بۇنى ئويلىغىنىدا، يۈزلىرىنى چاڭگاللاپ قاتتىق يىغلايدىغان بولدى. خېشى ئۇرۇشىدىن كېيىن، ھۇنلار ئوت، سۇيى ئەلۋەك خېشى رايونىدىن مەھرۇم بولۇپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە تېخىمۇ زور زىيان تارتقاچقا، مۇنداق دەپ قوشاق توقۇشقانىدى:

«ئايرىلىپ قالغاندا تەڭرىتېغىدىن،
ئاۋۇماس بوپقالدى چارۋا - مېلىمىز.
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تېغىدىن،
مۇڭلىنىپ، سارغايدى قىز - ئايالىمىز».

4. چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى ھەل قىلغۇچ جەڭ

خەن ژۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلىدىكى خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىي ئۇرۇشى بىلەن يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلىدىكى خېشى ئۇرۇشى ئارقىلىق، خەن — ھۇن ئۇرۇشى ژەزىيىتىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ھۇنلارنىڭ ئىككى قېتىملىق ھەل قىلغۇچ جەڭدە ئۇدا ئېچىنىشلىق مەغلۇپ بولۇشى، ئون تۈغ قان قىسىملىرىنىڭ قاتتىق چىقىم تارتىشى، قونشارقان ژە شۇتۇق قانلارنىڭ قىسىملىرىنىڭ پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولۇشى غەربىي شىمال چېگرىدىكى ھۇنلارنىڭ باسمىچىلىق ھەرىكىتىگە ئاساسىي جەھەتتىن خاتىمە بەردى. ئىچىغىسە تەڭرىقۇت جاۋشىنىنىڭ تەكلىپىنى ئاڭلاپ، چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىن ژاز كېچىپ، ئاساسىي قىسمىنى خەن قورۇلىدىن يىراق بولغان چۆللۇكنىڭ شىمالىي رايونىغا يۆتكەپ كېتىپ، خەن قوشۇنلىرىنى چۆللۇككە ئېچكىرىلەپ كىرگۈزۈپ، پۈرسەت كۈتۈپ يوقاتماقچى بولدى. شۇڭا، خەن سۇلالىسى چېگرىلىرىغا بولغان پاراكەندىچىلىكىنى تېخى توختاتمىغانىدى. بولۇپمۇ، ھۇنلارنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان سول تۈغ قانىنىڭ قىسىملىرى باشتىن - ئاخىر ئېغىرراق زەربىگە ئۇچرىمىغاچقا، كۈچلۈك ئەمەلىي كۈچىنى ساقلاپ قالغانىدى. خېشى ئۇرۇشى ئاياغلىشىپ ئىككىنچى يىلى، ھۇنلار ئىككى يولغا بۆلىنىپ ھەربىرى ئون مىڭ چەۋەندىز بىلەن يۈبېيپىڭ ۋە دىڭشياڭدىن ئىبارەت ئىككى ۋىلايەتكە بېسىپ كىرىپ، ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە بۇلاپ قورۇلدىن چىقىپ كەتتى.

خەن ژۇدى خۇاڭخېنىڭ جەنۇبى ۋە خېشى ئۇرۇشىنى

پىلانلىغاندا، ئەسلىدە پەقەت خۇاڭخېنىڭ جەنۇبى ۋە خېبېي رايونىدىن ئىبارەت ئىككى ئىستراتېگىيىلىك جايىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ھۇنلارغا بىر زەربە بېرىپلا شىمالىي چېگرىنىڭ ئەمىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشنى پىلانلىغان، چۆللۈككە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ھۇنلارنىڭ ئاساسىي قىسمى بىلەن جەڭ قىلىش نىيىتىدە بولمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، خەن سۇلالىسىنىڭ ۋەزىر - ۋۇزرالىرى بىردەك «ھۇنلار چارۋىچى مىللەت، تەرەپ - تەرەپكە كۆچۈپ يۈرۈيدۇ، تەلتۆكۈس بويسۇندۇرماق تەس. ئەگەر ھۇنلار چېگرىغا پاراكەندىچىلىك سالمىسا، خەن قوشۇنلىرى توختىماي قوغلاشقا ئۇرۇنمىسمۇ بولىدۇ» دەپ قاراشقانىدى. شىمالىي چېگرىدا ئۇرۇش ئوتلىرى ئۆچمىدى. ھۇنلارغا زەربە بېرىش جېڭىنى داۋاملاشتۇرماي بولمىدى.

خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 119 - يىلى) يازدا، شەخسەن ئۆزى سەركەردىلەر كېڭىشى چاقىرىپ، ھۇنلارغا قارشى تۇرۇش ئىشىنى پىلانلىدى. خەن ۋۇدى ۋە سەركەردىلەرنىڭ ھەممىسى: «ھۇنلار ئاساسىي كۈچىنى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا يۆتكەپ كەتتى، ئۇلار خەن قوشۇنلىرىنىڭ شىمالىي چۆللۈكنى كېزىپ، ئۇزۇن يىل يۈرۈپ جەڭ قىلغۇدەك ئىقتىدارى يوق، دەپ قارىدى. ئەگەر ھۇن قوشۇنلىرى لەشكەرلىرىنى يىغىپ شىمالىي چۆللۈككە ئىچكىرىلەپ كىرسە، ھۇنلارنىڭ بۇ خاتا ھۆكۈمىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، دۇشمەن تەييارلىقسىز تۇرغان پۇرسەتتە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي كۈچىنى بىر يولدىلا بىتچىت قىلغىلى بولىدۇ» دەپ قاراشتى. خەن ۋۇدى بۇ ئۇرۇش پىلانىنى بېكىتتى ھەم تەستىقلىدى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش تارىخىدىكى كۆلەمى ئەڭ زور بولغان بىر قېتىملىق ئىستراتېگىيىلىك ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش باشلاندى.

چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىلىك ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى تولۇق تەييارلىق قىلدى. پۈتۈن مەملىكەت بويىچە زور مىقداردا ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى تەييارلىدى. 100 مىڭ سەرخىل چەۋەندازلار قوشۇننىي تاللىدى. تەمىنات، نەقلىياتلارنى يۆتكەشكە 100 مىڭدەك پىيادە لەشكەر مەسئۇل بولدى. خەلقتىن 40 مىڭ ئات يىغىپ قوشۇنغا زاپاس ئىشلىتىشكە بەردى. خەن قوشۇنلىرى ئەسلىدە دېگىشياڭدىن چىقىپ ئۇدۇل شىمالىي چۆللۇككە بېرىپ، ئىچىغىسە تەڭرىقۇتنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تېپىپ ئۇرۇشماقچى بولغانىدى. زور قوشۇن يولغا چىقىش ئارىلىقىدا ئەسىرگە چۈشكەن بىر ھۇن لەشكىرىنىڭ ئاغزىدىن تەڭرىقۇتنىڭ شەرققە كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، دەرھال ئۇرۇش پىلانىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن قىران چەۋەندىز سانغۇن خوچۇبېگلارغا ھەربىرىنىڭ 50 مىڭدىن چەۋەندازنى ئېلىپ، ئايرىم - ئايرىم دېگىشياڭ، دەيجۇنلەردىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. بۇ چاغدا، ھۇنلار خەن قوشۇنلىرىنىڭ زور كۆلەمدە باستۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ. جاۋشىن ئىچىغىسە تەڭرىقۇتقا يەنە، «خەن قوشۇنلىرى چۆللۇككە ئىچكىرىلەپ كىرگەن تەقدىردىمۇ، لەشكەرلىرى ۋە ئاتلىرى ھېرىپ - چارچايدۇ. قوشۇنىمىز ھېچقانچە كۆچ سەرپ قىلمايلا يېڭىۋالالايدۇ» دەپ مەسلىھەت بەردى. تەڭرىقۇت ئۇنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ، ئايالار ۋە بالىلارنى، ئاجىز - ئۇرۇقلارنى ۋە ئات - ئۇلاغ، مال - مۈلۈكلەرنى يىراق شىمالىي رايونلارغا ئاپىرىۋېتىپ خىل لەشكەرلىرى بىلەن چۆللۇكنىڭ شىمالىدا خەن لەشكەرلىرىنى كۈتىدۇ.

ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ قوماندانلىقىدىكى غەربىي يول قوشۇنى دېگىشياڭدىن چىقىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئاساسىي قىسمى

بىلەن ئۇچرىشىدۇ. زور قوشۇن يولغا چىقىشتىن بۇرۇن پېشقەدەم سانغۇن لى گۇاڭ 60 تىن ئاشقان بولسىمۇ، غەيرىتىدىن كەتمىگەنىدى. ئۇ خەن ۋۇدىدىن تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. خەن ۋۇدى لى گۇاڭ ياشىنىپ قالدى، دەپ ئۇنىمايدۇ. لېكىن، لى گۇاڭ قايتا تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغاچقا، خەن ۋۇدى لى گۇاڭنى تۇرشاۋۇل سانغۇن قىلىپ، ۋېي چىڭنىڭ قوماندانلىقىدا بولۇشقا پەرمان قىلىدۇ. قوشۇندا يەنە ۋېي چىڭنىڭ يېقىن دوستى گۇڭسۇن ئاۋمۇ بار ئىدى. يۇەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلىدىكى خېشى ئۇرۇشىدا گۇڭسۇن ئاۋ جەڭ پۇرسىتىنى ئۆتكۈزۈۋەتكەچكە تۆرىلىك مەرتىۋىسى ئېلىپ تاشلانغانىدى. ئارىچىغۇنلۇقتا تەينىلىنىپ ۋېي چىڭنىڭ قول ئاستىدا بولدى. ۋېي چىڭ دىڭشياڭدىن چىقىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئەسىرگە چۈشكەن بىر ھۇن لەشكىرىدىن تەڭرىقۇتنىڭ ئېنىق قارار گاھىنى بىلىۋالدى. ۋېي چىڭ گۇڭسۇن ئاۋغا قايتا تۆھپە يارىتىش پۇرسىتى بېرىش ۋە زور تۆھپىنى يالغۇز ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن تۇرشاۋۇل سانغۇن لى گۇاڭنى سول قانات سانغۇن جاۋشىچى بىلەن قوشۇلۇپ، شەرقىي يولدىن ھۇنلارنىڭ يان تەرىپىگە ئۆتۈپ ئاساسىي قوشۇننى ھىمايە قىلىشقا پەرمان چۈشۈرۈپ، ئۇزى گۇڭسۇن ئاۋ قاتارلىق خىل چەۋەندازلىرى بىلەن تەڭرىقۇتنىڭ ئۇدۇلىدىن ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. لى گۇاڭ ۋېي چىڭنىڭ غەرىزىنى بىلگەچكە، بۇ خىل غەلىتە ئۇرۇنلاشتۇرۇشقا قاتتىق نارازى بولۇپ: «مېنى خاقان تۇرشاۋۇل سانغۇن قىلىپ تەينىلىگەن، شۇڭا زور قوشۇننىڭ تۇرشاۋۇل قىسمى بولۇشۇم كېرەك. نېمىدەپ شەرقىي يولغا بارغۇدەكمەن؟ بولۇپمۇ، ھۇنلار بىلەن جەڭ قىلغاندىن بۇيان، پەقەت بۇگۈنلا تەڭرىقۇت بىلەن جەڭ قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشتىم. مەن تۇرشاۋۇل قىسىم بولۇپ، تەڭرىقۇت بىلەن ھايات ـ ماماتلىق جەڭ قىلىشقا قەسەم قىلمەن» دەپ ۋېي چىڭغا قاتتىق ئېتىراز

بىلدۇردى. ۋېي چىك لى گۇاڭنىك پەرمانىغا بويسۇنمىغانلىقىنى كۆرۈپ، دورغاپقا لەشكىرىي پەرمانىنى ئۇدۇل لى گۇاڭنىڭ بارگاھىغا ئاپىرىپ تاپشۇرۇشقا پەرمان قىلىدۇ. ئىش بۇ دەرىجىگە يەتكەندە، باشقا بارغۇدەك يەر بولمىغاچقا لى گۇاڭ غەزەپ ۋە ئەلەم بىلەن ئايرىلىپ قىسىملىرىنى باشلاپ جاۋشىچى بىلەن شەرقىي يولغا ئاتلىنىدۇ.

ۋېي چىك ئاساسىي قىسمىنى باشلاپ شىمالغا قاراپ مىڭ چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، ئىچىغىسە تەڭرىقۇتنىڭ ئاساسىي قىسمىنىڭ قاتتىق سەپ توزۇپ ئۆزىنى ساقلاپ تۇرغانلىقىنى تۇيۇقسىز بايقايدۇ. كۆپ جەڭگاھلارنى كۆرگەن ۋېي چىك ۋەھىمە ئالدىدا تەمتىرەپ قالماي بىر تەرەپتىن جەڭ ھارۋىلىرى (بىر خىل قاپقاقلىق جەڭ ھارۋىسى) بىلەن ئەتراپنى قورشاپ قورغان ھاسىل قىلىشقا پەرمان قىلىپ، ھۇن لەشكەرلىرىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدىن مۇداپىئەلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن بەش مىڭ چەۋەندازنى ياۋ سېپىگە قارشى ماڭدۇرىدۇ. ئىچىغىسە تەڭرىقۇتمۇ 10 مىڭ چەۋەندازنى چىقىرىدۇ. جەڭگاھتا شۇ زامان تۇشمۇ تۇشتىن چوقان كۆتۈرۈلۈپ ئوقلار يامغۇردەك يېغىپ، قىر - چاپ باشلىنىپ كېتىدۇ. ئۆزىدىن 10 ھەسسە كۆپ ياۋ ئالدىدا ئىككى قوشۇننىڭ سەركەردە - لەشكەرلىرى جان تىكىپ ئېلىشىدۇ. قاش قارايغاندا تۇيۇقسىز بوران چىقىشقا باشلايدۇ. قۇم تاشلار يۈزلەرگە ئۇرۇلۇپ ئىككى قوشۇن بىر - بىرىنى كۆرەلمەي قالىدۇ. ۋېي چىك پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئوڭ، سول ئىككى قاناتتىكى خەن لەشكەرلىرىنى تېزدىن ھەربىكەتلىنىپ ھۇن قوشۇنلىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىشقا پەرمان قىلىدۇ. ئىچىغىسە تەڭرىقۇت خەن لەشكەرلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى، لەشكەر ۋە ئاتلىرىنىڭ قاۋۇللۇقىنى كۆرۈپ، بەرداشلىق بېرىشكە پېتىنالماي، بىر نەچچە يۈزگە يېقىن چەۋەندازلىرىنى باشلاپ گۈگۈم چۈشكەن چاغدا غەربىي شىمال تەرەپتىن خەن

قوشۇنلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىنى بۆسۈپ قېچىپ كېتىدۇ. ئىككى قوشۇن قاتتىق توتۇشۇپ تۇن پەردىسى يېيىلغاندا، ۋېي چىڭ تەڭرىقۇتنىڭ مۇھاسىرىسىنى بۆسۈپ كەتكەنلىكىنى ئۇقۇپ، چەۋەندازلارغا تەڭرىقۇتنى كېچىلەپ قوغلاش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرىدۇ. ۋېي چىڭ زور قوشۇننى باشلاپ كەينىدىن بارىدۇ. مۇھاسىرىدە قالغان ھۇن لەشكەرلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ تۆت تەرەپكە پىتىراپ كېتىدۇ. تاڭ ئاتقاندىن كېيىن، خەن قوشۇنلىرى 200 چاقىرىمدەك قوغلاپ باققان بولسىمۇ، تەڭرىقۇتنى تۇتالمايدۇ. ۋېي چىڭ قورۇلدىن چىققاندىن كېيىن، خەن قوشۇنلىرى جەمئىي 19 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ، تېيەنيەن تېغىدىكى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خانگاي تېغىنىڭ جەنۇبىدا) جاۋشىن شەھىرى (جاۋشىن ھۇنلارغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن بىنا قىلىنغان، بۇرۇنقى نامى جاۋشىن شەھىرى ئىدى) گە يېتىپ بېرىپ، ھۇنلارنىڭ زاپاس سۆكلىرى بىلەن قوشۇننىڭ ئۇزۇق - تۇلۇكىنى تولۇقلىدى. ئۇ شەھەرنى ۋە ئېشىپ قالغان سۆكلەرنى كۆيدۈرۈۋېتىپ غەلىبە بىلەن قايتتى. ھۇنلار بۇ چاغدا قاتتىق پاراكەندە بولۇپ ئىچىغىسە تەڭرىقۇتنىڭ نەگە قېچىپ كەتكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. ئوڭ قول خان ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلدى. كېيىن تەڭرىقۇتنىڭ خەۋىرىنى ئالغاندىن كېيىن، تەڭرىقۇت نامىنى بىكار قىلىپ خان بولدى.

بىراق، لى گۇاڭ، جاۋ شىچىلار باشلاپ ماڭغان خەن قوشۇنلىرى شەرقىي يولدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. شەرقىي يول ئەگرى - توقاي بولۇپلا قالماي، يول بويى ئوت - چۆپلەر شالاڭ ئىدى. خەن قوشۇنلىرى ناھايىتى تەستە ئىلگىرىلىدى. يول باشلىغىچىمۇ بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئاخىرى چەكسىز يايلاقتا ئىشاندىن ئېزىپ كەتتى. ۋېي چىڭنىڭ زور قوشۇنى تېيەنيەن تېغىدىن غەلىبە بىلەن قايتقاندىن كېيىنلا لى گۇاڭ ۋە جاۋ

شىچىلار چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ۋەي چىڭ بىلەن ئۇچراشتى. ۋەي چىڭ لى گۇاڭنى شەرقىي يولغا زورلاپ ئەۋەتكەنلىكىدىن كۆڭلىدە خىجىللىق ھېس قىلىدىمۇ قانداق، دورغاپنى ئاشلىق ۋە شاراب ئېلىپ لى گۇاڭغا تەسەللى بېرىشكە ئالاھىدە ئەۋەتتى ھەم لى گۇاڭنى ئۇلۇغ سانغۇن بارگاھىغا كېلىپ يولدىن ئېزىپ كېتىش ئەھۋالىنى تەپسىلىي دوكلات قىلىشقا ئالدىراتتى. لى گۇاڭغا مەسئۇلىيەتنى قول ئاستىدىكىلەرگە ئارتىپ قويۇش ھەققىدە مەخپىي كۆرسەتمە بەردى. لى گۇاڭ بۇنداق نومۇسسىز قىلتاقنى قەتئىي رەت قىلىپ «چېرىكچى بەگلەردە گۇناھ يوق، يولدىن ئېزىپ كەتكەن مەن ئۆزۈم، بارلىق مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستۈمگە ئېلىشقا رازىمەن» دەپ كەسكىن قارار چىقىرىدۇ. دورغاپ كەتكەندىن كېيىن، مەردانىلىك بىلەن كۆپ يىللاردىن بېرى ئۆزى بىلەن ھايات ـ ماماتتا بىللە بولغان قول ئاستىدىكىلەرگە: «مەن ياشلىقىمدىن بۇيان ھۇنلار بىلەن چوڭ ـ كىچىك 70 نەچچە قېتىم جەڭ قىلىپتىمەن، ھېچقاچان سەركەردىلەرنىڭ كەينىدە قالغىنىم يوق، ھالا بۇگۈن ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشكە چىقىپ يولدىن ئېزىپ كەتتىم. بۇمۇ تەقدىرنىڭ ئىرادىسىدۇر. ئەمدى 60 ياشتىن ئېشىپتىمەن. ئاشۇ قەلەمباز ـ ئەلەمبازلارنىڭ خورلاشلىرىغا چىدايمەنمۇ!» دەپلا ئۆزىنى بوغۇزلىۋالىدۇ. بىر ئۆمۈر ھۇنلارغا قارشى جەڭ قىلغان مەشھۇر سانغۇن مۇشۇنداق ئېچىنىشلىق ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئوڭ قانات سانغۇن جاۋ شىچى يالغۇز جازالىنىپ زىندانغا تاشلىنىدۇ، كېيىن پۇل تۆلەپ قويۇپ بېرىلگەن بولسىمۇ ئاددىي پۇقرالىققا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

ۋەي چىڭ دېگىشىدىن چىققان چاغدا، شەرقىي يولدىكى خەن قوشۇنلىرى خوچۇبىگىنىڭ قوماندانلىقىدا دەيجۇندىن چىقىپ ھۇنلارنىڭ سول تۇغ خانىغا ھۇجۇم قىلدى. خوچۇبىگىنىڭ قوماندانلىقىدا گەرچە 50 مىڭ چەۋەنداز بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى تاللانغان قىران، باتۇر، ياش چەۋەندازلار

ئىدى. قوشۇندا ئور ۇنباسار سانغۇن تەسىس قىلىنمىغان. لى گۇاڭنىڭ ئوغلى لى گەندەك ياش سەركەردە بىلەن ھۇنلارنىڭ تەسلىم بولغان سانغۇنى فۇر ۇز قاتارلىقلار باش چېرىكچىبەگلىككە تەيىنلىنىپ، لەشكىرىي قوماندانلىق ھوقۇقى يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەنىدى. يۇبىيپىڭ قوش بېگى لۇبودەمۇ خوچۇبىڭنىڭ قوماندانلىقىدا بولۇپ، يۇبىيپىڭدىن چىقىپ ئاساسىي قوشۇننىڭ ھەربىكىتىگە ماسلاشتى. خو چۇبىڭ قوماندانلىقىدىكى قوشۇن دەيجۇندىن چىققاندىن كېيىن، قوشۇندىكى بارلىق سەركەردە - لەشكەرلەرگە يېنىك قورالىنىپ، ئالغا ئىلگىرىلەشكە پەرمان بەردى. قوشۇن تاغ ئېشىپ، سۇ كېچىپ ئىككى مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ چۆللۇكتە سول تۇغ قانىنىڭ قىسىملىرى بىلەن ئۇچراشتى. بىر قانچە قېتىملىق جىددىي جەڭدىن كېيىن، سول تۇغ قان مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. خەن قوشۇنى ياۋنىڭ نۇرغۇن ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. تەڭرىقۇتنىڭ يېقىن ۋەزىرى جانقۇرت ۋە ھۇنلارنىڭ تامتۇغ قان، خان قان قاتارلىق ئۇچ ئادەمنى، باش ۋەزىر، سانغۇن قاتارلىق 83 ئادەمنى ئەسىر ئالدى. بەچەچ قان (ھۇنلارنىڭ خانىنىڭ ئىسمى) نى ئۆلتۈرۈپ لاڭجۇشۇ تېغى (ئورنى ئېنىق ئەمەس. بەزى مەنبەلەردە ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى قۇرلۇن دەريا سىستېمىسىنىڭ شىمالىدىكى دوتۇلۇن دېيىلىدۇ) غا چىقىپ ئاسمان ئىلاھىغا، قۇياش تېغى (بۇگۇنكى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئۇلانباتۇر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) غا بېرىپ يەر ئىلاھىغا نەزىر قىلىپ، بايقالغىچە بېرىپ قايتتى.

چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى جەڭدە ۋېي چىڭ چۆللۇككە مىڭ چاقىرىملاپ ئىچكىرىلەپ كىرىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئاساسىي قىسمىنى يوقاتقان بولسىمۇ، سەركەردىلىرى ماسلىشالماي، تەڭرىقۇتنى قاچۇرۇپ قويغانلىقى، سانغۇن لى گۇاڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانلىقى، جاۋ شىچى قاماققا ئېلىنىپ تۆھپىسى

سەۋەنلىكىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ۋېي چىڭ تارتۇقلانمىدى. سەركەردە - سانغۇنلىرىدىنمۇ بىرەر كىشى مەرتىۋىگە ئېرىشەلمىدى. ۋېي چىڭغا سېلىشتۇرغاندا خوچۇبىڭنىڭ تۆھپىسى تېخىمۇ پارلاق بولدى. شىمالىي چۆللۈككە ئىككى مىڭ چاقىرىملاپ كىرىپلا قالماي، ئۇلتۇرگەن ۋە ئەسىر ئالغان ئادەمىمۇ ۋېي چىڭنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ ئىدى. خەن ۋۇدى ئۆزىنىڭ ئامراق ياش سانغۇنىنىڭ يەنە تۆھپە يارىتقانلىقىنى ئۇقۇپ تولىمۇ خۇش بولۇپ، خوچۇبىڭغا 5800 تۇتۇنلۇك يەر سۈيۈرغال قىلدى. سەركەردە سانغۇنلىرىدىن نۇرغۇن كىشى تۆرىلىككە كۆتۈرۈلدى. ۋېي چىڭ، خوچۇبىڭ ھەر ئىككىسىگە باش ئەمر لەشكەرلىك مەرتىۋىسى بەردى. قىران چەۋەنداز سانغۇنىنىڭ ئورنى ۋە ماۋاشى ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن باراۋەر بولىدۇ، دەپ يارلىق چۈشۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ۋېي چىڭ كۆندىن - كۈنگە ئېتىبارىدىن قېلىپ، خوچۇبىڭنىڭ ئورنى كۈندىن - كۈنگە كۆتۈرۈلدى. ۋېي چىڭنىڭ قول ئاستىدىكىلەردىن كۆپچىلىك بەس - بەستە خوچۇبىڭنىڭ قول ئاستىغا ئۆتۈپ مەنسەپ - مەرتىۋىگە ئېرىشتى.

خوچۇبىڭ ياش ھەم مەشھۇر سانغۇن بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇنىڭ ھەقىقەتەن ئالاھىدە تەرەپلىرى بار ئىدى. ئۇ كەم سۆز لېكىن كەسكىن ئىدى. خەن ۋۇدى ئۇنىڭغا ۋۇچى، سۇنۇۋۇنىڭ لەشكىرىي ئىلمىنى ئۆگىتىش كويىدا بولغاندا، ئۇ: «جەڭدە يېڭىش - يېڭىلىش قوماندانىنىڭ تەدبىرلىرىنىڭ توغرا - خاتالىقىدىن بولىدۇ. نوقۇل قەدىمكى لەشكىرىي ئىلملەرنى ئۆگىنىش ھاجەتسىز» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بۇ سۆز قارىماققا توغرا ئەمەستەك كۆرۈنسىمۇ، بىراق بۇ مەغرۇرانە كەيپىيات ھەقىقەتەن كىشىنىڭ ھۆرمىتىنى قوزغايتتى. خەن ۋۇدى ئۇنىڭ ئالاھىدە جەڭ تۆھپىلىرىنى مۇكاپاتلاش ئۈچۈن ھەشەمەتلىك ھويلا - ئارام سالدۇرۇپ، ئۇنى كۆرۈپ

بېقىشقا بۇيرۇغاندا، ئۇ «ھۇنلار تېخى يوقىتىلمىدى. ماڭا ئۆي - روزغارنىڭ لازىمى يوق» دەپ جاۋاب بەردى. مىڭ يىللاردىن بېرى رىۋايەتكە ئايلانغان بۇ مەشھۇر سۆز بىر لەشكىرىي خادىمنىڭ چەكسىز باتۇرانە ۋە دۆلەت ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلىغان ساداقىتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇڭلاشقىمۇ خەن ۋۇدى ئۇنى تېخىمۇ ھۆرمەت قىلىدىغان بولدى.

چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جەڭدە خەن قوشۇنلىرى ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشىپ، يۈز يىللاردىن بۇيانقى ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ چېگرا - قورۇللارغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئېكىن رايونىغا قاتتىق تەھدىت سالىدىغان، خەن قوشۇنلىرى بولسا ھېرىپ - چارچاپ مۇداپىئە كۈرىدىغان پاسسىپ ۋەزىيەت تۈپتىن ئۆزگەرتىلدى. بىراق، خەن قوشۇنلىرىنىڭ چىقىمىمۇ خېلى ئېغىر بولدى. ئون مىڭلىغان سەركەردە لەشكەرلەر جەڭگاھتا ئۆلدى، ئىككى قوشۇن قورۇلدىن چىقىش ئالدىدا 140 مىڭ تۈياق ئات بار ئىدى. قورۇلغا قايتىپ كەلگەنلىرى بولسا 30 مىڭغا يەتمىدى. بىراق، خەن قوشۇنىغا قارىغاندا ھۇنلارنىڭ چىقىمى تېخىمۇ زور بولدى. تەڭرىقۇتنىڭ ئاساسىي قىسمى بىلەن سول تۇغ قانىنىڭ قىسمىدىن ئۆلگەن، يارىلانغان ۋە ئەسىرگە چۈشكەنلەر 90 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى. ئات - ئۇلاغ، مال - مۈلۈكلىرىنىڭ چىقىمىنى ھېسابلاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھۇنلارنى تېخىمۇ شىمالغا كېتىشكە مەجبۇرلاپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ھۇنلارنىڭ ئوردىسى بولماسلىقتەك ۋەزىيەتنى شەكىللەندۇردى. خەن قوشۇنى شوفاڭنىڭ غەربىدىن جاڭيې، جۇيەن ئارىلىقىغچە بولغان كەڭرى زېمىنلارنى ئىگىلەپ، خېشى كارىدورىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىللەرگىچە، ھۇنلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە زور كۆلەمدە بېسىپ كىرگۈدەك مادارى بولمىدى. خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ مەركىزى ھالقىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن غەربىي يۇرتقا يۆتكەلدى.

5. سۇ ۋۇنىڭ بايقال كۆلى بويىدا پادا باققانلىقى

ئۇزاققا سوزۇلغان جاپالىق خەن - ھۇن ئۇرۇشلىرىدا بىۋاسىتە جەڭگاھقا بېرىپ، قان كېچىپ جەڭ قىلغان سەركەردە - لەشكەرلەر غايەت زور قۇربانلارنى بېرىپلا قالماي، ئىككى تەرەپ خاقانلىرىنىڭ مۇددىئالىرىغا يەتكۈزۈشنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان ئەلچىلەرمۇ ئوخشىمىغان خەتەرلەرگە دۇچ كەلدى. بولۇپمۇ، خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى نىسبەتەن گۇللەنگەن، تەرەققىي قىلغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىن قالاق، قاقاس شىمالىي چۆللۈكىكە ئەلچىلىككە بارغاندا، ئۇزۇن يوللارنىڭ جەبر - جاپاسى، ئۆرپ - ئادەت ۋە تىل جەھەتتىكى مىللىي ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ ئوخشىماسلىقى ئۇلارغا داۋاملىق خىلمۇخىل خەۋپ - خەتەرلەرنى ئېلىپ كېلەتتى. شۇنداق بولسىمۇ نۇرغۇن ئەلچىلەر يەنىلا ۋەزىپىسىگە سادىق بولۇپ، جان پىدا قىلدى. خەن ۋۇدى زامانىسىدىكى سۇ ۋۇ خەن ئەلچىلىرى ئىچىدىكى بىر مەشھۇر تىپتۇر.

يۇەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلىدىكى شىمالىي چۆللۈغا جايلاشقان تەڭرىقۇتنىڭ ئاساسىي قىسمى ۋە شەرق تەرەپتىكى سول تۇغ قانىنىڭ قىسمى قاتتىق تالاپەتكە ئۇچرىغانلىقتىن ئامالسىز خەن قورۇلىدىن تولىمۇ يىراق بولغان چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا كەتتى. ھۇن خانلىرىدىن چان تورۇ، دىياۋىيەنتەن، كاھبەگ دوڭيۇۋۇ قاتارلىقلار ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ خارابلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، بەس - بەستە خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ، بەگلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغانىنىڭ سىرتىدا، ئىچكى قىسمىدىكى قالايمىقان ۋەزىيەتتە جاۋ

شىن ئىچىغىسە تەڭرىقۇتقا خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئىلتىماس قىلىش ھەققىدە تەكلىپ بېرىدۇ. بۇ يۇەنگۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلىدىكى زور كۆلەملىك خەن - ھۇن ئۇرۇشى پارتلىغاندىن بۇيان ھۇنلارنىڭ تۇنجى قېتىم قۇدىلىشىش ئارزۇسىنى بىلدۈرۈشى ئىدى. شۇڭلاشقا، خەن ژۇدى بۇ ئىشقا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قاراپ، ۋەزىرلەرگە بۇ ئىشنى مەسلىھەت قىلىشقا پەرمان قىلىدۇ. ۋەزىر رېن چاڭ: «ھۇنلار يېقىندىلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئۇلارنى بىزنىڭ تاشقى ۋەزىرسىز قىلىشىمىز كېرەك. چېگرانى كېلىپ خەن خانلىقىغا بېقىنىشنى ئىلتىماس قىلسۇن» دەپ قارايدۇ. خەن ئوردىسىنىڭ بۇنداق قاتتىق جاۋابىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئىچىغىسە تەڭرىقۇت قاتتىق غەزەپلىنىپ ئەلچى رېن‌چاڭنى تۇتۇپ قالىدۇ. خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ قۇدىلىشىش مەسلىھىتى شۇنىڭ بىلەن بۇزۇلىدۇ. خەن ژۇدى ئەلچى رېن چاڭنىڭ تۇتۇپ قېلىنغانلىقىنى ئۇققاندىن كېيىن، لەشكەر ۋە ئاتلارنى يىغىپ ھۇنلارغا يەنە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىدۇ. بىراق، يۇەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 117 - يىلى) ئامراق سانغۇنى قىران چەۋەندىز سانغۇن خوچۇبىڭ تۇيۇقسىز قازا قىلىدۇ. ھۇنلارغا جازا يۈرۈش قىلىش ئىشى شۇنىڭ بىلەن تاشلىنىپ قالىدۇ. خەن ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۇەندىڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 114 - يىلى) ئىچىغىسە تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئۇۋۇبي تەڭرىقۇت بولىدۇ. ئۇ داۋاملىق چۆللۈكنىڭ شىمالىدا چەۋەندازلىرىنى ئارام ئالدۇرۇپ، خانلىق كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، جەنۇبقا بېسىپ كىرىش غەرىزىدە بولمىدى. شۇڭلاشقا، شىمالىي چېگرىدا ژاقىتلىق بىر تىنچ ھالەت مەيدانغا كەلدى.

خەن ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۇەنفېڭنىڭ تۇنجى يىلى

(مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 110 ـ يىلى) قىشتا، خەن ۋۇدى ئىككى يۆ دۆلىتى (جەنۇبىي يۆ دۆلىتى ۋە شەرقىي يۆ دۆلىتى) نى بويسۇندۇرغاندىن كېيىنكى خۇشاللىقىدا يۈەندىڭنىڭ 5 ـ يىلى تۇنجى قېتىم شىمالىي چېگرا ـ قورۇللارنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، يەنە بىر قېتىم سەپەرگە ئاتلاندى. 180 مىڭ باتۇر سەركەردە ۋە خىل لەشكەرنىڭ ھىمايىسىدە، خەن ۋۇدى تەڭرىقۇت كۇرەسىگە (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى كۆكخوت شەھىرىنىڭ غەربىدە) بېرىپ، غەربتە شوفاڭ، بېيخې دەرياسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى ئوچا دەرياسى) غىچە باردى ۋە ئەلچى گوجىنى مۇنداق دەپ ۋاقىپلاندۇرۇشقا يارلىق چۈشۈردى: بۇگۈن تەڭرىقۇت بۇيۇك خەن قوشۇنى بىلەن تۇتىشىشقا پېتىنالمىسا، خاقان لەشكەرلىرىنى بىۋاستە ئۆزى باشلاپ چېگرىدا كۈتۈپ تۇرۇپتۇ؛ ئەگەر تەڭرىقۇت ئۇرۇشۇشقا پېتىنالمىسا، ئۇنداقتا بالدۇرراق خەن خانلىقىغا بەيئەت قىلمىقى لازىم. ئۇنچىۋالا يىراق يەرلەرگە قېچىپ سۈسىز، گىياھسىز، شىمالنىڭ شۇنىرغانلىق دەشتلىرىدە يوشۇرۇنۇپ يۈرۈشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ قاتتىق مەسخىرە يوشۇرۇنغان بۇ گەپلەرنى ئەينى چاغدا باتۇر تەڭرىقۇت خانىكە لۇخۇنى ھاقارەتلەپ يازغان مەكتۇبىغا سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى. ئۇۋۇبي تەڭرىقۇت بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلىنىپ دەرھال ئېتىغا مىنىپ جەنۇبقا ئاتلانماقچى بولدى. بىراق، ھۇنلارنىڭ زەئىپلەشكەن ھالىتى بۇنداق قىلىشقا يار بەرمەيتتى. تەپ تارتماي شۇ گەپلەرنى قىلغان گوجىنىمۇ ئۆلتۈرۈشكە پېتىنالماي، ئۇنى يىراق بايقالغا ھەيدىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇۋۇبي تەڭرىقۇت چەۋەندازلىرىنى جىددىي مەشىق قىلدۇرۇپ، ئۆچ ئېلىشقا تەييارلاندى. خەن سۇلالىسىگە بىر قانچە قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، چىرايلىق سۆزلەر بىلەن خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان قۇدىلىشىش ئەھدىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى.

گوجى ھۇنلارغا ئەلچىلىككە بېرىپ قايتىپ كەلمىگەندىن كېيىن، خەن ئوردىسى ۋاڭ ۋۇ قاتارلىقلارنى يەنە ھۇنلارغا ئەلچىلىككە ماڭدۇرۇپ خەۋەر ئەكەلمەكچى بولىدۇ. ھۇنلارنىڭ ئادىتى بويىچە خەن ئەلچىلىرى ئەلچىلىك دەستىكىنى تاشلاپ، يۈزلىرىنى بويىماي تۇرۇپ، تەڭرىقۇت بارگاھىغا كىرەلمەيتتى. ۋاڭ ۋۇ بېيدىلىق بولۇپ، ھۇنلارنىڭ ئادەتلىرىگە پىشىشق ئىدى. شۇڭا، ئەلچىلىك دەستىكىنى تاشلاپ يۈزلىرىنى بويىاپ ئۇيغۇر تەڭرىقۇتىنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ قالىدۇ. ئۇيغۇر ۋاڭ ۋۇغا يالغاندىن ماقۇل بولۇپ، خان تەكىنىنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىشقا رازى بولىدۇ. ۋاڭ ۋۇ بۇنى راست دەپ قېلىپ ئوردىغا مەلۇم قىلىدۇ. ھۇنلارنىڭ خان تەكىنىنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاقلىققا ئەۋەتمەكچى بولغانلىقى خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانلىقىنى بىلدۇرىدىغان زور ئۆزگىرىش ئىدى. خەن ۋۇدى بۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلىپ ياڭ شىننى قاتارلىقلارنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ ھۇنلارنى ۋەدىسىدە تۇرۇپ خان تەكىنىنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاقلىققا ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلغاندا، تەڭرىقۇت بۇنى قەتئىي رەت قىلدى. ۋاڭ ۋۇ قايتا ئەلچى بولۇپ بارغاندىلا تەڭرىقۇت چاڭئەنگە بېرىپ خاقان بىلەن كۆرۈشۈپ قۇدىلىشىش ئەھدى تۈزۈشكە ۋەدە بەردى. شۇڭا، خەن سۇلالىسى چاڭئەنده تەڭرىقۇت ئۈچۈن ساراي سالدۇردى. نەتىجىدە، يەنە بىر قېتىم ئالداندى. كۆپ ئۆتمەي ھۇنلار ئۆزىنىڭ تۇرىلىرىدىن بىرنى خەن سۇلالىسىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. بەختكە قارشى بۇ ئەلچى چاڭئەندە ئاغرىپ ئۆلۈپ قالىدۇ. خەن ئوردىسى لۇچۈڭگوغا 50 مىڭ چارەكلىك مائاش بەلگىسى بولغان تامغىنى ئاستۇرۇپ نەچچە مىڭ جىڭ ئالتۇن قىممەتلىك دەپنە ھەدىيىسى تەقدىم قىلىدۇ. ئۇيغۇر تەڭرىقۇت خەن ئوردىسى ئېسىلزادە تۇرەمنى ئۆلتۈردى دەپ گۇمانلىنىپ، لۇچۈڭگونى تۇتۇپ قالىدۇ ۋە چەۋەندازلىرىنى ئەۋەتىپ چېگرىغا بېسىپ كىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەن ـ ھۇن

مۇناسىۋەتنى يەنە جەددىيلىشىپ كېتىدۇ.

خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۇەنفېڭنىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 105 - يىلى) ئۇۋۇپي تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتۈپ ئوغلى ئوشلۇ تەڭرىقۇت بولىدۇ. ئۇ ياش بولغاچقا «بالا تەڭرىقۇت» دەپ ئاتىلىدۇ. يېڭى تەڭرىقۇت تەختكە چىققاندىن كېيىن، خەن ئوردىسى قەستەن ئىككى تۈركۈم ئەلچى ئەۋەتىدۇ. بىرى، تەڭرىقۇتنى مۇبارەكلەش، يەنە بىرى ئوڭ تۇغ قانىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن كەلگەن بولىسىمۇ، مەقسىتى ئوڭ تۇغ قان بىلەن تەڭرىقۇتنىڭ مۇناسىۋىتىنى يىراقلاشتۇرۇش ئىدى. تەڭرىقۇت قاتتىق غەزەپلىنىپ ئىككى تۈركۈم خەن ئەلچىسىنى تۇتۇپ قالىدۇ. خەن ئوردىسىمۇ ئۇنىڭدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ئوخشاش ساندىكى ھۇن ئەلچىلىرىنى تۇتۇپ قالىدۇ.

بالا تەڭرىقۇت مەجەزى چۈس، ئۇرۇشخۇمار ئادەم ئىدى. ھۇنلارنىڭ سول قول چوڭ تۇتۇقىبېگى تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇش نىيىتىدە خەن سۇلالىسىگە مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقە باغلايدۇ. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۈنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 104 - يىلى) خەن ۋۇدى يىنيۇ سانغۇنى گۇڭسۇن ئاۋغا قورۇلنىڭ سىرتىدا تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى (ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئويرات خوشۇنىنىڭ شەرقىدە) سېلىشقا ۋە ئۇلارنى شۇ يەردە قوبۇل قىلىشقا يارلىق چۈشۈرىدۇ. ئىككىنچى يىلى خەن ۋۇدى جويې سانغۇنى جاۋپونۇنى 20 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ شوفاڭدىن چىقىپ جۇنچى تېغى (تەخمىنەن ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىكى گوبىدىكى ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا توغرا كېلىدۇ) ئەتراپىدا ئۇچرىشىشقا ئەۋەتتى. ئويلىمىغان يەردىن سول قول چوڭ تۇتۇقىبەگ قوزغالماقچى بولۇپ تۇرغاندا سېزىلىپ قالىدۇ. بالا تەڭرىقۇت سول قول چوڭ تۇتۇق بەگنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن،

دەرھال سول قاناتتىكى 80 مىڭ چەۋەندازنى خەن قوشۇنىغا قارشى ئەۋەتىدۇ. جاۋپونۇ ئۆكسۈلى ئۆچكەن ھالدا چېكىنىدۇ. تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىگە 400 چاقىرىم قالغاندا ھۇنلارنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ، جاۋپونۇ ئەسىرگە چۈشىدۇ. پۈتۈن قوشۇن تارمار قىلىنىدۇ. بۇ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇر ۋۇشتا ھۇنلارنىڭ خەن قوشۇنى ئۈستىدىن تۇنجى قېتىم غەلىبە قىلىشى ئىدى. بالا تەكرىقوت غەلىبىدىن پايدىلىنىپ تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، چېگرىغا باستۇرۇپ كىرىپ قىرغىنچىلىق، بۇلاڭچىلىق قىلغاندىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كېتىدۇ. ئۇچىنچى يىلى يازدا بالا تەكرىقوت كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ. كىچىك دادىسى گۇيلىقۇ تەكرىقوت بولىدۇ. خەن ۋۇدى ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن، دانىشبەگ شۇزىۋېينى ۋۇيۇەن قورۇلىدىن چىقىپ، غەربىي شىمالدىن لۇچۇ تېغى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئويرات ئوتتۇرا ۋە ئارقا بىرلەشمە خوشۇنى چۇغاي تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە) گىچە بولغان ئارىلىقتا بەش چوڭ قورۇل سېلىشقا پەرمان بەردى. بۇ تارىختا «دانىشبەگ قورۇلى» دەپ ئاتالدى. گۇيلىقۇ تەكرىقوت تىغمۇتىغ تاقابىل تۇرۇپ شۇ يىلى كۈزدە زور قوشۇننى ئەۋەتىپ دىكشياڭ، يۈەنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ ئەمەلدار، پۇقرالارنى ئۆلتۈردى ۋە بۇلىدى. ئوڭ تۇغ قانمۇ لەشكەر چىقىرىپ جيۇچۈەن، جاڭيېلارغا ھېسىپ كىرىپ بىر نەچچە مىڭ ئادەمنى بۇلاپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، شىمالىي چېگرىدا ئۇرۇش ئوتى يېڭىۋاشتىن تۇتىشىپ كېتىدۇ.

خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 101 ـ يىلى) گۇيلىقۇ تەكرىقوت كېسەل بىلەن ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئىنىسى سول قول چوڭ تۇتۇقبەگ چەنقۇ تەكرىقوت بولىدۇ. ئۇ ئەمدىلا تەكرىقوت بولغاچقا خەن

قوشۇنلىرىنىڭ پۈرسەتپەرەسلىك قىلىپ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، تەسلىم بولماي تۇتۇپ قېلىنغان خەن ئەلچىلىرىدىن لۇچۇڭگو قاتارلىقلارنى قايتۇرۇپ، خەن خانى بىلەن ياخشىلىشىش نىيىتىنى بىلدۈرىدۇ. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تىيەنخەنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 100 - يىلى) خەن ۋۇدى نۆكەر بېشى سۇ ۋۇنى يارداەمچىلىككە، نۆكەر بېشى جاڭ شىڭ، قارام بەگ چاڭ خۇي قاتارلىقلارنى ئەلچى قىلىپ ئۆزلىرى تۇتۇپ قالغان ھۇن ئەلچىلىرىنىمۇ قوشۇپ نۇرغۇن سوۋغا - سالام ئەۋەتىپ تەكرىقۇتنىڭ خەن ئەلچىلىرىنى ئازاد قىلغانلىقىغا ۋە خەن سۇلالىسى بىلەن ياخشىلىشىش نىيىتىگە رەھمەت ئېيتىدۇ. كىم بىلسۇن؟ سۇ ۋۇ قاتارلىقلار يېنىپ كەتكەندىن كېيىن، تەكرىقۇت خەن سۇلالىسى ھۇجۇم قىلالمىغۇدەك دەپ كۆڭلى تىنىپ قالتىق تەكەببۇرلىشىپ كېتىدۇ. سۇ ۋۇ قاتارلىقلار بۇنى كۆرۈپ قالتىق ئۇمىدسىزلىنىپ قايتىشقا تەرەددۇت قىلىدۇ. بىراق، دەل مۇشۇ چاغدا تۇيۇقسىز يۇز بەرگەن بىر ئىش سۇ ۋۇنىڭ كېيىنكى يېرىم ئۆمرىنىڭ تەقدىرىنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ.

سۇ ۋۇ قاتارلىقلار ھۇنلار ئارىسىغا يېتىپ بارغاندا، ھۇنلاردىن گو خان بىلەن خەن سۇلالىسىدىن يۈچاڭ قاتارلىقلار مەخپىي مەسلىھەتلىشىپ ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولىدۇ. گو خان ھۇنلارنىڭ قونشار قانىنىڭ جىيەنى بولۇپ قونشار قان بىلەن بىللە خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان. كېيىن جويې سانغۇنى جاۋپونۇ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ ئارىسىغا قايتىپ بارغان. بۇنداق تىنماي ئۆزگىرىپ تۇرغان يۇرۇشلەرگە تەكرىقۇت يامان كۆزدە قاراپ، ئۇنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتمىگەن. شۇڭا، كۆڭلى غەش بولۇپ خەن سۇلالىسىگە قايتىپ كېتىشنىلا ئويلىغان. يۇچاڭنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر خەن سۇلالىسىدە بولۇپ، ھۇن يېرىدە بىر تۇھپە كۆرسىتىپ ئائىلىسىدىكىلەر ئۈچۈن تارتۇق ئېلىشنى ئويلايتتى. ئىككىيلەن

گېپىنى بىر قىلىپ ھۇنلارنىڭ مۇھىم ۋەزىرى ۋېيلۇنى ئۆلتۈرۈپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئانىسى ئالچىنى تۇتقۇن قىلىپ خەن سۇلالىسىگە قايتماقچى بولىدۇ. دەل مۇشۇ چاغدا يانداش ئەلچى جاڭ شېڭ يۇچاڭ بىلەن تونۇشۇپ قالىدۇ. شۇڭا، يۇچاڭ جاڭ شېڭ بىلەن مەخپىي مەسلىھەتلىشىپ، جاڭ شېڭنىڭ پۇتۇن كۈچى بىلەن قوللىشىغا ئېرىشىدۇ. تەڭرىقۇت ئۇۋۇغا چىقىپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، گو خان بىلەن يۇچاڭ 70 نەچچە ئادەم بىلەن ئەمدىلا ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ئارىدىن بىرى يۈز ئۆرۈپ كېچىدە چىقىپ پاش قىلىپ قويىدۇ، تەڭرىقۇتنىڭ بالىلىرى ۋە ئىنىلىرى ئۇلارنى قورشۇۋالىدۇ. گو خان جەڭدە ئۆلىدۇ. يۇچاڭ ئەسىرگە چۈشىدۇ. تەڭرىقۇت بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلىنىپ، بۇ ئىشنى ۋېيلۇنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرىدۇ. جاڭ شېڭ بۇ ئىشنىڭ چاتاقلىقىنى كۆرۈپ ھەقىقىي ئەھۋالنى سۇ ۋۇغا ئېيتىدۇ. سۇۋۇ قاتتىق غەزەپلىنىپ جاڭ شېڭنىڭ تۆھپە كۆزلەپ دۆلەتنىڭ چوك ئىشلىرىغا دەخلى يەتكۈزگەنلىكىنى ئەيىبلەپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالماقچى بولىدۇ، جاڭ شېڭ، چاڭ خۇيلار نەسىھەت قىلىپ ئۇنى توسۇۋالىدۇ.

دەرۋەقە، سوراقتا يۇچاڭ جاڭ شېڭنى چىشلەپ تارتىدۇ. ھەم بۇ ئىش سۇ ۋۇغمۇ چېتىلىدۇ. ۋېيلۇ سۇ ۋۇ قاتارلىقلارنى چاقىرتىپ سوراق قىلغاندا، سۇ ۋۇ چاڭ خۇي قاتارلىقلارغا قاراپ «بۇ قېتىم يۈزسىزلەرچە تەسلىم بولۇپ، ھايات قالغان تەقدىردىمۇ قايسى يۈزۈم بىلەن خەن سۇلالىسىگە قايتىپ بارىمەن» دەيدۇ ـ دە، قەتئىيلىك بىلەن خەنجىرىنى چىقىرىپ ئۆزىگە سالىدۇ. ۋېيلۇ قاتتىق چۆچۈپ دەرھال سۇۋۇنى قۇچاقلاپ خەنجەرنى تارتىۋالىدۇ ۋە دەرھال چاپارمەن ئەۋەتىپ تېۋىپ چاقىرتىدۇ. تېۋىپ ئورەك كولاپ، ئورەككە چوغ سېلىپ سۇ ۋۇنى ئورەككە ياتقۇزۇندۇ. دۇمبىسىنى دەسسەپ يارا ئاغزىدىكى

ئويۇپ قالغان قانتى چىقىرىۋېتىدۇ. بۇنداق يېرىم پېرىخونلۇق يېرىم تېبابەت ئۇسۇلىدا سۇ ۋۇ ھەرھالدا ئۆلۈم گىرادابىدىن قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ، يېرىم كۇن بىھۇش ياتقاندىن كېيىن ئاستا ـ ئاستا ھوشىغا كېلىدۇ. تەڭرىقۇت سۇ ۋۇنىڭ خىسلىتىگە قايىل بولۇپ، ئادەم ئەۋەتىپ ئەھۋال سورايدۇ. جاڭ شېڭ زىندانغا تاشلىنىدۇ. سۇ ۋۇنىڭ يارىسى بارغانسېرى ياخشىلىنىدۇ. تەڭرىقۇت ئۇنى بېسىم بىلەن تەسلىم قىلماقچى بولىدۇ. ۋېيلۇ يۇچاڭنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن تەسلىم بولغانلارنىڭ ئامان قالىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ. جاڭ شېڭ دەرھاللا تەسلىم بولۇشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. ئۆلۈم تەھدىتىمۇ، مال ـ دۇنيانىڭ قىزىقتۇرۇشىمۇ سۇ ۋۇنى تەۋرىتەلمەيدۇ. ۋېيلۇ ئامالسىز، سۇۋۇنى بىر چوڭ گەمگە سولاپ قورسىقىنى ئاچ قويىدۇ، سۇۋۇ قار ۋە كىگىز يەپ ئاچلىقنى بېسىپ ئەچچە كۇنگىچە ئۆلمەيدۇ. تەڭرىقۇت سۇۋۇنىڭ زادى تەسلىم بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنى ئادەم ئايىغى تەگمىگەن بايقال بويىغا سۈرگۈن قىلىپ قوي باققۇزىدۇ ۋە «سەن قوچقار قوزىلىغاندا خەن ئېلىگە قايتىسەن» دەپ سۇ ۋۇنى قورقۇتماقچى بولىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ، سۇ ۋۇ ئەلچىلىك دەستىكىنى ھەر كۇنى قولىدىن چۈشۈرمەي قار ـ مۇز سۈلىرىنى ئىچىپ، ئوت ـ چۆپلەرنى يەپ ئادەمزاتسىز بايقال كۆلى بويىدا ھايات كەچۈرىدۇ. 19 يىلدىن كېيىن، يەنى خەن خانى جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى شىيۇەننىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 81 ـ يىلى) ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى قايتا قۇدىلىشىش ئەھدى تۈزىدۇ. گۇيلىقۇ تەڭرىقۇتنىڭ نەۋرىسى قويانىدى تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە بولغان ساداقىتىنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن سۇۋۇ، چاڭ خۇي قاتارلىق توققۇز كىشىنى خەن سۇلالىسىگە قايتۇرىدۇ. سۇۋۇ قىران چاغلاردا ئەلچىلىككە بېرىپ 19 يىل جاپالىق قوي بېقىپ، چاچلىرى ئاقارغاندا خەن سۇلالىسىگە قايتىپ كېلىدۇ.

سۇ ۋۇنىڭ ھەر تەرەپكە ئەلچىلىككە بېرىپ ئۆز نامىغا ھاقارەت كەلتۈرمىگەن روھىنى تەقدىرلەش ئۈچۈن، خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ گۈەنلۇ يىللىرىدا دۆلەتنى گۈللەندۈرگەن 11 مەشھۇر ۋەزىر قاتارىدا ئۇنىڭ رەسمى چىلىن راۋنقىغا ئېسىلىپ ئوردا ۋە ئاۋام خەلقنىڭ، ئەمەلدار ـ پۇقرالارنىڭ چىن كۆڭلىدىن ھۆرمەتلىشىگە سازاۋەر بولىدۇ.

سۇ ۋۇ ئەلچىلىككە كېتىپ قايتىپ كەلمىگەن ئىككىنچى يىلى، خەن ـ ھۇن مۇناسىۋىتى يامانلىشىپ يەنە بىر قېتىملىق چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇش پارتلىدى. خەن ۋۇدى ئېرشى سانغۇنى لى گۇاڭلى، چەۋەندار تۇتۇقىبېگى لى لىڭلارغا خەن قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ جىۇ چۈەن، جۇيەنلەردىن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. بەلكىم تەقدىرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىدىنمۇ ياكى باشقا سەۋەبتىنمۇ مۇناسىۋىتى ناھايىتى يېقىن بولغان لى لىڭ بىلەن سۇ ۋۇ يەنە ئۇچرىشىپ قالدى.

6. قايتىش يولى قالمىغان لى لىڭ

چۆل باياۋان، دەشتى ـ چۆلدە كەزدىم تۇمەن مىڭ يول ئەنە،
خاقانىنى دەپ لەشكەر تارتىپ ھۇن بىلەن جەڭ قىلدىم يەنە،
قىلىچ سۇندى، ئوق تۈگىدى چۈشۈپ قالدىم قورشاۋغا مەن،
جەڭدە ئۆلگەچ لەشكەرلىرىم بۇزۇلدى نام ـ ئەنئەنە.
ئانامۇ ئۆلۈپ كەتتى، ئەجرى قالدى ئاق پېتى،
قانداق جاۋاب ئەيلەيمەن ئۇقماي قالدىم ھېچنېمە.

ھەربىر مىسرادا ئاچچىق ئازاب، ئۇمىدسىزلىك بىلەن تولغان بۇ ناخشىنى لى لىڭ سۇۋۇنى خەن سۇلالىسىگە ئۇزىتىش زىياپىتىدە ئوسسۇل ئويناپ تۇرۇپ ئېيتقاندى. ناخشىدىكى

هېسسىيات تولىمۇ مۇرەككەپ بولۇپ، ئانا تۇپراقنىڭ ئۇزۇلمەس رىشتى دوستىنىڭ ئوردىغا شەرەپ بىلەن قايتالىغانلىقىغا بولغان خۇشاللىق، ئۆزىنىڭ ئەگرى - توقاي سەرگۈزەشتلىرى ۋە ئازابى، ئاتا - ئانىسىغا جاۋاب قايتۇرالمىغانلىقىغا بولغان ئۇمىدسىزلىكلەر يوشۇرۇنغانىدى.

خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش تارىخىدا، لى لىڭ ئەڭ كۆپ بەس - مۇنازىرە قوزغىغان شەخسىتۇر. ئۇمۇ سۇ ۋۇغا ئوخشاش ھۇنلار بىلەن قاتتىق تۇتۇشقان سەركەردىلەر ئەۋلادىدىن ئىدى. سۇۋۇنىڭ دادىسى سۇ چيەن دۇلىڭ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىنەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) لىق بولۇپ، ياش چاغلىرىدىلا قوشۇنغا قاتنىشىپ چېرىكچىبەگ مەنسىپىگە ئېرىشكەن ۋە ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا زەربە بېرىپ، تۆھپە كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن سانغۇنلۇققا كۆتۇرۇلۇپ پىڭلىڭ بېگى مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. لى لىڭنىڭ بوۋىسى بولسا نامى جاھانغا مەشھۇر «ئۇچقۇر سانغۇن» لى گۇاڭ ئىدى. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى لى گۇاڭ ئۆزىنى ئۆلتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، بۇ لەشكىرىي جەمەتنىڭ ئامىتى قاچىدۇ. لى گۇاڭ ئۆلۈپ ئىككىنچى يىلى ئۇنىڭ نەۋرە ئىنىسى باش ۋەزىر لى سەي خانلىق يېرىنى ئوغرىلىقچە ئىگىلىۋالغانلىقى ئۈچۈن زىندانغا تاشلىنىپ ئۆزىنى ئۆلتۇرۇۋالىدۇ. لى گۇاڭنىڭ ئوچ ئوغلى بولۇپ چوڭ ئوغلى لى داڭفۇ، ئىككىنچى ئوغلى لى جاۋلار لى گۇاڭدىن بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەنىدى. كەنجى ئوغلى لى گەن چېرىكچى بەگ مەنسىپىدە قىران چەۋەنداز سانغۇن خوچۇبىڭ قوشۇنىدا ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ سول تۇغ قانىنىڭ تۇغ ۋە داقا - دۇمباقلىرىنى تارتىۋېلىپ ئۆلكە بېگىلىك ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ، دادىسىنىڭ ئورنىغا قوۋۇقچى باش بولىدۇ. ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭنىڭ دادىسىنى ئۆلتۇرۇۋېلىشقا

مەجبۇر قىلغانلىقىغا ئاداۋەت ساقلاپ يۈرگەن لى گەن پۇرسەت تېپىپ ۋېي چىكنى قاتتىق ئۇرۇپ يارىلاندۇرىدۇ. ۋېي چىڭ لى گۇاڭنىڭ ئۆلۈمىگە كۆڭلى غەش بولغاچقىمۇ بۇ ئىشنى يوشۇرىدۇ. بىراق، ۋېي چىكنىڭ جىيەنى خوچۇبىڭ بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ لى گەن خانغا ھەمراھ بولۇپ گەنچۇەن قەسىرىگە كېلىپ ئۇۋ ئۇۋلاشقا چىققاندا، پۇرسەت تېپىپ ئۇنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. بۇ خوچۇبىڭنىڭ خانىنىڭ قەدىرلىشىگە ئېرىشۇاتقان ۋاقتى بولغاچقا، خەن ۋۇدى ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى جېنىنىڭ بارىچە يوشۇرۇپ، لى گەننى «ئۇۋ ئۇۋلاۋاتقاندا بۇغا ئۇسۇپ ئۆلتۈرۇپ قويدى» دەيدۇ. ئوردىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك بىر ئەمەلدارى ئەنە شۇنداق ئۇن - تىنسىز بۇ دۇنيادىن غايىب بولىدۇ.

لى گەن ئۆلگەندىن كېيىن، لى جەمەتىنى تېخىمۇ چۇشكۈنلىشىدۇ. گەرچە لى گەننىڭ ئوغلى لى يۇ ۋەلىئەھدىنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشكەن، ئۆزى باتۇر كىشى بولسىمۇ، بىراق ئاتا - بوۋىسىنىڭ ئېسىل - خىسلەتلىرىنى داۋاملاشتۇرالمىغان دۇنيا پەرەس كىشى ئىدى. لى داڭفۇنىڭ قورساقتا قالغان لى لىڭ ئاتلىق ئوغلى قۇرامىغا يەتكەندىن كېيىن، بۇ جەمەت ئىلگىرىكى شەرەپلىرىنى ئاستا - ئاستا ئەسلىگە كەلتۈرۇشكە باشلىدى.

لى لىڭ قوشۇنغا كىرگەندىن كېيىن، شىغاۋۇل (مەھرەمبەگ) بولۇپ جىيەنجاڭ قەسىرىنىڭ نازارەتچى بېگى بولدى. جەمەتىنىڭ ئۇدۇمى بويىچە لى لىڭ ماھىر چەۋەنداز، ئۇستا مەرگەن بولۇپلا قالماي كىشىلەرگە مۇئامىلە قىلىشتا سەمىمىي، ساپ دىل بولۇپ نام - شۆھرىتى يىراقلارغا تارقالدى. خەن ۋۇدى لى لىڭدا لى گۇاڭنىڭ خىسلىتى بار دەپ ھېسابلاپ ئۇنىڭغا 800 چەۋەندازنى باشلاپ جۇ يەندىن ئۆتۈپ ھۇنلارغا 2000 چاقىرىمدىن كۆپرەك ئىچكىرىلەپ كىرىپ يەر شەكلىنى

تەكشۈرۈپ كېلىشىگە پەرمان قىلىدۇ. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن چەۋەندازلار تۇتۇقىبىگى بولۇپ جيۇ چۈەن، جاڭيېلاردىكى لەشكەرلەرگە ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشنى ئۆگىتىپ، ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن مۇداپىئە كۆرىدۇ.

خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تيەنخەننىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 99 - يىلى) يازدا، خەن ۋۇدى ئېرشى سانغۈن لى گۇاڭلىغا 30 مىڭ لەشكەر بىلەن جيۇ چۈەندىن چىقىپ ھۇنلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانى بىلەن چىلىيەنشەن تېغىدا ئۇرۇشۇشقا يارلىق چۈشۈرىدۇ. لى گۇاڭلى 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى چىقىم قىلىشتەك زور بەدەل بىلەن ئوڭ تۇغ قانىنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى يوقىتىدۇ. كېيىن، ھۇنلارنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ پۈتۈن دېگۈدەك تارمار قىلىنىدۇ.

لى گۇاڭلى ئاتلىنىشتىن بۇرۇن، خەن ۋۇدى قوشۇننىڭ ئارقا سەپ تەمىنات ئىشلىرىغا كېپىللىك قىلىش ئۈچۈن لى لىڭنى ئالاھىدە چېگرىدىن چاقىرتىپ كېلىپ، ۋېيياڭ ئوردىسىنىڭ ۋۇتەي قەسىرىدە شەخسەن ئۆزى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا لى گۇاڭلىنىڭ تەمىنات قىسىملىرىنى قوغداپ مېڭىشقا يارلىق قىلىدۇ. لى گۇاڭلى خەن ۋۇدىنىڭ ئامراق خانىشى لى خانىشىنىڭ ئىنىسى (ئاكىسىمۇ دېيىلىدۇ) بولۇپ، پەرغانىنى بويسۇندۇرۇشتا تۆھپە كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن لى گۇاڭلىغا خەيشى تۆرىسى ئۇنۋانى بېرىلىپ، ئامىتى كېلىشكە باشلىغان. بىراق، چوڭ تۆھپىلىرى بىلەن ئۆزىگە شەرەپ كەلتۈرگەن بىر مەشھۇر لەشكىرىي خادىمنىڭ ئەۋلادى بولۇش سۈپىتى بىلەن لى لىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىگە تايىنىپ ئۆسكەن لى گۇاڭلىنى يارىتىمىغاچقا، ئۇنىڭ تەمىنات قىسمىنى قوغداپ ماڭغىلىنى ئۇنىمىدى. سىلىق - سىپايىلىك بىلەن ئۆزى قوماندانلىق قىلىۋاتقان چېگرىنى قوغدىغۇچى لەشكەرلەرنى «باتۇر، ئالاھىدە ماھارەتكە ئىگە قىلىچۋازلار»، «ئۇستا مەرگەنلەر» دەپ ئاتاپ،

ئۆزى مۇستەقىل بىر قوشۇننى باشلاپ جەڭ قىلغۇسى بارلىقىنى، ھۇنلارنىڭ لەشكىرىي كۈچىنى توسۇپ لى گۇاڭلى قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئامالسىز قالىدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. بۇ گەرچە زەي سالماي ئېتىلمۇاتقان پو بولسىمۇ، خەن ۋۇدى لى لىڭنىڭ لى گۇاڭلىنىڭ قارىمىقىدا بولۇشنى خالىمايۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ، سەل - پەل خاپا بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ غەيرىتىگە زوقلىنىپ لى لىڭغا: «سانغۇنلار ئەزەلدىن خەقنىڭ پەرمانىنى ئاڭلاشنى خالىمايدۇ. بىراق، بۈگۈن زور قوشۇن چىقىرىۋاتىمەن. سىزگە بەرگۈدەك چەۋەندىز يوقتە» دەيدۇ. لى لىڭ: «چەۋەندىز بولمىسىمۇ بولىۋېرىدۇ. كەمىنىلىرى ئازغىنە قىسىم بىلەن دۈشمەننىڭ چوڭ قىسمىغا ھۇجۇم قىلىمەن، 5000 پىيادە لەشكىرىم بىلەن ھۇنلارنىڭ ئارىسىغا بۆسۈپ كىرىمەن!» دەيدۇ. خەن ۋۇدى لى لىڭنىڭ ئىلتىماسىغا قوشۇلىدۇ.

لى لىڭ قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ يولغا چىقىش ئارىلىقىدا، خەن ۋۇدى قوندۇرۇلۇق ئوقيالىقلار سانغۇنى لۇ بودىغا لەشكەرلىرىنى باشلاپ يولدا لى لىڭ قىسىملىرىنى قارشى ئېلىشقا پەرمان بېرىدۇ. لۇ بودي جەڭ كۆرگەن پېشقەدەم سانغۇن بولۇپ، ئىلگىرى خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ 5 - يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 112 - يىلى) داۋالغۇشنى تىنجىتقۇچى سانغۇن بولغان. ئۆزى زور قوشۇننى باشلاپ جەنۇبىي يۆگە يۇرۇش قىلغان. ئەمدى كېلىپ نەۋرىسىدەك بىرسىنىڭ قارىمىقىدا بولۇش توغرا كەلگەچكە كۆڭلى بىئارام بولۇپ، خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «ھازىر كۆز پەسلى، ھۇنلارنىڭ ئاتلىرى سېمىز ۋە كۈچلۈك، يېڭىش تەس. كەمىنىلىرى كېلەر يىلى ئەتىيازدا لى لىڭ بىلەن بىللە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشنى خالايمەن. شۇندىلا تولۇق غەلىبىگە ئېرىشىدۇ» دەيدۇ. خەن ۋۇدى مەكتۇپنى ئوقۇپ قاتتىق غەزەپلىنىپ «لى لىڭ پۈشايمان قىلىپ 5000 پىيادە

لەشكەر بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالماي، لۇبودىغا مەكتۇپ سۇنغۇزۇپ ۋاقىتنى كەينىگە سۈرمەكچى ئوخشايدۇ» دەپ گۇمانلىنىدۇ. شۇڭا، خەن ۋۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ لۇ بودىنى شىخې (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىي جۇڭغار خوشۇنىنىڭ غەربىي جەنۇبى تەۋەسىدە) دىن يولغا چىقىپ، يىيۇ سانغۇنى گۇڭسۇن ئاۋ قوشۇنى بىلەن خۇيې تېغى (ھازىرقى نامى جۇتۇ تېغى، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى مانداری چۆللۈكى ئەتراپىدا) دا ئۇچراشسۇن! لى لىڭ قوۋمى ئېيىدا (9 - ئايدا) يولغا چىقىپ جىلۇ جاڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئىچىن خوشۇنىدا) دىن چىقىپ، شەرقىي جۇنجى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى لۇڭلى دەرياسىغا بېرىپ يېتىپ ئەھۋالىنى كۆزەتسۇن! دەپ كۆرسەتتى. ئاندىن خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ تۇنجى يىلى جويې بېگى جاۋ پونۇ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ ماڭغان يول بىلەن تەسلىمچىلەرنى قوبۇل قىلىش شەھىرىگە كېلىپ لەشكەرلەرنى ئارام ئالدۇرسۇن! ... دەيدۇ ھەمدە لى لىڭغا يارلىقنى ئالغاندىن كېيىن لۇ بودىي بىلەن قىلىشقان گەپ - سۆزلەرنى ئەينەن مەلۇم قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ. دەرۋەقە، خەن ۋۇدى لى لىڭدىن گۇمانلىنىپ قالغانىدى. شۇڭا، ئارانلا 5000 پىيادە لەشكەرگە شۇنچىلا تەپسىلىي يارلىق چۈشۈرگەنىدى. لى لىڭ ئاشۇ ۋاقىتقىچە قوشۇن چىقارمىغاچقا ئوردىدا خۇددى غايەت زور بوران - چاپقۇن يۈز بېرىدىغاندەك گەپ - سۆزلەر كۆتۈرۈلدى.

لى لىڭ قوشۇن تارتىپ چىققاندىن كېيىن غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ ناھايىتى تېزلا جۇنچى تېغىغا يېتىپ كېلىپ بارگاھ تىكىدۇ. ئۆزى بەسىپ ئۆتكەن پۈتكۈل تاغ - دەريالار ۋە يەر ۋەزىيىتىنى خەرىتىگە چۈشۈرۈپ قول ئاستىدىكى چەۋەندازچېن بۇلېنى تېزدىن ئوردىغا مەلۇمات يەتكۈزۈشكە ئەۋەتىدۇ. خەن ۋۇدى لى لىڭنىڭ بۇنداق لەشكىرىي ھەرىكەتلىرىگە يۈكسەك

ئەھمىيەت بېرىپ ئۇنى دەرھال قوبۇل قىلىدۇ. چېن بۇ لې ئاددىي بىر لەشكەر بولسىمۇ، ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن لى لىڭنىڭ قوشۇن تارتىپ چىققاندىن بۇيانقى ئىشلىرىنى بىرمۇبىر بايان قىلىپ بېرىدۇ. خەن ۋۇدى بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق سۆيۈنۈپ كېتىدۇ ۋە چېن بۇلېغا نۆكەر بەگلىك ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. ۋەزىرلەر خانىنىڭ كەڭ قوللۇقىنى كۆرۈپ ھەممىسى قەدەھ كۆتۈرۈپ تەبرىكلىشىدۇ. بىراق، دەل مۇشۇ پەيتتە بالا - قازا لى لىڭنىڭ بېشىغا يوپۇرۇلۇپ كېلىدۇ.

چېن بۇلې ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن، لى لىڭنىڭ زور قوشۇنى تۇيۇقسىز چەتئۇ تەڭرىقۇتنىڭ 30 مىڭدىن ئارتۇق زور قوشۇنىنىڭ مۇھاسىرىسىدە قالىدۇ. ۋەزىيەت ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى. لى لىڭ بۇ چاغدا ئىككى تاغنىڭ ئارىسىدا جايلىشىپ ھارۋىلار بىلەن قورغان ياسىۋالغانىدى. لى لىڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن لەشكەرلىرىنى باشلاپ سەپ تۈزۈپ تۇرىدۇ. ئالدى قاتاردىكىلەر قالقان - يالمانلار بىلەن ياۋ چەۋەندازلىرىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇملىرىدىن مۇداپىئە كۆرىدۇ. ئارقا سەپتىكىلەر ئوقيالىرىنى تۆتۈپ ياۋ چەۋەندازلىرىنى قاتتىق نىشانلاپ تۇرىدۇ. لى لىڭ پۈتۈن قوشۇنغا دۈمباق ئاۋازى چىقىش بىلەن ياۋغا ئاتلىنىش، جاڭنىڭ ئاۋازى بىلەن ھۇجۇمنى توختىتىش ھەققىدە پەرمان بېرىدۇ. ھاۋامۇ جىددىيلىكتىن قېتىپ قالغاندەك قىلاتتى. چەتئۇ تەڭرىقۇت خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئارانلا نەچچە مىڭ ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ كۆزگە ئىلماي پۈتۈن قوشۇنىنى خەن قوشۇنلىرىنىڭ سېپىگىچە باستۇرۇپ بېرىشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. شۇ زامانلا ئارغىماقلار كىشنىشىپ، ھۇن چەۋاندازلىرى خەن قوشۇنلىرىنىڭ سېپىگە بوراندەك يوپۇرۇلۇپ كېلىدۇ. لېكىن، ھۇن ئارغىماقلىرى خەن قوشۇنلىرىنىڭ يالمانلىق سېپىدىن بۆسۈپ ئۆتەلمەيدۇ. يامغۇردەك يېغىۋاتقان ئوقلارنىڭ خەن قوشۇنلىرىنىڭ قالقانلىرى توسۇۋالىدۇ. ھېچقانداق

مۇداپىئەلەنگۈدەك قالقانلىرى يوق ھۇن چەۋاندازلىرى خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئوقياچىلىرىنىڭ ئالدىدا مانا مەن دەپلا تۇراتتى. لى لىڭنىڭ بىر بۇيرۇقى بىلەن مىڭلىغان كىرىچلاردىن ئوق ئۇزۇلۇپ، ئالدى سەپتىكى ھۇن چەۋەندازلىرىنى ئاتتىن يىقىتىدۇ. ئارقا سەپتىكى ھۇن چەۋەندازلىرى دەرھال ئاتلىرىنىڭ بېشىنى بۇراپ ئالدىراپ قېچىپ كېتىدۇ. خەن قوشۇنلىرى غەلىبە پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ خېلى كۆپ ئادەمنى ئۆلتۈرىدۇ.

خەن قوشۇندا بارى - يوق 5000 لا ئادەم بولسىمۇ، ھۇنلارنىڭ تۇنجى قېتىملىق ھۇجۇمىنى چېكىندۈرگەندىن كېيىن، دەرھال جەنۇبقا چېكىنىدۇ. تەڭرىقۇت خەن قوشۇنلىرىنىڭ پىيادە لەشكەرلىرى تەرىپىدىن تېرىپەرەن قىلىۋېتىلگەن چەۋەندازلار قوشۇننىڭ كۆرۈپ ھەم ھەيران بولۇپ ھەم غەزەپلىنىپ، ھۇنلارنىڭ ئەتراپىدىكى چەۋەندازلىرىدىن 30 مىڭ كىشىنى يىغىپ لى لىڭغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىدۇ. خەن قوشۇنلىرى جەڭ قىلغاچ چېكىنىپ جەنۇبقا بىر قانچە كۈن سۈرۈلۈپ جىلغا ئىچىگە كىرىپ قالىدۇ. بىر نەچچە كۈنلۈك جاپالىق جەڭلەردىن كېيىن خەن قوشۇنلىرىدا ئۆلۈش - يارىلىنىش ئەھۋالى ئېغىر بولىدۇ. لى لىڭ: ئوچ يىرىدىن يارىلانغانلار ھارۋىدا ئولتۇرۇش، ئىككى يىرىدىن يارىلانغانلار ھارۋا ھەيدەش، بىر يېرىدىن يارىلانغانلار داۋاملىق جەڭ قىلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرىدۇ. جىلغىدىن چىققاندىن كېيىن، خەن قوشۇنلىرى ھۇنلارنىڭ قوغلاپ كەلگەن ئادەملىرىدىن 3000 دىن كۆپرەكىنى ئۆلتۈرىدۇ. بۇ چاغدا خەن قوشۇنلىرى ئەجدىھا بالىقنىڭ كونا يولى بىلەن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ چېكىنىپ، تۆت - بەش كۈندىن كېيىن چوڭ سازلىقنىڭ (شەرقىي جۇنجى تېغىنىڭ دەل جەنۇبىي تەرىپىدە) قۇمۇشلۇققا يېتىپ كېلىدۇ. ھۇنلارنىڭ قوغلاپ كېلىۋاتقان چەۋەندازلىرى

شامال یۆنىلىشى بويىچە ئوت قويۇپ بېرىدۇ. خەن قوشۇنلىرى ئەتراپىدىكى قۇمۇشلارغا ئالدىن ئوت قويۇپ ئوت يولىنى ئۇزۇۋېتىدۇ. خەن قوشۇنلىرى سازلىقتىن قېچىپ چىقىپ خەن قورۇلىغا يېقىن تاغلىق رايونغا يېتىپ كېلىپ دەل - دەرەخلەرنى دالدا قىلىپ نەچچە مىڭ ھۇن چەۋەندازلىرىنى ئۆلتۈرىدۇ. چەتئۇ تەڭرىقۇت لى لىڭنىڭ كېچە - كۈندۈزلەپ جەنۇبقا چېكىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ خەن قوشۇنلىرى چېگرىدا زور تۈركۈمدە بۆكتۈرمە قويۇپ، ھۇنلارنى ئالداپ چېگرىغا يېقىنلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇۋاتسا كېرەك، دەپ گۇمانلىنىدۇ. ۋەزىرلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قوغلاشنى توختاتماقچى بولىدۇ. ۋەزىرلەر تەڭرىقۇت شەخسەن ئۆزى يۈز نەچچە مىڭ چەۋەندار بىلەن بىر نەچچە مىڭ خەن قوشۇنىنى يوقىتالمىسا كېيىن خەن قوشۇنلىرى ھۇنلارنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇۋالىدۇ. ئەگەر تاغ ئېچىدە خەن قوشۇنلىرىنى يوقىتالمىساق يەنە 40 - 50 چاقىرىم نېرىدا تۈزلەڭلىك بار. شۇ چاغدا توختاتساقمۇ كېچىكمەيمىز، دەپ قارىشىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، بۇ چاغدا خەن قوشۇنلىرى ئوت، سۇسىز جايغا بېرىپ قالغانىدى. لى لىڭنىڭ ئىلھاملاندۇرۇشى بىلەن لەشكەرلەر ئالدىنكىلەر يېقىلسا كېيىنكىلەر ئىز بېسىپ قان كېچىپ جەڭ قىلىپ، باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ، بىر كۈندە ھۇنلار بىلەن ئون نەچچە قېتىملاپ جەڭ قىلىپ، يەنە قوغلاپ كەلگەن ھۇن چەۋەندازلىرىدىن 2000 دىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈردى. تەڭرىقۇت قەدىمۇ قەدەم ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، چېكىنىپ كەتمەكچى بولىدۇ. مۇشۇنداق ئاچقۇچلۇق پەيتتە، خەن قوشۇنىدىكى چاۋۇشبېگى گۇەن گەن چېرىكچىنىڭ ھاقارىتىگە ئۇچراپ ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىدا ياردەمچى قىسىملارنىڭ يوقلۇقىنى، ئوق، ئوزۇق - تۇلۇك، يەم - خەشەكى توغەپ

قالغانلىقىنى تەپسىلىي دەپ بېرىدۇ. تەڭرىقۇت خۇشال بولۇپ، خەن قوشۇنىغا جىددىي ھۇجۇم قىلىشقا پەرمان بېرىدۇ. خەن قوشۇنى چېكىنىپ گەنجەن تېغى (جۇيەن سازلىقىنىڭ دەل شىمالىغا توغرا كېلىدۇ) نىڭ ئاغزىغا يېتىپ كەلگەندە، قورۇلغا يۈز چاقىرىمغا كەلمەيدىغان جايدا 3000 دىن ئارتۇق لەشكەر قالغانىدى. بىراق، ئوقلىرى ئېتىلىپ تۈگىگەن، قوراللىرى بۇزۇلۇپ، پەقەت ھارۋىلارنىڭ ياغاچلىرىنى سۇندۇرۇپ قورال قىلىپ جىلغىغا كىرىۋالغانىدى. ھۇنلار مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىۋېلىپ تاش دومىلىتىپ شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. خەن قوشۇنلىرىدىن ئۆلگەن - يارىدار بولغانلار كۆپ بولدى. ئالدىغا مېڭىش مۇمكىن بولمىدى. كېچە بولۇپ يۇلتۇز چىققاندا، لى لىڭ تەنھا ئۆزى قىلىچىنى قولىغا ئېلىپ بارگاھتىن چىقىپ ياۋ ئەھۋالىنى كۆزەتمەكچى بولدى. بىراق، ئەتراپتا ئوتقاشلار لاۋۇلداپ ئادەم سان - ساناقسىز ئىدى. كۆپ ئۆتمەي لى لىڭ بارگاھقا قايتىپ كېلىپ ئەتراپتىكى لەشكىرىي ئەمەلدارلارغا ئاھ ئۇرۇپ «نەچچە ئون تاللا ئوق بولغان بولسا قورشاۋدىن چىقىپ كېتىشكىمۇ بولاتتى. ۋەھالەنكى ھازىر بىر تالمۇ ئوق يوق! تاڭ ئاتقاندىن كېيىن پۈت - قوللىرىمىز باغلىنىدىغان بولدى» دەيدۇ. لى لىڭ لەشكەرلەرنىڭ ھەربىرىگە ئىككى كاپچىندىن ئاشلىق، بىر پارچىدىن مۇز بېرىپ تارقىلىپ مۇھاسىرىدىن چىقىپ جىلۋىجاڭ قورغىنىدا ئۇچرىشىش توغرىسىدا پەرمان بېرىدۇ. تۇن نىسپىدە، لى لىڭ ۋە چېرىكچى خەن يەنىيەنلەر مۇھاسىرىگە ئات سالىدۇ. ئۇلارغا پەقەت ئون نەچچىلا يىگىت ئەگىشىدۇ. ھۇنلاردىن نەچچە مىڭ ئادەم ھۇجۇم قىلىدۇ. خەن يەنىيەن ئۆلىدۇ. لى لىڭ پۇتۇن قوشۇنىنىڭ تارمار بولغانلىقىنى كۆرۈپ ئاھ ئۇرۇپ: «خان ئالىيلىرىغا قارىغۇدەك يۈزۈم قالمىدى» دەپ ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. قالغان قىسىملار چېچىلىپ مۇھاسىرىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ 400 نەچچە ئادەم خەن قورۇلىغا

قېچىپ كېلەلەيدۇ.

لى لىڭنىڭ مەغلۇبىيەت خەۋىرى پايتەختكە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەن ۋۇدى دەسلەپتە لى لىڭنىڭ ۋەتەن ئۇچۇن ئۆزىنى قۇربان قىلىشىنى ئۈمىد قىلغانىدى. ئۇنىڭ ھۇنلارغا تەسلىم بولغانلىقىنى ئۇققاندىن كېيىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، چېن بۇلېنى چاقىرتىپ جازالىماقچى بولىدۇ. قورقۇپ كەتكەن چېن بۇلې ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ، باشتا لى لىڭ غەلىبە خەۋىرى يېتىپ كەلگەندە ۋەزىرلەر خاننى بەس - بەستە مۇبارەكلەشتى. لى لىڭ قېيىن ئەھۋالدا قالغاندا ھېچكىم بىر ئېغىز گەپ قىلمىدى. ئاخىرى «لى لىڭ مەغلۇپ بولۇپ ھۇنلارغا تەسلىم بولغان» دەپ يۇقىرىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، لى لىڭنى جازالاشنى تەلەپ قىلدى. بۇنداق «سۇنىڭ ئېقىشىغا، تۇكنىڭ يېتىشىغا قاراپ ئىش كۆرىدىغان» رەزىل خىسلەتلەر لى لىڭ بىلەن تۇزۇك تونۇشمايدىغان تۇز نىيەت، غەزەپلىك سالنامىچى سىماچيەننى قاتتىق غەزەپلەندۇرىدۇ. شۇڭا، خەن ۋۇدى ئۇنىڭدىن سورىغاندا سىماچيەن قەتئىيلىنىڭ بىلەن تۇپتۇزلا: «لى لىڭ 9 - ئايدا قورۇلدىن چىقىپ يالغۇز قوشۇن بىلەن ھۇنلار ئىچىگە 2000 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئىچكىرىلەپ كىرىپتۇ. (يولۋاس ئۇۋىسىغا كىرىپ ئۇنى ئالداپ، كۇچلۇك ھۇنلارنى مالىماتاق قىپتۇ.) چەتئو تەكرىقۇت يۇز نەچچە مىڭ چەۋەندىز بىلەن ئوچ ئايدىن ئارتۇق جەڭ قىلىپ ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەمدىن چىقىم تارتىپتۇ. لەشكەرلەرنىڭ ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، يارىلىنىدىغىنى يارىلىنىپ، ئوقلىرى تۈگەپ، ئوزۇق - تۇلۇكى ئۈزۈلۈپ لەشكەرلەرنى قۇنقۇزالماي پۇتۇن قوشۇن تارمار بولۇپتۇ. شۇنداقتىمۇ ئوردا ئوچۇن شەرەپ كەلتۈرۈپتۇ. لى لىڭ تەسلىم بولغان بولسىمۇ بەلكىم باشقا ئويۇ باردۇر. كەلگۈسىدە پۇرسەت تېپىپ ئالىيلىرىغا جاۋاب قايتۇرۇشنى ئىستىگەندۇر» دەيدۇ. خەن ۋۇدىنىڭ كۆڭلىنى ئەمەن تاپقۇزۇش مەنسىدىكى

بۇ بىر قاتار سۆزلەرنى خەن ۋۇدى خاتا چۈشىنىپ «ئىرشى سانغۇن لى گۇاڭلىنىڭ لەشكەر تارتىپ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىگەنلىكىنى مەسخىر قىلىپ، ئەتەي لى لىڭنى ئاقلاۋاتىدۇ» دەپ ئويلاپ قالدى. خەن ۋۇدى شۇ غەزەپ بىلەن سىماچىيەننى زىندانغا سېلىپ ئېچىنىشلىق ئاختىلاش جازاسى بېرىدۇ.

لى لىك مەغلۇپ بولۇپ ئىككىنچى يىلى، خەن ۋۇدى ئۆز ۋاقتىدا يارداەمچى قىسىم ئەۋەتەلمىگەنلىكىدىن لى لىڭنىك پۈتۈن قوشۇنى بويىچە تارمار بولغانلىقىنى ھېس قىلىپ پۈشايمان قىلدى. شۇڭا، يىنىۋ سانغۇنى گۇڭسۇن ئاۋنى ئەۋەتىپ قورۇلدىن چېقىپ لى لىڭنى قايتۇرۇپ كەلمەكچى بولىدۇ. ئويلىمىغان يەردىن گۇڭسۇن ئاۋ خىزمەت كۆرسىتەلمەي قايتىدۇ ۋە خەن ۋۇدىغا «ئەسىرگە چۈشكەن ھۇنلارنىڭ ئىقرار قىلىشىچە، لى لىك ھازىر خەن قوشۇنلىرىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ھۇن لەشكەرلىرىنى تەربىيلەپ بېرىۋېتىپتۇ» دەپ مەلۇم قىلىدۇ. بۇ خاتا خەۋەر خەن ۋۇدىنىڭ يەنە غەزىپىنى قوزغايدۇ - دە، لى لىڭنىڭ جەددى - جەمەتىنى يوقىتىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ. لوڭشىدا داڭقى چىقارغان مەشھۇر سانغۇننىڭ ئەۋلادى ئۇزۇل - كېسىل تۈگىشىدۇ. ھۇن لەشكەرلىرىنى مەشقىلەندۈرۈۋاتقىنى ئەسلىدە خەن سۇلالىسى قورۇل سىرتىدىكى كاھىبگى لى شۇ ئىدى. ئۇ ھۇنلارغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن، تەكرىقۇتنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ ئورنى لى لىڭدىن ئۈستۈن تۇراتتى. لى لىك پۈتۈن ئائىلىسىنىڭ لى شۇنىڭ كاساپىتىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن قاتتىق ئازابلىنىپ، ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. بىراق، ئورۇق - تۇغقانلىرى ئېچىنىشلىق ئۆلتۈرۈلگەچكە، لى لىڭنىڭ قايتىش يولى پۈتۈنلەي ئۈزۈلگەنىدى. تەكرىقۇت لى لىڭنىڭ باتۇر ۋە قاۋۇللۇقىغا قايىل بولۇپ، ئۆز قىزىنى ئۇنىڭغا بېرىدۇ. ئۇنىڭ قول چېرىكچىلەر

خانی قىلىپ تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ھۆنلار ئارىسىدا تۈرۈپ قالىدۇ. 20 نەچچە يىلدىن كېيىن ئاغرىپ ئۆلگەنگە قەدەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بىر قەدەممۇ باسالمايدۇ.

7. لى گۇاڭلىنىڭ جىنجۇ دەريا‌سى بويىدىكى مەغلۇبىيىتى

خەن ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىڭخېنىڭ ئۈچىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 90 - يىلى) 3 - ئايدا، ئىتتىلىق باھار شامىلى گۈەنجۇڭ زېمىنىنى سۈپۈپ ئۆتمەكتە ئىدى. ئاستانىنىڭ دەل شىمالىغا جايلاشقان ژېيشۇي دەريا‌سى كۆۋرۈكى يېنىدا شاراب زىياپىتى تەييارلىنىپ قەلەمدار - ئەلەمدار بەگلەردىن نۇرغۇنى ژەنرال لىيۇ چۈماۋنىڭ باشچىلىقىدا، ئېرشى سانغۇنى لى گۇاڭلىنى ھۆنلارغا قارشى يۈرۈشكە ئۇزاتماقچى بولۇپ تۇراتتى. بىراق، قەلەمدار، ئەلەمدار بەگلەردە زور قوشۇن يۈرۈشكە ئاتلانغان چاغدىكى قاينام - تاشقىنلىق خۇشال كەيپىياتتىن ئەسەرمۇ يوق ئىدى. زورمۇ زور كۆلكىلەرنىڭ كەينىدە يوشۇرۇپ بولمايدىغان جىددىيچىلىك، ژەھىمە كەيپىياتى ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. بۇ ئىتتىلىق باھار كۈنلىرىدىكى قاينام - تاشقىنلىق زىياپىتىگە ئەمەس، ئەكسىچە زىمىستان قىشتىكى جازا زىياپىتىگە ئوخشاپ قالغانىدى.

شۇنداق، ئەمەلدارلارنىڭ ژەھىمىلىك كەيپىياتىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس ئىدى. ئالدىنقى يىلى كۈزدە ئاستانىدە بىر مەيدان مىسلى كۆرۈلمىگەن دەھشەتلىك سىياسىي ئۆزگىرىش پارتلىغانىدى. ژەلىئەھد ژېي داخان - باخشىلارغا ئوقۇتۇپ خاننى زەھەرلىك تىللار بىلەن تىللىغان، دېگەن تۆھمەتكە قېلىپ لەشكەر تارتىپ ژەنرال لىيۇ چۈماۋ باشچىلىقىدىكى قوشۇن بىلەن چاڭئەن شەھىرىدە بىر نەچچە كۈنلەر قالايمىقان جەڭ قىلىشقا

مەجبۇر بولدى. ۋەلىئەھد يېڭىلىپ ئۆزىنى ئۆلتۇرۇۋالدى. نەچچە ئون مىڭ ئادەم جەڭدە ئۆلدى. قانچىلىك ئېسىلزادە بەگلەرنىڭ، مەنسەپدار - ۋەزىرلەرنىڭ بۇنىڭغا چېتىلىپ ئۇرۇق - جەمەتىنىڭ قۇرىتىۋېتىلگەنلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى. ھازىرمۇ داخانلىق ئىشىنىڭ ئاخىرى سۈرۈشتۇرۇلۇۋاتاتتى. ھېچكىممۇ ئۆز بېشىغا شۇ بالا قازانىڭ قاچان كېلىشىنى بىلمەيتتى. بىراق، ۋەزىر لېيۇ چۈماۋ بىلەن ئېرشى سانغۇنى لى گۇاڭلىدىن ئىبارەت كۈيئوغول - كېلىن مۇناسىۋىتىدىكى تۇغقانلار ھېچنېمىنى سەزمىگەندەك، خۇشال پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. ۋەلىئەھد ۋېينىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ۋەلىئەھد ئورنى بوش تۇرۇۋاتاتتى. لى گۇاڭلى كۆڭلىدە خۇشال بولۇپ، ئاچىسى لى كىچىك خانىشىنىڭ ئوغلى چاڭيى بېگى لى بونىڭ خانلىق ئورنىغا چىقىشىغا ئۈمىد بار، ئۆزۈم خان تاغىسى سالاھىيىتى بىلەن ئوردا ھوقۇقىنى يۈرگۈزەلەيدىغان بولدۇم، دەپ قاراپ، لېيۇ چۈماۋغا: «جانابى تۆرەم، خاندىن چاڭيى بېگىنىڭ ۋەلىئەھد بولۇشىنى بالدۇرراق تەلەپ قىلغايلا. چاڭيى بېگى تەختكە چىقسا تۆرەمنىڭ يەنە نېمە غېمى قالاتتى؟» دەيدۇ.

لېيۇ چۈماۋ شارابنى كۆپرەك ئىچىپ تاشلاپ قويدىمۇ، تەخت ۋارىسى مەسىلىسىدىن ئىبارەت بۇنداق ئىنچىكە مەسىلىنى يەڭ ئىچىدە مەسلىھەتلىشىشنىڭ ئۆز ئۇرۇق - جەمەتىگە قانداق بالاقازا ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالغاندەك، بۇنىڭغا دەرھاللا ماقۇل بولدى. لى گۇاڭلىنىڭ كۆڭلى تىنىپ، كەلگۈسىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن 70 نەچچە مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى باشلاپ باش تەپتىش بېگى شياڭ چېيۇ قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ، جۇڭخې تۆرىسى ماتۇڭ باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ۋۇ يۈەن، شىخې، جيۇچۈەنلەردىن بۆلۈنىپ يولغا چىقىپ ھۇنلارغا قارشى جازا يۈرۈشى يولىغا قەدەم قويدى.

خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ بەشىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 106 - يىلى) ئۇلۇغ سانغۇن ۋەي چىڭ ئاغرىپ ئۆلدى، خەن ۋۇدىنىڭ ئالدىنقى دەۋرىدىكى خەن - ھۇن ئۇرۇشىنىڭ دەھشەتلىك بوران - چاپقۇنلىرىدا مەيدانغا چىققان بىر قىسىم داڭلىق سانغۇنلارنىڭ ھەممىسى ئەلەمدىن ئۆتتى. بۇنداق «قەلەمدەر، ئەلەمدار ۋەزىرلەر» ئۈزۈلۈپ قېلىشۋاتقان ئەھۋالدا لى گۇاڭلىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى، خەن ۋۇدىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدىكى ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشىدىكى بىر مۇھىم سەركەردە قېلىپ قويغانىدى.

لى گۇاڭلى جۇڭشەن بەگلىكى (ھازىرقى خېبەي ئۆلكىسى دىڭشيەن ناھىيىسى) دىن بولۇپ، تۆۋەن تەبىقىدىكى نەغمىچى ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، ئاچىسى لى كىچىك خانىش ئەسلىدە ئوردىنىڭ نەغمىچىسى بولۇپ، ئۇنىڭ پەرىزاتتەك گۈزەل رۇخسارى خەن ۋۇدىغا ياراپ قالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، لى جەمەتى بىردىنلا مەرتىۋىگە ئېرىشىپ يېڭى بىر ئەۋلاد ئېسىلزادىلەردىن بولۇپ قالىدۇ. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇ يىللىرىدا (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 104 ~ 101 - يىللار) خەن ۋۇدى پەرغانىنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىنى قوزغايدۇ. ئامراق خانىشى لى كىچىك خانىشىنىڭ ئىنىسى لى گۇاڭلىغا تۆھپە كۆرسىتىپ بەگلىك مەرتىۋىسى ئېلىشقا پۇرسەت بېرىش ئۈچۈن، ئۇنى ئېرشى سانغۇنى (ئېرشى پەرغانىدىكى قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ھازىرقى قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى مەرھەمەت دېگەن يەرگە توغرا كېلىدۇ) قىلىپ تەينىلەيدۇ. بىر كۈنمۇ لەشكەرىي يۇرۇشكە قاتناشماپ باقمىغان بۇ ئادەم مۇشۇنداق قىلىپ بىر كېچىدىلا سانغۇن بولۇپ، ئىلگىرى - كېيىن ئىككى قېتىم 100 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق زور قوشۇننى باشلاپ پەرغانىگە يۇرۇش قىلىدۇ.

ئۇچ يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ خېلى كۆپ ئادەمنىڭ ئۆلۈشى ۋە يارىدار بولۇشىدەك بەدەل ھېسابىغا ئاخىرى پەرغانىنىڭ بويسۇندۇرۇپ خانىنىڭ ئەتىۋارلىق ئارغىمىقىنى قولغا چۈشۈرۈپ قايتىدۇ. بىر سەركەردە بولۇش سۈپىتى بىلەن لى گۇاڭلى خىزمىتىگە زادى ماس كەلمەيتتى. زور قوشۇننى باشلاپ يۈرۈش قىلىش ئىقتىدارىنى ھەم ھازىرلىمىغان، قوشۇننى باشقۇرۇش تەجرىبىسىمۇ يوق ئىدى. خەن قوشۇنلىرى ھەقىقىي جەڭ مەيدانىدا ھېچقانچە ئۆلمىگەن بولۇپ، كۆپ قىسمى قوماندانىنىڭ ئاچ كۆزلۈكى، رەھىمسىزلىكى تۈپەيلىدىن ئۇزاققا سوزۇلغان يۈرۈشتە ئاچلىق ۋە كېسەل ئازابىدىن قىينىلىپ يىقىلغانىدى. بىراق، خەن ۋۇدىنىڭ كۆڭۈل بۆلگىنى لەشكىرىي جەھەتتىكى چىقىم بولماستىن، پەرغانىنىڭ بويسۇندۇرۇلغانلىقىدەك بىر پاكىت بولدى. ئۇ يەنىلا «ئون مىڭ چاقىرىملاپ يۈرۈش قىلغان سەۋەنلىكلىرى سۈرۈشتۈرۈلمەيدۇ» دېگەن باھانە بىلەن لى گۇاڭلىغا خەيشى تۆرىسى ئۇنۋانى بېرىدۇ. بىراق، پەرغانە ئۇرۇشىدىن كېيىن لى گۇاڭلىمۇ زور قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ ئۇرۇش تەجرىبىلىرىنى ئاستا - ئاستا توپلىغانىدى. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيخەننىڭ ئىككىنچى يىلى ۋە تۆتىنچى يىلى ئىككى قېتىم ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشقاندا، لى گۇاڭلى قوماندانلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى گەرچە يەنىلا ناھايىتى كۆپ چىقىم تارتقان بولسىمۇ، مۇناسىپ ساندىكى ھۇن قوشۇنىنى يوقىتىپ، خەن ۋۇدىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ ئوردىدىكى ئورنى كۈنسېرى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى.

خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيشىنىڭ تۆنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 96 - يىلى) چەتئەللىكلەر ئاغرىپ ئۆلدى. چوڭ ئوغلى قولىغا تەختە ئولتۇرغۇزۇلدى. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىڭخېنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 91 - يىلى) ھۇنلار شاڭگۇ، ۋۇيۇەنلەرگە باستۇرۇپ

كىرىپ ئەمەلدار - پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈپ بۇلاپ كەتتى. كېيىن يىلى ئەتىيازدا ھۇنلار يەنە ۋۇ يۈەن، جيۇ چۈەنلەرگە بېسىپ كىرىپ خەن سۇلالىسىنىڭ ئىككى كاھىبگىنى ئۆلتۈردى. لى گۇاڭلى قاتارلىقلارنىڭ ھۇنلارنىڭ چېگرا ۋىلايەتلەرگە ئۇزۇلدۇرمەي پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتقان شارائىتتا زور قوشۇننى باشلاپ يۇرۇشكە چىقىشى، خەن قوشۇنلىرىنىڭ خەن ۋۇددىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ھۇنلارغا قارشى زور كۆلەملىك ھۇجۇمى بوپقالدى.

خەن قوشۇنلىرىنىڭ يۇرۇشكە چىققانلىق خەۋىرى ھۇنلارغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، قولىقۇ تەڭرىقۇت دەرھال پۇختا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئايالىلار، بالىلار، قېرى - ئاجىزلار ۋە چارۋا - ماللارنى، مال - دۇنياسىنى يىراقتىكى جىجۇ دەرياسى (ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى سېلىنگا دەرياسى) نىڭ شىمالىغا ئاپىرىۋېتىپ، ئۆزى خىل چەۋەندازلارنى باشلاپ گۇچىپ دەرياسى (ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكىنىڭ جەنۇبىدىن باشلىنىدۇ) دىن ئۆتۈپ خەن قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. سول تۇغ قان ئۆز قىسىملىرىنى ۋە مال - چارۋىلىرىنى ئېلىپ يۇۋۇ دەرياسى (ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تۇلا دەرياسى) نىڭ شىمالىغا ئالتە - يەتتە يۈز چاقىرىم يىراقلىققا بېرىپ دۇۋشىيەن تېغىغا مۆكۈنۈپ، ھۇجۇم قىلىشقا پۇرسەت كۈتۈپ ياتتى.

خەن قوشۇنلىرىنىڭ بەلگىلەنگەن ئۇرۇش يولىورۇقى بويىچە باش تەپتىش بېگى شياڭ چيۈچېڭ 30 مىڭ ئادەم بىلەن شىخې قورۇلىدىن غەربىي شىمالغا قاراپ ئۇدۇل ئىلگىرىلەپ جوشىيېجىڭ (جويې تېغى بىلەن جۇنجى تېغى ئارىلىقىدا) غا يېتىپ بېرىپ ھۇن قوشۇنلىرىنى ئۇچرىتالماي، ئەسلىي يول بىلەن قايتتى. بۇ چاغدا قولىقۇ تەڭرىقۇت چوڭ سانغۇن بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ تەسلىم بولغان سانغۇنى لى لىڭنى 30 مىڭ

چەۋەنداز بىلەن قوغلاشقا ئەۋەتتى. جۇنجى تېغى ئەتراپىدا خەن قوشۇنلىرىغا يېتىشىۋېلىپ، ئۇرۇشنى باشلىۋەتتى.

خەن قوشۇنلىرىدىكى سەركەردە ـ لەشكەرلەر دۇشمەن سېپىنى بۇزۇپ، ئۇرۇشقاچ شەرقە قاراپ يۆتكىلىپ پۈتۈن دەريانى (جۇنجى تېغىنىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ) غا قايتىپ كەلگەندە، ئىككى تەرەپ ئۇرۇشۇۋاتقىنىغا توققۇز كۈن بولغانىدى. ھۇن سەركەردىلىرى چېقىمىنىڭ كۆپ بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قوغلاشنى توختاتتى. خەن قوشۇنى ئوڭۇشلۇق چېكىنىپ كەتتى. جۇڭخې بېگى ماتۇڭ باشلاپ ماڭغان 40 مىڭدىن ئارتۇق خەن لەشكىرى جىيۇ چۆەندىن يولغا چېقىپ غەربىي شىمالغا قاراپ مېڭىپ چىلىيەنشەن تاغلىرىغا يېتىپ بارغاندا تەڭرىقۇت ئەۋەتكەن يەنجۇ سانغۇن 20 مىڭدىن ئارتۇق چەۋەندازنى باشلاپ ھۇجۇم قىلىشقا پۇرسەت كۈتكەن بولسىمۇ، خەن قوشۇنلىرىنىڭ كۆچلۇكلۈكىنى كۆرۈپ، خەن قوشۇنلىرى بىلەن تۇتۇشۇشقا پېتىنالماي پەرىشان ھالدا قايتىپ كەتتى.

ئۇچ يولدىكى خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى بولغان لى گۇاڭلى قوماندانلىقىدىكى 70 نەچچە مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن ۋۇ يۆەندىن چېقىپ، دەسلەپتە يول بويى ئوڭۇشلۇق ئىلگىرىلەپ ناھايىتى تېزلا فۇياڭجۇ جىلغىسى (ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى دالانجا داغاتنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان) ئەتراپىغا يېتىپ باردى. بۇ يەرنىڭ يەر شارائىتى مۇھىم، بۆكتۇرمە قويۇپ ھۇجۇم قىلىشقا ئەپلىك ئىدى. تەڭرىقۇت ئۇڭ، سول چوڭ كاھبەگ ۋە ۋېيلۇ قوماندانلىقىدا 5000 دىن ئارتۇن چەۋەندازنى بۇ يەرگە بۆكتۇرۇپ قويغانىدى. لى گۇاڭلى بۇنى ئۇققاندىن كېيىن دەرھال پەرمان چۈشۈرۈپ، بېقىنىدى ئەللەردىن خەللانغان 2000 دىن ئارتۇق ھۇن چەۋەندازنى (بەيئەت قىلغان ئاز سانلىق مىللەتلەردىن تەشكىللەنگەن چەۋەندازلار قىسمى) ھۇجۇمغا ئەۋەتتى. ھۇنلارنىڭ

بۆكتۇرمىسى ئەسقاتماي، ئەكسىچە نەچچە يۈز ئادەمنى ئۆلۈپ ۋە يارىلىنىپ، قايتا ئۇرۇشقا پېتىنالماي، شىمالغا چېكىنىپ كەتتى. خەن قوشۇنلىرى بولسا غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، بىر يولىلا فەن فۇرېن شەھىرى (ئېيتىشلارغا قارىغاندا مەزكۇر شەھەرنى بىر خەن سانغۇنى سالدۇرغانىكەن. بۇ سەركەردە ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ فەن فامىلىلىك ئايالى قالدۇق لەشكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىپ شەھەرنى ساقلىغاچقا «فەن فۇرېن (فەن خانىم، شەھىرى» دەپ ئاتالغان) نى بەسۋالدى. لى گۇاڭلى دەسلەپكى غەلىبىدىن قاتتىق خۇشال بولۇپ، بىر تەرەپتىن فەن فۇرېن شەھىرىدە قىسىملارنى تەرتىپكە سالسا، بىر تەرەپتىن كېيىنكى باسقۇچلۇق ئۇرۇش پىلانىنى تۈزۈپ، ھۇنلار ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ خىزمەت كۆرسىتىپ تۆھپە يارىتىپ، جىيەنى چاڭيى بېگىنىڭ ۋەلىئەھد بولۇشىنى تىلەشكە بىر سىياسىي كاپىتال ھازىرلاشنى نىيەت قىلغانىدى. بىراق، مۇشۇ چاغدا بالا ـ قازانىڭ ئۆز جەمەتىنىڭ ئۇستىگە يېيىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى لى گۇاڭلى ئۇقمايتتى.

لى گۇاڭلى يۈرۇشكە چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇنىڭ ۋەزىر لىيۇ چۇماۋ بىلەن خوشلاشقاندا دېيىشكەن گەپلىرى ھەرەم ئاغىسى گوراڭنىڭ ئاغزى بىلەن خانغا مەلۇم قىلىندى. ئۇ: «ۋەزىرنىڭ خانىمى بىلەن لى گۇاڭلى خانىنىڭ بالدۇررراق ئۆلۈشىنى تىلەپ قارغىدى. چاڭيى بېگىنى بالدۇررراق تەختكە چىقارماقچى بولدى» دېدى. خەن ۋۇدى قاتتىق غەزەپلىنىپ لىيۇ چۇماۋ بىلەن خانىمىنى زىندانغا تاشلاپ سوراق قىلدى. لى گۇاڭلىنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرى بولۇپ چوڭ ـ كىچىك ھەممىسىنى زىندانغا تاشلىدى. 6 ـ ئايدا، لىيۇ چۇماۋ بىلى چېپىلىپ ئۆلتۈرۈلدى. خوتۇنىنىڭ بېشى چېپىلدى. بۇ خەۋەر ئالدىنقى سەپكە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن لى گۇاڭلى قاتتىق قورقۇپ، رەڭگى ئۆچۈپ، نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي، دەرھال ئاستانىگە قايتىپ

ئائىلىسىدىكىلەرنى قۇتقۇزۇشنى ئويلىدى. قول ئاستىدىكىسى خۇيافۇ: «رەپىقىڭىز ژە ئائىلىڭىز زىنداندا ئىكەن، سانغۇن جانابلىرى ئاستانىگە قايتىسىلىمۇ پەقەت زىندانداىلا كۆرۈشەلىشىڭىز مۇمكىن. ئۇنىڭدىن كېيىن، يەنە ھۇنلارنى بويسۇندۇرىمەن دېگەنلىرىمۇ بىكار» دەپ نەسىھەت قىلدى. لى گۇاڭلى زور قوشۇننى باشلاپ داۋاملىق شىمالغا مېڭىپ خىزمەت كۆرسىتىپ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ گۇناھىنى تىلەۋالماقچى بولدى.

خەن قوشۇنى جىجۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا يېتىپ كەلگەندە ھۇنلار شىمالغا كېتىپ قالغانىدى. لى گۇاڭلى قول ئاستىدىكى سانغۇنىنى 20 مىڭ چەۋەندازبىلەن جىجۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرىدۇ، ئۇلار تۇيۇقسىز ھۇنلارنىڭ سول تۇغ قانى، سول قول چوڭ سانغۇن قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، بىر كۈن قاتتىق جەڭ قىلغاندىن كېيىن ھۇنلار قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، سول قول چوڭ سانغۇن ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئۇلگەن، يارىلانغان لەشكەرلەرمۇ خېلى كۆپ ئىدى. لى گۇاڭلى زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەي دەپ قالغاندا قول ئاستىدىكى سەركەردىلەر مالىمان كۆتۈرىدۇ. دورغاپ بىلەن كاھىبگى قاتارلىقلار لى گۇاڭلىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ زىنداندا چوشۇپ قالغانلىقىنى ئۇقۇپ قېلىپ، ئۇنىڭ قارارلىرىغا نارازى بولۇپ « لى گۇاڭلى قوشۇننىڭ بىخەتەرلىكى بىلەن ھېسابلاشماي خىزمەت كۆرسىتىپ گۇناھىنى تىلەش غەرىزىدە بولۇۋاتىدۇ» دەپ قاراپ، مەسلىھەتلىشىپ لى گۇاڭلىنى تۇتۇپ، ئوردىغا قايتىپ كەتمەكچى بولدى. كىم بىلسۇن؟ بۇ خەۋەر ئاشكارلىنىپ قېلىپ لى گۇاڭلى دورغاپ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرىدۇ. قوشۇننىڭ تىنچسىزلىقىنى كۆرۈپ، قوشۇننى جىجۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا قايتۇرۇپ كېلىشكە مەجبۇر بولىدۇ. قولىقۇ تەكرىقوت بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئۆزى 50 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ، دەريادىن

ئۆتۈپ ھېچنېمىگە قارىماي جىددىي قوغلاپ كەلگەچكە، خەن قوشۇنى جەڭ قىلغاچ چېكىنىدۇ. سۈيېۋۈدىكى يەنرەن تېغىغا چېكىنىپ كەلگەندە، چىقىمى خېلىلا ئېغىر بولۇپ قالغانىدى، لەشكەرلەر قاتتىق چارچاپ كەتكەچكە بارگاھ تىكىپ ئارام ئېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. كېچىدە تەڭرىقۇت چەۋەندازلىرىغا خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئالدى تەرىپىگە نەچچە گەز چوڭقۇرلۇقتا خەندەك كولاپ شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىدۇ. خەن قوشۇنلىرى پىتىراپ، قوشۇن قالايمىقانلىشىپ كېتىدۇ. نۇرغۇن ئادەم ئۆلىدۇ ھەم يارىلىنىدۇ. لى گۇاڭلى مەغلۇبىيەتنىڭ مۇقەملىشىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ ماڭدىغان يولى ئۇزۇلۇپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. 70 مىڭدىن ئارتۇق خەن قوشۇنى ئۇزۇل - كېسىل تارمار بولىدۇ.

قولىقۇ تەڭرىقۇت لى گۇاڭلىنىڭ خان تاغىسى ئىكەنلىكىدەك مەشھۇر نامىنى بۇرۇنلا ئاڭلىغاچقا، لى گۇاڭلىنىڭ تەسلىم بولغانلىقىنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ، قىزىنى لى گۇاڭلىغا ياتلىق قىلىپ ۋېيلۇدىنمۇ بەكرەك ئەتىۋارلايدۇ، بىراق، بۇنداق ئالىي دەرىجىلىك ئەسىرلىك ھاياتى ئۇزۇنغا بارمىدى. ئىككىنچى يىلى ۋېيلۇ لى گۇاڭلىنىڭ ئەتىۋارلىنىپ كېتىۋاتقانلىقىغا چىدىماي، تەڭرىقۇتنىڭ ئاغرىپ قالغان پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، ھۇن پېرىنخونلىرىنى قۇتراتىپ، لى گۇاڭلىغا زىيانكەشلىك قىلىدى. تەڭرىقۇت شۇنىڭ بىلەن لى گۇاڭلىنى بوغۇزلاپ ئاتا - بوۋىسىغا قۇربانلىق قىلىدى. لى گۇاڭلى ئۆلۈم ئالدىدا «ئۆلسەممۇ ھۇنلارنى يوقىتىمەن» دەپ قاتتىق تىللىدى. شۇنىڭغا دەل كېلىپ شۇ يىلى كۈزدە توختىماي قار يېغىپ، جۇت بولۇپ، مال - چارۋىلار توڭلاپ ئۆلىدى. كېسەل تارقىلىپ كەتتى. زىرائەتلەر پىشمىدى. تەڭرىقۇت قاتتىق قورقۇپ، دەرھال لى گۇاڭلى ئۈچۈن ئىبادەتخانا سالدۇرۇپ قاياقلارغىدۇر ئۇچۇپ كەتكەن ئەرۋاھتىن تەسەللى تىلىدى.

تۆتىنچى باب

«ئۇچ ئەۋلادقىچە ئىتلار قالايمىقان قاۋىمىدى، پۇقرالار لەشكىرىي يۈرۈشلەرگە مەجبۇرلانمىدى»

— خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار مۇناسىۋىتىنىڭ يېڭىۋاشتىن ئىزغا چۈشكەنلىكى

● خەن ۋۇدىنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا پۇشايمان قىلىپ، «بۇگۈر مەكتۇبى» نى ئېلان قىلغانلىقى

● مۇشكۇل تاللاش — قۇدىلىشىش ۋە ئۇرۇش

● قوغشار تەڭرىقۇتىنىڭ جەنۇبقا كېلىپ خەن سۇلالىسىگە بېقىنغانلىقى

● جىجىنىڭ يىراق كانگۈيغا كەتكەنلىكى، قوغشار تەڭرىقۇتىنىڭ چۆللۈكنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى

● جاۋجۇننىڭ قورۇلدىن چېقىنلىقى، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ 60 نەچچە يىل تىنچلىقتا بىللە تۇرغانلىقى

1. «بۇگۇر مەكتۇپى» — ئۆتكەن ئىشلار ھەققىدىكى چوڭقۇر نادامەت

خەن ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېڭخېنىڭ تۆتىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 89 - يىلى) 6 - ئاي، تومۇز پەسلى ئىدى. چاڭئەن شەھىرىدە پىژغىرىم ئىسسىق ئادەمگە ھۇجۇم قىلاتتى. چاڭئەننىڭ غەربىي شىمالىغا 300 چاقىرىم كېلىدىغان گەنچۇەن قەسىرىدە غۇر - غۇر سالقىن شامال كىشىگە راھەت بېغىشلايتتى. گەنچۇەن قەسىرى ئەسلىدە چىن سۇلالىسىنىڭ لىنگۇاڭ قەسىرى بولۇپ، خەن ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېيەنيۇەن يىللىرىدا (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 140 ~ 135) زور كۆلەمدە كېڭەيتىپ ياسالغاندىن كېيىن، خەن ژۇدىنىڭ تومۇز ئىسسىق ياز پەسلىدە سالقىنلايدىغان ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئوردىسى بولۇپ قالغانىدى. بىراق، ھازىر خەن ژۇدىنىڭ ئۆزى گەنچۇەن قەسىرىدە بولسىمۇ، كەيپىياتى ئىلگىرىكى ئەركىن - ئازادە، خاتىرجەم كۈنلىرىدىكىگە زادى ئوخشىمايتتى، ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئۆزىگە سۇنۇلغان مەلۇماتنامە، چوڭقۇر خىيال دېڭىزىغا غەرق قىلغانىدى.

بۇ سۇۋسۇ كاھىبگى ساڭ خۇڭياڭ بىلەن ژەنبر، باش تەپتىش بېگى قاتارلىق ئۇچەيلەن بىرلىشىپ يازغان مەكتۇپ بولۇپ، ئۇنىڭدا خەن ژۇدىدىن غەربىي يۇرتىنىڭ بۇگۇر رايونىغا (غەربىي رايوندىكى بىر بەگلىكنىڭ نامى، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) تېرىقچى لەشكەرلەرنى ئەۋەتىپ، ئۇچ چېرىكچى بەگ ئورۇنلاشتۇرۇپ نازارەت قىلدۇرۇشنى، ئىچكىرىدىكى پۇقرالارنى

بۇگۈرگە ئەۋەتىپ تېرىقچىلىق قىلغۇزۇپ قورغان، قاراۋۇلخانىلارنى ياستىپ، ھەم چېگرىغا لازىم بولىدىغان ئاشلىق مەسلىسىنى ھەل قىلغىلى، ھەم غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرگە ھەيۋە كۆرسىتىپ، ئۇيسۇنلارغا ياردەم بېرىپ، ھۇنلارغا بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا ئىلتىماس قىلغانىدى. بىراق، بۇ ساقچىلىق ھوقۇق دائىرىسىدىكى مەلۇمات بولسىمۇ، خەن ۋۇدى بۇنىڭغا دەرھال بىر نەرسە دېيەلمىدى. بۇ، ۋەزىرلەرنىڭ خىلىلا ھەيرانلىقىنى قوزغىدى. شۇنداق، بۇنداق ئەھۋال ئىلگىرى زادىلا كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى. خەن ۋۇدى تەختكە چىققاندىن تارتىپ دۆلەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا كەسكىنلىكى بىلەن داڭق چىقارغانىدى. ھەتتا قاتتىق كاللا قاتۇرۇدىغان ھۆكۈمەت ئىشلىرىدىمۇ دەرھال بىر ئېغىزدىلا قارار قىلاتتى. ئىككىلىنىپ ئارىسالدى بولۇپ قالمايتتى. بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە خەن ۋۇدى ياشىنىپ قالغان، ئىلگىرىكى ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇۋالىدىغان مەنمەنچىلىكىدىن ئەسەرمۇ قالمىغاندەك قىلاتتى. نۇرغۇن ۋەزىرلەرنىڭ كۆڭلىگە ھەسرەتنىڭ قارا كۆلەڭگىسى سايە تاشلاپ، بۇيۇك خەن سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى تەقدىرىدىن ئەندىشىگە چۈشكەنىدى.

خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ئومۇمىيۈزلۈك پارتلىغاندىن باشلاپ، خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېڭخېنىڭ ئىككىنچى يىلى لى گۇاڭلى جەنۇبى دەرياسى بويىدا مەغلۇپ بولغانغا قەدەر، خەن ۋۇدى خەن ۋېنىدى، خەن جىڭدى زامانىلىرىدىن تارتىپ نەچچە ئون يىل توپلىغان غايەت زور مال دۇنياسىنى سەرپ قىلىپ، يۈز مىڭلاپ زور قوشۇن ۋە سانسىز پۇقرانى ھەربىكەتلەندۈرۈپ ھۇنلارغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارغا 40 نەچچە يىل دەھشەتلىك زەربە بەردى.

«پۇتۇن ئىقلىمنى خورىتىپ، ئاھالىنىڭ يېرىمى ئازىيىپ» دېگەندەك غايەت زور بەدەل ھېسابىغا ئاخىرى ھۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچىنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، خەن - ھۇن ئۇرۇشى ۋەزىيىتىنى ئۆزۈل - كېسىل ئۆزگەرتتى. خەن ۋۇدى شىمالدا ھۇنلار بىلەن شىددەتلىك ئۇرۇش قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇچ تەرەپكە زېمىننى كېڭەيتىپ، شەرقتە كورېيەنى بويسۇندۇردى، جەنۇبتا ئىككى يۆ دۆلىتىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، غەربىي جەنۇبتا بەدەۋى ئەللەردىن ئۆتۈپ، غەربتە چىياڭلارغا ھۇجۇم قىلدى. چوڭ - كىچىك ئۇرۇشلارنىڭ ھېسابى يوق ئىدى. لەشكىرىي خىراجەت ئادەمنى چۆچۈتەتتى. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىي ئۇرۇشىدىن كېيىن، خىزمەت كۆرسەتكەن سانغۇن لەشكەرلەرگە ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن ئالتۇن بىر قېتىمدا ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 500 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق بولغانىدى. بۇ ئەينى چاغدىكى، خەن سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ يىللىق كىرىمىگە توغرا كېلەتتى. ئۇرۇشتىن باشقا خەن ۋۇدى كەڭ كۆلەمدە ئوردا، قەسىر ياسىتىش، چاھارباغ بىنا قىلىش، ھەر تەرەپنى كۆزدىن كەچۈرۈش، سەيلى - سایاھەتكە چىقىش، مۇجىزىلىك دورا - دەرمانلارنى ئىزدەش، نەزىر - چىراغ، قۇربانلىق قىلىش قاتارلىقلارغا ھەددى - ھېسابسىز مال - دۇنيا سەرپ قىلغانىدى. كۈنسېرى قۇرۇقدىلىنىپ قېلىۋاتقان دۆلەت خەزىنىسىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، خەن ۋۇدى پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلدى. تىزىق بويىچە ھېسابلاپ تىزىق بويىچە مەلۇم قىلىش، تۇز، تۆمۈر تىجارىتىنى باشقۇرۇش قاتارلىق يېڭى مالىيە تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ كىرىمىنى كۆپەيتتى. گەرچە نامدا «خەلق ئىنئام قىلمىغان تەقدىردىمۇ، دۆلەتتە ئېشىپ - تېشىپ تۇرىدۇ» دېيىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بارلىق ئېغىرچىلىق

ئاخىر بىرىپ پۇقرانىڭ زىمىستىكە چۈشۈپ، ئۇلارنى ۋەيران قىلىپ، دېھقانلار توپىلاڭ كۆتۈرىدىغان ئىشلار كۆنسېرى ئېغىرلىشىۋاتاتتى. خەن ۋۇدى زالىم ئەمەلدارلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىپ «كەشتە تونلۇق ئەلچىلەرنى» ھەرقايسى بەگلىكلەرگە ئەۋەتىپ، يەرلىك ئەمەلدارلارنى رەھىمسىزلەرچە ئەزدى. «خۇن قانۇنى» دېگەننى تۈزۈپ، دېھقانلار توپىلاڭلىرىنى ۋاقتىدا بايقىيالمىغان ياكى باستۇرالمىغان قوشىنىگى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسىنى قەتلى قىلدى. بەگلىكلەردىكى ئەمەلدارلار توپىلاڭلارنى تىنجىتالماي كاللىسى كېتىشىدىن قورقۇپ، قەستەن ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى يوشۇرۇپ، ۋەزىيەتنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈرۈۋەتتى.

دۆلەت ئىچىدىكى مۇشۇنداق ئېغىر سىياسىي ۋەزىيەتنى خەن ۋۇدى ئاخىر ھېس قىلماي قالمىدى. شۇنداقلا، پىشقان بىر سىياسىئون بولۇش سۈپىتى بىلەن خەن ۋۇدى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشنى تونۇپ يەتكەنىدى، خەن ۋۇدىنىڭ قارىشىچە پەقەت قاتتىق قوللۇق بىلەن باستۇرغان بىلەنلا بولمايتتى. ئادىل سىياسەت قوللىنىپ پۇقرالارنىڭ ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىشىغا پۇرسەت بېرىش زۆرۈر ئىدى. بىراق، خەن ۋۇدى دەسلەپتە ياش چاغلىرىدا باشقىچە يول تۇتۇپ، ئومۇمىنىي مېھرىبان، كەڭ قورساق ۋەلىئەھد ۋەيغا باغلىغانىدى. خەن ۋۇدى ۋەلىئەھدىنىڭ تاغىسى، ئۇلۇغ سانغۇن ۋەي چىڭغا مۇنداق دېگەنىدى: «خەن جەمەتى ئوردا ئىشلىرىنى ۋۇجۇدقا چىقاردى، ئەتراپتىكى يات قوۋملار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە پارەكەندچىلىك سېلىۋاتىدۇ، مەن تۈزۈملەرنى ئۆزگەرتمىسەم، كېيىنكىلەر بويسۇندۇرالماي قالىدۇ، قوشۇن چىقىرىپ جازا يۈرۈش قىلمىسا، جاھان ئەمىن تاپمايدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن پۇقرانى ئاۋارە قىلماي بولمايدۇ، كېيىنكىلەرمۇ ئاساسەن مېنىڭ ئەنئەنەم بويىچە ئىش قىلسا، چىن سۇلالىسىنىڭ مۇنقەرز بولغىنىدەك ئىشتىن

ساقلىنالايدۇ. ۋەلىئەھد ئاق كۆڭۈل، ئېغىر - بېسىق، چوقۇم جاھاننى ئەمىن قىلالايدۇ. مېنى خاتىرجەم قىلالايدۇ. ئەگەر خانلىق قانۇن - تۈزۈملىرىگە باش بولۇپ رىئايە قىلسا، ۋەلىئەھدىدىنمۇ داناراق بىرى چىقامدۇ؟» مۇشۇ خىياللار بىلەن خەن ۋۇدى ئۆز ۋاقتىدا سىياسەتلەرنى ئۆزگەرتىشكە ئانچە كۆچەپ كەتمىدى. ئەتراپقا لەشكەر تارتىش ئىشلىرىنى، بولۇپمۇ ھۇنلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئىشىنى توختاتمىغاندى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشتا، ھۇنلار چۆللۈكتىن يىراققا كەتكەندىن كېيىنمۇ، يەنىلا بىر نەچچە قېتىم زور قوشۇننى يۇرۇشكە ئاتلاندۇرۇپ، شىددەتلىك ھۇجۇملىرىنىڭ داغدۇغىسىنى دۈمىلاشتۇردى. شۇڭا، ۋەلىئەھد ۋېي دادىسىغا داۋاملىق لەشكەر تارتماسلىق ھەققىدە نەسىھەت قىلغاندا، خەن ۋۇدى كۈلۈپ كېتىپ: «مېنىڭ ئەمگەكلىرىم سىزگە قالسا نېمىدېگەن ياخشى بولاتتى» دەيدۇ.

خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېڭىدە يىللىرىغا كەلگەندە، ياشىنىپ ئاغرىنچان بولۇپ قالغان. خەن ۋۇدى سىياسەتلەرنى تەڭشەشكە ئولگۇرەلمەي قالدى. «باخشىلارنىڭ زىيانكەشلىكى» نىڭ يۈز بېرىشى ئۇنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىنىڭ پۈتۈنلەي قالايمىقان قىلىۋەتتى. شۇ چاغلاردا، كىشىلەر زەھەرلىك تىللار بىلەن تىللىسا ياكى يەرگە ياغاچ قونچاق كۆمۈپ قويسا ئادەمگە زىيانكەشلىك قىلغىلى بولىدۇ، دەپ قارايتتى. بۇنداق ئۇسۇل «باخشىلىق» دەپ ئاتىلاتتى. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېڭخەنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 92 - يىلى) ۋەزىر گۇڭسۈن خېنى خەلەر پېرىخونلۇق قىلىپ خانىنى زەھەرلىك تىللار بىلەن تىللىغان، دەپ چېقىشتۇرغانلىقى ئۈچۈن زىندانغا تاشلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، مەملىكەت ئاتالمىش باخشىلارنى ئېنىقلاشنىڭ ۋەھىمىلىك دولقۇنىغا غەرق بولۇپ، ئىلگىرى - كېيىن خېلى كۆپ ئادەم ئۆلتۈرۈلدى. ھەتتا

خەن ژۇدىنىڭ قىزلىرىدىن مەلىكە جۇجى، ياڭشىلارمۇ ۋە ۋېي چىڭنىڭ چوڭ ئوغلى چاڭپىڭ تۆرىسى ۋېي كاك قاتارلىق ئېسىلزادىلەرمۇ باخشىلىق قىلغان، دەپ ئۆلتۈرۈلدى. 2 - يىلى كەشتىلىك تونلۇق ئەلچى جياك چوڭ ۋەلىئەھد ۋېي بىلەن شەخسىي ئاداۋىتى بولغانلىقى ئۈچۈن، خەن ژۇدىنىڭ ياشىنىپ كېسەلچان بولۇپ قالغانلىقىنى ۋە ۋەلىئەھدىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ، باخشىلارغا ئوقۇتۇپ داۋالاش باھانىسىدە ۋەلىئەھدىنىڭ قەسىرىدىن ياغاچ قونچاقنى قىزىپ چىقىدۇ، ئاقىۋەت ۋەلىئەھد سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاشقا مەجبۇر بولۇپ، جياك چوڭنى ئۆلتۈرۈۋىدۇ. ۋەلىئەھد مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. بۇ ئىشتىن كېيىن، ئېسىنى يىغىپ ئاتالمىش «باخشىلىق» دېگەننىڭ بىر ساختا نەرسە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ يەتكەندە ۋەلىئەھد ئۆلۈپ بولغانىدى. شۇنداق قىلىپ، بالا - قازا يېتىپ كەلگەندە پۇشايمانىنى ئالغىلى قاچا قالمىغانىدى. 3 - يىلى، خەن ژۇدى ئاخىرقى ئۆمرىدە قاتتىق ئىشەنچ باغلىغان سەركەردە لى گۇاڭلى لەشكەر تارتىپ چىقىپ، مەغلۇپ بولۇپ ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. 70 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن پۈتۈنلەي تارمار بولىدۇ. بۇ خەن - ھۇن ئۇرۇشى ئومۇمىيۈزلۈك پارتلىغاندىن بۇيان خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئەڭ ئېغىر بىر قېتىملىق مەغلۇبىيىتى ئىدى. ئۇزۇلمەي كېلىۋاتقان ئوكۇشسىزلىقلارنىڭ خەن ژۇدىغا قاتتىق زەربە بولغانلىقىنى ھېس قىلىش تەس ئەمەس ئىدى.

مۇشۇنداق بىر قاتار زور ئۆزگىرىشلەردىن كېيىن، خەن ژۇدى ئۆتكەن ئىشلارغا پۇشايمان قىلىپ، ئۆزى بۇلارنى ئۆزگەرتىشكە بەل باغلىدى. خەن ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېڭخېنىڭ تۆتىنچى يىلى ئەتىيازدا، خەن ژۇدى ۋەزىرلەرنىڭ ئىلتىماسلىرىغا ماقۇل بولۇپ، ئۆزىگە خاسىيەتلىك دورىنى ئىزدەش ئۈچۈن ھەددى - ھېسابسىز بايلىقلارنى سەرپ قىلغان

ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالاردىن مەدەت تىلىگۈچىنى قوغلىۋېتىپ، زور ئۆزگىرىشلەرنى ئەملگە ئاشۇرىدىغانلىقىنىڭ شەپسىنى كۆرسەتتى. دەل شۇ يىلى 6 ـ ئايدا، ساقچى خوجايىنىڭ بۇگۈرده بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ تۆتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 101 ـ يىلى)، لى گۇاڭلى پەرغانىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن قوشۇننى باشلاپ يول ئۈستىده بۇگۈرنى قولغا ئېلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچى، چېرىكچى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى لەشكەرلىرى بولۇپ نەچچە يۈز ئادەمنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، قورغان، قاراۋۇلخانىلارنى ياسىتىپ، ئۇنى خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرت ئەلچىلىرىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەمىنلەش ۋە غەربىي يۇرتتا تىجارەت قىلىش بازىسى قىلغانىدى. بۇ قېتىم ساقچى خوجايىنىڭ بۇگۈردىكى بوز يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرگۈچى لەشكەرلەرنىڭ سانىنى كۆپەيتىپ، بۇگۈزدىكى بوز يەرلەرنىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتىش، قورغان، قاراۋۇلخانىلارنى كۆپەيتىپ ياساش تەكلىپىنى بېرىۋاتاتتى. گەرچە بوز يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش، قورغان ـ قاراۋۇلخانا ياساش ئىشلىرىغا زور قوشۇننى تەشكىللەپ يۈرۈش قىلىشتەك زور كۈچ كەتمىسىمۇ، بىراق خەن ۋۇدى بىر مەھەل ئويلانغاندىن كېيىن، ساقچى خوجايىنىڭ ئىلتماسىنى قەتئىي رەت قىلدى ۋە «ئۆتكەن ئىشلار ھەققىده چوڭقۇر نادامەت» بىلدۈرۈپ خانلىق مەكتۇپىنى چۈشۈردى. مانا بۇ مەشھۇر «بۇگۈر مەكتۇپى» دۇر.

خەن ۋۇدى مەكتۇپىدا كۆپ يىللاردىن بېرى ھۇنلارغا ئۇزۇلدۇرمەي لەشكەر تارتىپ ئاۋام پۇقراغا سور ۋەقچىلىق سالغانلىقىغا چوڭقۇر ئازابلىنىپ، «لەشكەرلەرنىڭ ئۆلۈپ، سەرسان ـ سەرگەردان بولۇپ كەتكەنلىكى مېنىڭ قەلبىمنى ئازابلايدۇ» دېدى. بۇگۈرگە بېرىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، قورغان، قاراۋۇلخانا ياساش ئۈچۈن زور چىقىم كېتىدىغانلىقى،

پۇقرالا پاراكەندە بولمدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ، بۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق تەكلىپلەرنى زادى ئاڭلاشقا تاقىتى يوقلۇقىنى ھەمدە بۇنىڭدىن كېيىن لەشكىرىي يۇرۇش قىلمايدىغانلىقىنى، پۇقرالارغا قاتتىق قوللۇق قىلىشقا يول قويمايدىغانلىقىنى، ئەسكەرلىك مەجبۇرىيىتى ۋە ھاشار بىكار قىلىنمدىغانلىقىنى، دېھقانچىلىقنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. «ئات بېقىش پەرمانى» (ئاۋام ئىچىدە ئات باققۇچىلارغا ئېتىبار بېرىدىغان بىرخىل پەرمان) نى قايتا يولغا قويۇپ، ئاۋام پۇقرانى ئات بېقىشقا ئىلھاملاندۇردى. بۇمۇ پەقەت زۆرۈر بولغان ھەربىي تەييارلىق ئۈچۈنلا ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەن ۋۇدى باش ۋەزىر تىيەنچىيۇغا ئەل بايلىرىنى تۆرە دەپ ئۇنۋان بېرىپ، خەلقنى پاراۋان قىلىش نىيىتىنى ئىپادىلىدى. جاۋگۈنى سۇۋسۇ كاھىبگى قىلىپ تەيىنلەپ «ئالماشتۇرۇپ تېرىش» دەپ ئاتالغان تېرىقچىلىق ئۇسۇلىنى كېڭەيتىپ، دېھقانچىلىق قوراللىرىنى ياخشىلاپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىلھام بەردى.

«بۇگۇر پەرمانى» ئىلان قىلىنغاندىن كېيىن ناھايىتى تېزلا ئاكتىپ ئۇنۇم كۆرسەتتى. ھەرقايسى جايلاردىكى دېھقانلار توپىلاڭلىرى بېسىقتى. بىر قىسىم ئۆتكۈر ئىجتىمائىي مەسىلىلەر دەسلەپكى قەدەمدە ھەل قىلىندى. ھۇنلارغا لەشكەر تارتىش ئىشى تىلغا ئېلىنمىدى. ئۇچ يىلدىن كېيىن، خەن ۋۇدى تىپتىنچ كەيپىياتتا بۇ دۇنيادىن خاتىرجەم كەتتى. ئۆلۈمدىن ئىككى كۈن ئىلگىرى خەن ۋۇدى سەككىز ياشلىق ئوغلى لىيۇ فېيلىڭنى ۋەلىئەھد قىلىپ، باش ئەمرلەشكەرلەر، ئۇلۇغ سانغۇن خوگۇاڭ قاتارلىقلارنى ئائىپلىققا تەيىنلەش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەنىدى. خوگۇاڭ خەن ۋۇدىنىڭ ئامراق سانغۇنى، خوچۇبىڭنىڭ ئاتا بىر ئانا باشقا ئىنىسى بولۇپ، ئېھتىياتچان، ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئېغىر - بېسىق بولغاچقا، خەن

ۋۇدىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەنىدى. ئۇ خەن ۋۇدىنىڭ سەكراتتا يېتىپ قىلغان ھاۋالىسىنى يەردە قويمىدى. قۇرامىغا يەتمىگەن خەن جاۋغا ئوبدان ياردەملىشىپ، خەن ۋۇدىنىڭ ئۆمۈرىنىڭ ئاخىرىدا تۈزگەن سىياسەتلىرىنى سەمىمىيلىك بىلەن ئىجرا قىلدى. قىسقىغىنا بىر نەچچە يىلدىلا، ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغان سىياسىي ۋەزىيەتنى تۇراقلاشتۇردى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر تارىخچى سىماگۇاڭ «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى» ناملىق ئەسەردە خەن ۋۇدىنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا دادىل ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، يارىلىق ۋەزىرلەرنى ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ياردەملىشىشقا قويغانلىقىنى ماختىغانىدى. شۇڭا، خەن ۋۇدى غەربىي خەن سۇلالىسىنى «چىڭ سۇلالىسىدەك ھالاك بولۇش گىردابىدىن» ساقلاپ قالغانىدى. خاقان شۇەندى تەختكە چىققاندىن كېيىن، خەن ۋۇدىنىڭ نەسىھەتلىرىنى ئەستە تۇتۇپ ھاشاردا كەڭچىلىك قىلىپ، باج سېلىقنى يەڭگىللىتىپ، تارىخچىلار «شۇەندى يىللىرىدىكى مەمۇرچىلىق» دەپمۇ ئاتالغان يەنە بىر مەزگىللىك گۈللەپ ياشناش ۋەزىيىتىنى كۈتۈۋالدى.

2. ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى جاڭجاللار ۋە قۇدىلىشىش ئەھدىنىڭ قايتا ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى

خەن ۋۇدىنىڭ «ئۆتكەن ئىشلارغا چوڭقۇر نادامەت» بىلدۈرگەن «بۇگۈر مەكتۇپى» غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغان قالماستىن، يەنە خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى يېڭىۋاشتىن تەڭشەش ئۈچۈنمۇ بىر ياخشى باشلىنىش بولدى. خەن ۋۇدى دەۋرىدىكى 40 نەچچە يىلغا سوزۇلغان خەن-

هۇن ئۇرۇشىدا خەن - هۇن ئىككىلا تەرەپ ھەددى - ھېسابسىز زور چىقىملارغا ئۇچرىدى. بولۇپمۇ، هۇنلارنىڭ چىقىمى تېخىمۇ ئېغىر بولدى. خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئوزۇن يىللار ئوزۇلدۇرمەي قىلغان هۇجۇملىرى داۋامىدا هۇنلارنىڭ شىمالىي چۆللۇكتە ئات چاپتۇرۇپ يۇرۇدىغان خىل، باتۇر چەۋەندازلىرى ئېغىر چىقىمغا ئۇچراپ ئاھالە، مال - چارۋىلىرى كۆپلەپ ئەسىر ۋە ئولجا ئېلىنىپ ياكى ئۆلۈپ، تەسىر كۈچى تېخىمۇ ئاجىزلاپ كەتكەنىدى. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېڭخېنىڭ تۆتىنچى يىلى، قولىقۇ تەڭرىقۇت تەسلىم بولغان لى گۇاڭلىنىڭ خۇشلىقىدا خەن سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىدىن قۇدىلىق ئەھدىنى داۋاملىق ئىجرا قىلىش، خەن مەلىكىلىرىنى شىمالىي چۆللۇككە ئەۋەتىپ تۇرۇش، چېگرا شەھەرلەرنى هۇنلارغا ئېچىپ بېرىش، هەر يىلى 10 مىڭ دەن ئېچىتىلغان هاراق، 5000 پاتمان تېرىق، 10 مىڭ توپ هەرخىل تاۋار - دۇردۇن بېرىش هەققىدە قاتتىق تەلەپ قويدى. بولمىسا يەنە ئۇرۇشىدىغانلىقىنى بىلدۇردى. هۇنلارنىڭ ئىككى تەرەپنىڭ ئەمەلىي كۈچىدە تۇپتىن ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان رېئاللىقىنى ھېسابقا ئالماي شىلتىڭ ئاتقان تەلۈلەرچە پوزىتسىيىسىگە قارىتا، خەن ۋۇدى سىيىقىدا كۆلۈپ قويۇپ پەسەنت قىلمىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ چاغدا تەبىئىي شارائىتى چۆللۇكنىڭ جەنۇبىغا يەتمەيدىغان چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى هۇنلار ئۆزىنى تولۇق ئوڭشۇۋلىشقا ئولگۇرمەي تۇرۇپلا ئاجىز ئەمەلىي كۈچ بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا - قوزۇللىرىغا كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرىشكە باشلىدى. قولىقۇ تەڭرىقۇت قۇرۇق گەپ بىلەن قورقۇتۇپ هېچقانداق ئەمەلىي پايدىغا ئېرىشەلمىگەچكە، ئامالسىز خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىش ئەھدىنى قايتا ئويلىشىشقا مەجبۇر بولدى.

خەن جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى شىيۇەننىڭ ئىككىنچى يىلى

(مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 85 - يىلى)، قولىقۇ تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىش ئەھدىنى مەسلىھەتلىشىشكە ئۆلگۈرمەيلا ئېغىر كېسەلگە مۇپتىلا بولدى. ئۇ سەكراتقا چۈشۈپ قالغاندا، ئوغلىنىڭ تېخى كىچىك ئىكەنلىكىدىن ۋە دۆلەتنى ئىدارە قىلالمايدىغانلىقىدىن ئەنسىرەپ، ئۆز ئىنىسى ئوڭ قول خاننى تەڭرىقۇت قىلىش ھەققىدە ۋەسىيەت قىلدى. تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئالچى جۇنچۇ (تەڭرىقۇتنىڭ چوڭ قاتۇنى) بىلەن ۋېيلۇ سۇيىقەست ئىشلىتىپ تەڭرىقۇتنىڭ ۋەسىيىتىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆز ئوغلى سول قول قاننى تەڭرىقۇت قىلدى. ئۇ قوياندى تەڭرىقۇت دەپ ئاتالدى. سول تۇغ قان بىلەن (قولىقۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى) ئوڭ قول قان تەڭرىقۇت بولالمىغانلىقىدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئۆز ئېلى بىلەن زېمىن ئايرىپ ئەجدىھا بالىقتىكى قۇرۇلتايغا بارمىدى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىق قاتلىمى تەڭرىقۇتلۇق تەختىنى تالىشىپ ئاشكارا پارچىلاندى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى ۋۇفېڭ يىللىرى ئارىلىقىدا، ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كەڭ كۆلەملىك نىزالار بىلەن بەش تەڭرىقۇت تەڭرىقۇت تەختىنى تالىشىدىغان سىياسىي ماجىرالار باشلىنىپ كەتتى.

قوياندى تەڭرىقۇت تېخى كىچىك، ئانىسى بولسا سۇيۇق ۋە شاللاق بولغاچقا ئەل - يۇرت ئىچىدە ئېغىر تەپرىقىچىلىك يۈز بەردى. ئۇلار خەن قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن قاتتىق قورققانلىقتىن، خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى شىمۇەننىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 81 - يىلى) ھۇنلار ئارىسىدا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقىنىغا 19 يىل بولغان سۇ ۋۇ قاتارلىق خەن ئەلچىلىرىنى خەن سۇلالىسىگە قايتۇرۇپ، خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان دۇشمەنلىك مۇناسىۋىتىنى يۇمشاتماقچى بولدى ھەمدە ئەپلىشىپ قېلىش نىيىتىنى ئىپادىلىدى. گەرچە ھۇنلارنىڭ

تەڭرىقۇتىدىن تارتىپ ھەر دەرىجىلىك ئىسىلزادىلەرگىچە ھەممىسى خەن سۇلالىسى بىلەن ئەپلىشىپ قېلىش نىيىتىدە بولسىمۇ، لېكىن چوڭاينىڭ جەنۇبىدىكى ئوت - سۇيى مول بىر پارچە كەڭرى زېمىندىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا تەن بەرگۈسى كەلمەيتتى. ئۇلارنىڭ مال - دۇنيا يۇلۇۋېلىش غەرىزىمۇ يوق ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ خەن ۋۇدىنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى قايتا لەشكىرىي يۈرۈش قىلماسلىقىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، ھۇنلارغا بولغان لەشكىرىي بېسىم كۈرۈنەرلىك يېنىكلىگەنىدى. شۇڭا، ھۇن چەۋەندازلىرى خەن سۇلالىسى چېگرا قورۇللىرىنىڭ سىرتىدا يەنە پەيدا بولۇشقا باشلىدى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ تۆنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 80 - يىلى)، ھۇنلار ئوڭ - سول قانات قىسىملىرىدىن 20 مىڭ چەۋەندازنى تۆتكە بۆلۈپ، چېگرىدا پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇشقا ئۇرۇندى. ئويلىمىغان يەردىن خەن قوشۇنلىرىنىڭ قايتۇرما ھۇجۇمىدا توققۇز مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ۋە ئات زىنيان تارتىپ، تاۋاخان ئەسىرگە چۈشۈپ، ھۇنلار خەن قورۇلىدىن يىراققا كېتىشكە مەجبۇر بولدى. 2 - يىلى قويانىدى تەڭرىقۇت تەسلىمچىلەرنى قوبۇل قىلىش شەھىرىگە توققۇزمىڭ چەۋەندازنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، خەن قوشۇنلىرىدىن مۇداپىئە كۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يۈۋۇ دەرياسىغا كۆۋرۈك سېلىپ، جىددىي پەيتلەردە قېچىشقا تەييارلىق كۆردى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھۇنلار گەرچە جاڭيې، ۋۇيۈەن قاتارلىق چېگرا ۋىلايەتلىرىگە بەزى چوڭراق كۆلەمدىكى ھۇجۇملارنى قوزغاپ تۇرغان بولسىمۇ، دائىم مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ تۇردى. بۇ چاغدا، خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا قورۇللىرىدا كۆپ يىللىق جاپالىق تىرىشچانلىقلار نەتىجىسىدە تۇرا ۋە قاتناش قاتارلىق مۇداپىئە سىستېمىلىرى خېلىلا مۇكەممەللىشىپ قالغانىدى. ھۇنلار ئەمدى جەنۇبنى قايتۇرۇۋالالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ

ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ، كۈنپېتىش تەرەپتىكى ئىتتىپاقداشلىرى بولغان ئۇيسۇنلارغا يۈرۈش قىلدى.

خەن جاۋدى، خەن شۇەندى زامانىدا، ھۇنلار ئۇيسۇنلارغا ئۇزۇلدۇرمەي ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى بېنشىنىڭ ئۇچىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 71 - يىلى)، خەن شۇەندى 150 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى بەش يولغا بۆلۈپ ئۇيسۇنلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ھۇنلارغا قارشى يۈرۈش قىلدى. خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇيسۇنلارنىڭ بىرلەشمە ئارمىيەسىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمى ئارقىسىدا ھۇنلار قاتتىق زەربىگە ئۇچراپ ئىنتايىن ئېغىر چىقىم تارتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تېخىمۇ زەئىپلىشىپ كەتتى. ئىككىنچى يىلى قويانىدى تەخرىقوت نەچچە ئون مىڭ چەۋەندازنى شەخسەن ئۆزى باشلاپ ئۇيسۇنلاردىن ئۆچ ئالدى. ئۇلار كۆپلىگەن ئەسىر ۋە ئولجىلارغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، قوشۇننىڭ قايتىش يولىدا قاتتىق جۇتنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. بىر كۈن ئىچىدە ئۇچ گەزدىنمۇ قېلىن ياغقان قاردا ئادەم ۋە ئۇلاغلىرى توڭلاپ ئۆلدى. ساق قايتىپ كەلگەنلىرى ئوندىن بىرىگىمۇ يەتمىدى. ھۇنلار ئېغىر دەرىجىدە ھالسىراپ كەتكەن بۇ ۋەزىيەتتە، ئىلگىرى ھۇنلارغا قارام بولغان ئەللەر بارا - بارا پارچىلىنىپ كەتتى. شىمالدىن دىڭلىڭلار، غەربتىن ئۇيسۇنلار، شەرقتىن ئوغانلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇچ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ ھۇنلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ، نەچچە ئون مىڭ يىلقىسىنى، ھەددى - ھىسابسىز كالا - قويىنى بۇلاپ كەتتى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى دېجيېنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 68 - يىلى) ھۇنلار ئارىسىدا غايەت زور ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ ئادەم ۋە مال - چارۋىلارنىڭ ئوندىن ئالتە قىسمى چىقىم بولدى. ئىچكى - تاشقى جەھەتتە قىينىچىلىققا بوغۇلغان مۇشۇنداق مۇشكۈل ئەھۋالدا قويانىدى تەخرىقوت تەختكە چىقتى. ئېغىر

قىمىنچىلىق مەزگىلىنى ئەپلەپ - سەپلەپ ئۆتكۈزۈپ، ۋاقتىنچە خەن چېگرىلىرىغا تاجاۋۇز قىلىشقا كۈچى يەتمىدى.

خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى شىنجۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى) شۇرۇ چانچۇ تەڭرىقۇت 100 نەچچە مىڭ چەۋەندىز بىلەن خەن چېگرىسىغا يېقىن جايدا ئۇۋا قىلىپ، پۇرسەت تېپىپ چېگرىغا باستۇرۇپ كىرمەكچى بولدى. خەن شۇەندى بۇ خەۋەرنى ئۇقۇپ قېلىپ، ھىماتچى سانغۇن جاۋچۇڭگونى 40 مىڭدىن ئوشۇق چەۋەندىز بىلەن چېگرا ۋىلايىتىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ مۇداپىئەنى كۈچەيتتى. تەڭرىقۇت بۇ ھالنى كۆرۈپ بېسىپ كىرىشكە پېتىنالماي، خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ يارىشىشنى تەلەپ قىلدى. ئەلچى يولغا چىقماي تۇرۇپلا تەڭرىقۇت تۇيۇقسىز كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. خۇسۇر خانى شىنۇبيان ھەرقايسى جايلاردىكى خانلارنى چاقىرتىپ تەختكە كىمنىڭ ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىنى مەسلىھەتلەشمەكچى بولدى. خانلار يېتىپ كەلمەي تۇرۇپلا ئالچى جۇەنچۇ ئىنىسى سول قول قۇتقۇ بىلەن سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، ئۆزىنىڭ ئوينىشى، ئۇ ۋاقتا تەڭرىقۇتنىڭ كۆكۈ نەۋرىسى (بەشىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى) ئوڭ تۇغ قان تۇغتانىنى ئۈيانجۇت تەڭرىقۇت نامىدا تەختكە چىقاردى.

ياۋۇز تەبىئەتلىك ئۈيانجۇت تەڭرىقۇتلۇق ھوقۇقىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، دەرھال قىرغىنچىلىقنى باشلىدى. شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇت ۋاقتىدا ۋەزىر بولغان شىنۇبيان قاتارلىقلارنى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى، ئىنىلىرى ۋە يېقىنلىرىنى تەڭرىقۇت ئوردىسىدىن چەتنەشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ پەرزەنت، ئىنىلىرىنى قويدى. خىزمەت كۆرسەتكەن دۇرۇنچى قاتارلىقلارنى قايتا ئىشقا قويدى. شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى جىخسان تەختتىن ئۇمىد ئۈزۈپ ھۇنلارنىڭ سول تەرىپىدە تۇرىدىغان قېينىاتىسى ئۇچەمنىڭ قېشىغا بېرىپ پاناھلاندى.

ئاكىسى قوتۇس خەلق ئارىسىغا يوشۇرۇنۇپ بېشىنى بالا - قازادىن ساقلاپ قالدى. غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇپ تۇرۇۋاتقان باتىسقان شەھەنجانىنىڭ ئۇيانجۇت بىلەن ئادەتتىكى بولغاچقا نەچچە ئون مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە ئۆتۈپ كەتتى. ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى كۈچى شۇنىڭدىن باشلاپ غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ كەتتى، ئۇيانجۇت تەڭرىقۇت بىر نەۋرە ئاكىسىنى بوشتانىنى باتىسقان قىلىپ تىكلىدى. شەھەنجانىنىڭ ئىككىنچى ئۆلتۈرۈپ ئۆچ ئالدى. ئۇيانجۇت تەڭرىقۇتنىڭ ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىقى ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىنى تېخىمۇ تىنچسىز قىلىۋەتتى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى شېنجۇنىڭ تۆتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 58 - يىلى) يازدا، ئوغانلار لەشكەر تارتىپ ھۇنلارنىڭ شەرقىدىكى گۈش خانغا ھۇجۇم قىلىپ، كۆپ ئادەمنى ۋە مال - چارۋىسىنى بۇلاپ كەتتى. ئۇيانجۇت قاتتىق غەزەپلەندى، گۈش خان كاللىسىنىڭ كېتىشىدىن قورقۇپ ئۇجەم ۋە غەربتىكى ئېسىلزادىلەر بىلەن بىرلىشىپ جىخاسانىنى قوغشار ئۇنۋانى بىلەن تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلەپ، تەڭرىقۇت ئوردىسى (ھازىرقى مۇڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئۇلانباتۇر شەھىرى) غا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيانجۇت تەڭرىقۇت يېڭىلىپ ئۆلۈۋالدى. ئۇنىڭ ئېلى پۇتۇنلەي قوغشار تەڭرىقۇتقا ئەل بولدى.

شۇ يىلى كۈزدە قوغشار تەڭرىقۇت تەڭرىقۇت ئوردىسىغا كۆچۈپ كېلىپ، دەرھال ھۆكۈمرانلىق تەرتىپلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. سول تەرەپتىكى ئەمەلدارلارغا ئۆز تەۋەسىدە لەشكەر تۇرغۇزۇشقا پەرمان چۈشۈردى. خەلق ئارىسىدىن ئاكىسىنى قۇتۇسنى تاپتۇرۇپ كېلىپ ئۇنىڭ قول قان قىلىپ تىكلىدى. قوغشار تەڭرىقۇت تەختىدە مۇقىملاشماي تۇرۇپلا، دۇرۇنچى بىلەن ئۇنىڭ تۇغ قان بوشتانىنى ھىمايە قىلىپ تۇغ تەڭرىقۇت ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلدى. قوغشار تەڭرىقۇت يېڭىلىپ سول تەرەپتىكى

يەرلەرگە چېكىندى. تۇغ تەڭرىقۇت تەڭرىقۇت ئوردىسىنى ئېگىلىگەندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى دۇتۇشنى سول قول قان، كىچىك ئوغلى قۇملۇتنى ئوڭ قول قان قىلىپ تەيىنلەپ، تەڭرىقۇت ئوردىسىنى قوغدىدى. ئۆزى چەۋەندازلىرىنى باشلاپ ھۇنلار نىڭ ئوڭ تەرىپىگە قايتتى.

تۇغ تەڭرىقۇتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىمۇ ئۇز ۋاقىغا بارمىدى. تېخىمۇ كەڭ كۆلەملىك ئىچكى ماجىرالار ئۇنىڭ بېشىغا يوپۇرۇلۇپ كەلدى. 2 ـ يىلى (خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى ۋۇفېڭنىڭ تۇنجى يىلى، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 57 ـ يىلى) كۈزدە، تۇغ تەڭرىقۇت باتىسقان شەشەنجانىنىڭ ئاكىسى چوڭ ئۆكەن قان بىلەن كامبەگ ئۇجەلەرنىڭ ھەربىرىنى 20 مىڭدىن چەۋەندار بىلەن شەرقتە تۇرغۇزۇپ، قوغشار تەڭرىقۇتتىن مۇداپىئە كۆردى. بۇ چاغدا، غەرب تەرەپتىكى ئوغۇز خانى ياساقبېگى ۋىلى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئوڭ تۇغ قان ئۆزىنى ئۇجە تەڭرىقۇت قىلىپ تەكلىمەكچى دەپ پىتنە ـ پاسات تارقاتقاچقا، تۇغ تەڭرىقۇت قاتتىق غەزەپلىنىپ ئوڭ تۇغ قانىنى بالىسى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈردى. كېيىن، ئوڭ تۇغ قانغا ئۇۋال قىلىنغانلىقىنى ئۇقۇپ ياساقبېگى ۋىلىنىمۇ ئۆلتۈردى. ئوغۇزخانى بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق قورقۇپ، دەرھال يۇز ئۆرۈپ ئۆزىنى ئوغۇز تەڭرىقۇت، دەپ ئېلان قىلدى. ئوڭ تۇغ ئۆگەن قانمۇ جىم ياتقۇسى كەلمەي، ئۆزىنى چەلى تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلدى. بۇلارغا ئەسلىدە بار بولغان تۇغ تەڭرىقۇت، قوغشار تەڭرىقۇتتىن ئىبارەت ئىككى تەڭرىقۇتنى قوشقاندا بەش تەڭرىقۇت ھوقۇق تۇتقاندىن كېيىن پەيدا بولغان ئىچكى نىزالارنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى. ھۆكۈمرانلىق قاتلىمىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ۋە ئەل ئارىسىدىكى نىزا ـ زىددىيەتلەرمۇ بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشتى.

ھۇنلار نىڭ بەش تەڭرىقۇتنىڭ تەخت تالىشىۋاتقانلىق

خەۋىرى خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، نۇرغۇن ۋەزىرلەر ھۇنلارنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ لەشكەر تارتىپ ھۇنلارنى بىر يولىلا يوقىتىپ چېگرا مەسىلىسىنى ئۇزۇل ـ كېسىل ھەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. خەن شۇەندى ئىككىلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمەي، باش تەپتىش بېگى سۇ ۋاڭجىنىڭ پىكرىنى سورايدۇ. سۇۋاڭجى لەشكەر تارتىشقا قەتئىي قارشى تۇرۇپ: «ھۇن تەڭرىقۇتى كۆپ قېتىم قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغان. مانا ھازىر ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمى قالايمىقانكەن. خەن قوشۇنلىرى پۇرسەتپەرەسلىك قىلىپ ھۇجۇم قىلسا ئادىل بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھۇنلار چۆللۈكنىڭ يىراق شىمالىدا، بىر يولىلا يوقىتىشمۇ تەس. ئەگەر ئەلچى ئەۋەتىپ ھال سورىساق، ئاجىز ـ ئورۇقلىرىغا يارىدەم قىلىپ، ئۇ ئاپەتلەردىن قۇتۇلدۇرساق، ھۇنلار مۇقەررەركى خەن ئوردىسىنىڭ ھىممەت ـ شەپقىتىدىن مىننەتدار بولۇپ، ۋەزىرسىز بولۇپ بەيئەت قىلىشى مۇمكىن» دەيدۇ. خەن شۇەندى سۇۋاڭجىنىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆرۇپ، لەشكەر تارتىشنى رەت قىلىپ، يېڭى بىر مەيدان خەن ـ ھۇن ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى.

خەن سۇلالىسىنىڭ ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرى ئوردىدا لەشكەر تارتىش ـ تارتماسلىق ھەققىدە تالاش ـ تارتىش قىلىۋاتقان پەيتتە، ھۇنلارنىڭ بەش تەڭرىقۇتى جەڭگاھتا بىر ـ بىرىگە يول قويماي قىرغىن قىلىشىۋاتاتتى. تۇغ تەڭرىقۇت ئۇزى بىۋاستە چېلى تەڭرىقۇتقا يۈرۈش قىلىپ، ئۇجەگە ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا دۇرۇنجىغا پەرمان چۈشۈردى. ھەر ئىككى قوشۇن ئوڭۇشلۇق ئىلگىرىلەپ، چېلى، ئۇجە تەڭرىقۇتلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئۇلار غەربىي شىمالغا قاچتى ۋە ئوغۇز تەڭرىقۇت بىلەن بىرلىشىپ 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە بولدى. تۇغ تەڭرىقۇتقا قارشى تۇرۇش. ئۇچۇن ئۇجە، ئوغۇز تەڭرىقۇتلار تەڭرىقۇتلۇق نامىنى

تاشلاپ چىلىنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىنكلىدى. بۇنى ئاڭلىغان تۇغ تەڭرىقۇت سول چوڭ سەركەردە ۋە سول چوڭ كاھىبەگنى 40 مىڭ چەۋەنداز بىلەن شەرقتە تۇرۇپ قوغشار تەڭرىقۇتتىن مۇداپىئەلىنىشكە ئەۋەتتى. ئۆزى 40 مىڭ چەۋەنداز بىلەن غەربىي شىمالدىكى چىلى تەڭرىقۇتقا يۈرۈش قىلدى. چىلى تەڭرىقۇت يەنە مەغلۇپ بولۇپ غەربىي شىمالغا چېكىندى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ غەربىي شىمال تەرەپتىكى جەڭلىرى بىر ھازا تىنجىپ، ئۇرۇش ئوتلىرى شەرقتە يالقۇنجاشقا باشلىدى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى ۋۇ فېڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن يۇرۇنقى 56 - يىلى) قوغشار تەڭرىقۇت تۇغ تەڭرىقۇتنىڭ يىراقتىكى چىلىلارغا ھۇجۇم قىلىپ كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئىنىسى ئوڭ قول خاننى تۇغ تەڭرىقۇتنىڭ غەربتە تۇرغۇزغان لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. تۇغ تەڭرىقۇت بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلىنىپ دەرھال 60 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ كېچىلەپ شەرققە يۈرۈش قىلدى ۋە قوغشار تەڭرىقۇتنى بىر يولدىلا يوقاتماقچى بولدى. تۇغ تەڭرىقۇت قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئاللىقاچان 40 مىڭ خىل چەۋەندازنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، قاتتىق سەپ تۈزۈپ كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى ئۇقمايتتى. تۇغ تەڭرىقۇت زور قوشۇننى باشلاپ كېچە - كۈندۈز دېمەي يول يۈرۈپ بىرەر مىڭ چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، تۈيۇقسىز قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ زور قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ قاتتىق ئېلىشىدۇ. تۇغ تەڭرىقۇت گەرچە لەشكىرىي كۈچ جەھەتتە ئۈستۈن تۇرسىمۇ، لېكىن چىلى تەڭرىقۇت بىلەن كۆپ قېتىم ئېلىشقان ھەم ئۇزۇن يول يۈرگەنلىكتىن ئەسكەرلىرى ھالىدىن كەتكەنىدى. ھالسىرىغان دۈشمەنگە زەربە بېرىۋاتقان بولغاچقا ھە دېگەندىلا غەلىبىگە ئېرىشتى. بىز مەيدان قانلىق قىرغىنچىلىقتىن كېيىن تۇغ تەڭرىقۇت مەغلۇپ بولۇپ ئۆلۈۋالدى. چىلى تەڭرىقۇت

قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ تۇغ تەڭرىقۇتنى تارمار قىلغانلىقىنى ئۇقۇپ تەڭرىقۇتلۇق نامىنى بىكار قىلىپ، قوشۇننى باشلاپ شەرقتە كېلىپ قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ تەخت تالىشىش ۋەزىيىتىنى ئايانغلاشتۇرۇپ، قوغشار تەڭرىقۇتقا ئەل بولدى. شۇنداق قىلىپ، ھۇنلاردىكى بەش تەڭرىقۇت يەنە بىر قېتىم ھۇنلارنى بىرلىككە كەلتۈردى.

قوغشار تەڭرىقۇت غەلبە قىلغان بولسىمۇ، تولىمۇ مۇشكۇل ئەھۋال ئىچىدە قالغانىدى. بەش تەڭرىقۇتنىڭ تەخت تالىشىش ئۇرۇشلىرىدىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ ئادىمى ھالاك بولغان، مال ـ چارۋىلارنىڭ ئوندىن يەتتە، سەككىز ئۈلۈشى چىقىم بولغانىدى. خەلق ئاچلىق دەستىدىن يېيدىغان نەرسە ئۇچۇن بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈشۈۋاتاتتى. ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى كۆرگەن قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ قول ئاستىدىكى سول قول چوڭ سانغۇن ئۇلچۇ بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى ئورۇبنتون نەچچە ئون مىڭ ئادەمنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە ئۆتۈپ بەگلىك ئۇنۋانىنى ئېلىشتى. قوغشار تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قايتىپ كەلگەندە بىر نەچچە ئون مىڭلا ئادەمى قالغانىدى. ئۇنىڭ كۈچى ئىنتايىن ئاجىزلىشىپ كەتكەنىدى. بىراق، قوغشار تەڭرىقۇتمۇ بۇنداق قىيىن شارائىتتا ئۇزۇن تۇرمىدى. تەڭرىقۇت ئوردىسىنىڭ غەربىدە شۇتۇققانىنىڭ نەۋرە ئىنىسى شۇشۇنخان ئۆزىنى رۇنجۇن دەپ ئېلان قىلدى. لېكىن ئويلىمىغان يەردىن، ئىلگىرى قوغشار تەڭرىقۇت سول قول خانلىق تەختكە چىقىرىپ قويغان، كېيىن سول تۇغ خانلىققا ئۆستۇرۇلگەن ئاكىسى قۇتۇس ئۇنىڭ بىلەن قېرىنداشلار ئىچىدە جېدەل تۇغدۇرۇپ، تەڭرىقۇت ئوردىسىنىڭ شەرقىدە ئۆزىنى چىچى قۇتقۇ تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلدى. بەش تەڭرىقۇتنىڭ تەخت تالىشىشلىرىدىن كېيىن، ھۇنلاردا ئۇچ تەڭرىقۇت بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك ۋەزىيەت يەنە شەكىللەندى.

خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى ۋۇ فېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 54 - يىلى) ھۇنلاردا ئۇچ تەڭرىقۇت بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان قىسقا تىنچ ۋەزىيەت بۇزۇلۇپ، چۆللۈكتە يەنە بىر قېتىملىق ئۇرۇش پارتلىدى. رۇنجۇن تەڭرىقۇت ئاۋۋال شەرقتىكى چىچى تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلىپ، ئويلىمىغان يەردىن يېڭىلىپ ئۆلتۈرۈلدى. بۇنىڭغا ئۇلاپلا چىچى زەپەر قوچقان قوشۇننى باشلاپ تەڭرىقۇت ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلدى، قوغشار ئوردىسىنى تاشلاپ جەنۇبقا كېتىشكە مەجبۇر بولدى. چىچى تەڭرىقۇت تەڭرىقۇت ئوردىسىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىغا چېكىنىپ كەتكەن قوغشار تەڭرىقۇت بىلەن تىركىشتى، ھۇنلار جەنۇب - شىمال ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى.

قوغشار تەڭرىقۇت قىسقىغىنا ئىككى يىل ئىچىدە تەڭرىقۇت ئوردىسىدىن ئىككى قېتىم قوغلىنىپ ئادەم ۋە مال - چارۋىلىرى بولۇپ يەتكۈچە چىقىمدار بولدى، مۇشكۈلات ئۈستى - ئۈستىلەپ ئېغىرلاشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىمالدا چىچى، جەنۇبتا خەن سۇلالىسى بولۇپ قايسىلا تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۇچرىسۇن ھامان ھالاكەتلىك بالا - قازاغا ئۇچرايتتى. بۇ چاغدىكى ۋەزىيەت ناھايىتىمۇ ئېنىق ئىدى: قوغشار تەڭرىقۇت ئەگەر چىچىغا تەسلىم بولسا، شەك - شۇبھىسىزكى ھالاكەت يولىغا ماڭغان بولاتتى؛ ئەگەر تەشەببۇسكارلىق بىلەن خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلسا، جەنۇبتىكى تەھدىتنى يوقىتىپلا قالماي، كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ چىچىغا تاقابىل تۇرالايتتى. شۇنداقلا خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ چىچىنى تىنجىتىپ، مەغلۇپ بولۇشتىن ساقلىنىپ، چۆللۈكنى بىرلىككە كەلتۈرەلەيتى. قوغشارخاننىڭ قول ئاستىدىكى ئىجىز قانمۇ قوغشارخانغا خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، ئوغلىنى تۇرغاقلىققا ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ياردىمى بىلەن ھۇنلارنى

تىنجىتىش مەقسىدە مەسلىھەت بەردى.

بىراق، باتۇر تەڭرىقۇت چۆللۇكنىڭ بىرلىككە كەلتۈرگەندىن تارتىپ، سەددىچىننىڭ شىمالىدا 150 نەچچە يىل زوراۋانلىق قىلىپ كېلىۋاتاتتى. ھەربىر ئەۋلاد تەڭرىقۇتلار ئۆزلىرىنىڭ «تەڭرىنىڭ ئەركە ئوغلى»، «يايلاقتىكى قەبىلىلەرنىڭ جۇجىسى» دەپ ئاتايتتى. گەرچە خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى 60 نەچچە يىلىدا ھۇنلار خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلاشقان بولسىمۇ، يەنە كېلىپ خەن سۇلالىسى ئىزچىل تۇردە مەلىكىلەرنى ئەۋەتىپ، ھەر يىلى نۇرغۇن مال ـ دۇنيانى ھەدىيە قىلىپ تۇرسىمۇ، ھۇنلار خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىلىرىغا داۋاملىق پاراكەندىچىلىك سېلىپ كەلگەنىدى. خەن ۋۇدى زامانىسىدا ھۇنلار زور زەربىگە ئۇچراپ، كۈچى ئاجىزلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ھۇنلار ئەسلىدىكى ئېغىر شەرتلەر ئاساسىدا قۇدىلىشىشتا چىڭ تۇرۇپ، خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشقا ئۇنىمىغانىدى، قوغشار تەڭرىقۇت بۇ چاغدا ئوت ـ سۇيى يوق يەرگە كېلىپ قالمىغان بولسا، ھەرگىز ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئۇرۇپ ـ ئادەتتىكە خىلاپلىق قىلىپ ئەل بولمىغان، خەن سۇلالىسىنىڭ پەرمانلىرىنى قوبۇل قىلمىغان بولاتتى. قوغشار تەڭرىقۇت بۇ مۇناسىۋەتنىڭ مۇھىملىقىنى ئۇققاچقا ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنى ۋە جەمەتىدىكى ئېسىلزادىلەرنى يىغىپ مەسلىھەتلەشتى، بۇ بىر مەيدان قاتتىق بەس ـ مۇنازىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشقا قارشى تۇرغۇچىلار: «ھۇنلارنىڭ ئادەتتىدە ئەزەلدىن كۈچ قۇدرەت ئەتىۋارلىنىپ، قوللۇق پەس كۆرۈلىدۇ. ھۇنلار ئاتلىق جەڭ قىلىپ دۆلەت قۇرغان، شۇڭا يات قوۋملار بىلەن ئابرۇيلۇق بولۇپ كەلگەن، جەڭگاھتا ئۆلۈش ھۇن يىگىتلىرىنىڭ جاسارىتىدۇر. بۇگۈن ئاغا ـ ئىنىلەر ھوقۇق تالاشقان بولسا، دۆلەت ئاغىنىنىڭ بولمىسا ئىنىنىڭ بولىدۇ. ئۇلسىمۇ نامى

قالىدۇ. خەن سۇلالىسى گەرچە كۆچلۈك بولسىمۇ، ھۇنلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالالمايدۇ. نەمدەپ ئەجدادلىرىمىزنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرىنى بۇزۇپ، ئاۋۋالقى تەڭرىقۇتلارنىڭ شەنىگە داغ تەگكۈزۈپ، باشقا دۆلەتنىڭ ئالدىدا كۆلكىگە قالغۇدەكمىز. خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ ئەمىلىككە ئېرىشكىنىمىز بىلەن باشقا يات قوۋملار ئالدىدا نېمە يۈزىمىز قالىدۇ» دېيىشتى. سول ئىجىز خان خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشنى قوللىغۇچىلارنىڭ بېشى بولۇپ: «دۆلەتنىڭ بەزىدە كۈچىيىپ، بەزىدە ئاجىزلاپ تۇرۇشى ئەزەلدىن بار ئىش. ھالا بۈگۈن خەن سۇلالىسى كۈچلۈك، غەربىي يۇرتتىكى ئۇيسۇنلار ئۇنىڭغا بېقىندى، چەتئۇ تەڭرىقۇتتىن بۇيان ھۇنلار كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلاپ كەتتى. بىر دىنلا ئەسلىگە كېلەلمەيدۇ - دە. گەرچە قارىماققا خەن سۇلالىسى بىلەن جاھىللارچە قارشىلاشقاندەك قىلساقمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر كۈنمۇ ئەمىن تاپالمايمىز. ھازىر خەن سۇلالىسىگە بېقىنساق تىنچ - ئامان ياشايمىز. بېقىنمىساق مۇقەررەر ھالاك بولىمىز» دېيىشتى. ئەڭ ئاخىرى قوغشار تەڭرىقۇت سول ئىجىز قانىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئىلىنى باشلاپ خەن سۇلالىسى چېگرىسىغا كېلىپ خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى گەنلۇنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 53 - يىلى) ئەتىيازدا، ئوغلى ئوك تۇغ قان جۇلقاناتنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتتى. شۇ يىلى كۈزدە يەنە ئۇنىڭ ئىنىسى سول تۇغ قاننى خەن سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى، بىر يىل ئىچىدە ئىككى قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەنلىكى، شۇنداقلا تەڭرىقۇتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارىنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە بېرىشى قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسىگە بېقىنىشتەك جىددىي ئارزۇسىنى ئىپادىلىدى.

قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ تەشەببۇسكارلىق بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشنى ئىلتىماس قىلغانلىقىغا قارىتا، خەن

شۇەندى دەرھال قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. قوغشار ناھايىتى خۇشال بولۇپ ئېلىنى باشلاپ خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى گەنلۇنىڭ ئىككىنچى يىلى قىشتا ۋۇيۇەن قورۇلىغا كېلىپ، ئۇنچە ـ مەرۋايىتلارنى تەييارلاپ، كېلەر يىلى ئەتىيازدا شەخسەن ئۆزى خەن سۇلالىسىگە بېرىپ پادىشاھ بىلەن كۆرۈشىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇرۇشۇشنىڭ ئورنىنى قۇدىنىشىش ئالغان يېڭى بىر باسقۇچقا كىردى.

3. قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ چۆللۈكنى بىر لىككە كەلتۈرگەنلىكى ۋە مەلىكە جاۋجۇننىڭ قورۇلدىن چىققانلىقى

خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى گەنلۇنىڭ ئۇچىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 51 ـ يىلى) ئەتىيار، نورۇزنىڭ 1 ـ كۈنى، خەن شۇەندى ۋېيياڭ ئوردىسىدىكى باش قەسىرده ھەرقايسى بەگلىكلەردىن كەلگەن بەگلەرنى قوبۇل قىلىپ بولغاندىن كېيىن، كەيپى چاغ ھالدا مەپىسىگە چۈشۈپ گەنخۇەن قەسرىگە يۈرۈپ كەتتى. ئۇ شىمالدىن كەلگەن ئالاھىدە مېھمان ـ قوغشار تەڭرىقۇت بىلەن كۆرۈشۈشكە تەييارلانغاندى.

بۇلتۇر 12 ـ ئايدا، ۋۇيۇەن ۋىلايىتىدە قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ كېلەر يىلى 1 ـ ئايدا خەن خاقانىنى زىيارەت قىلىشقا كېلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر خەن ئوردىسىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەن شۇەندى ۋە ۋەزىرلەرنىڭ يۇكسەك ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشتى. ھۇن تەڭرىقۇتنىڭ خەن خاقانى بىلەن كۆرۈشۈشكە شەخسەن ئۆزى كېلىشى، خەن سۇلالىسىگە بېقىنىشنى ئىلتىماس قىلىشى خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ 150 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيانقى توقۇنۇش ۋە ئۇرۇشلاردىن

كېيىن، ئۆزىنى «تەڭرىنىڭ ئەركە بالىسى» دەپ ئاتاپ كەلگەن ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ئاخىرى ئامالسىزلىق ئىچىدە ھاكاۋۇر بېشىنى ئېگىشكە مەجبۇر بولغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى. شۇنداقلا، خەن ـ ھۇن مۇناسىۋىتىدە تۇپتىن ئۆزگىرىش بولغانلىقىدىن دېرەك بەردى؛ بولۇپمۇ چىچى تەڭرىقۇت تېخىچىلا چۆللۈكىنىڭ شىمالىنى ئېگىلەپ ياتقان ئەھۋالدا، خەن سۇلالىسى قوغشار تەڭرىقۇتىنىڭ بېقىنىشىنى قوبۇل قىلىشى، چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدا خەن سۇلالىسىنىڭ يەنە بىر مۇداپىئە لىنىيىسى پەيدا قىلىپ چىچى تەڭرىقۇتىنىڭ چېگرا ـ قورۇللىرىغا بولغان پاراكەندىچىلىكىنى ئازايتىشقا پايدىلىق ئىدى. شۇڭلاشقا، خەن شۇەندى قوغشار تەڭرىقۇت بىلەن كۆرۈشۈشكە تولىمۇ ئەھمىيەت بەردى، ۋەزىرلەرگە كۈتۈۋېلىش قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى مەسلىھەتلىشىشكە پەرمان قىلىپ، ئاخىرى ۋەلىئەھد ئۇستازى سۇۋاڭجىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، كۈتۈۋېلىشتا تەڭرىقۇتىنىڭ ئورنىنى بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرىدىن يۇقىرى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھارۋا ـ ئاتلىقلار كاھىبگى خەن چاڭنى مەخسۇس ئەلچى قىلىپ، ۋۇيۇەن قورۇلىغا قوغشار تەڭرىقۇتنى قارشى ئېلىپ پايتەختكە باشلاپ كىرىشكە ئەۋەتتى ھەمدە ۋۇيۇەن، شوفاڭ، شىخې، شاڭجۇن، بېيدى، فېڭيۇ ۋىلايەتلىرىدىن تاكى چاڭئەنگە قەدەر تەڭرىقۇتنى قوغداش ۋە ھۆرمەت بىلدۈرۈش ئۈچۈن 2000 دىن ئارتۇق چەۋەندار چىقىرىپ ئورۇنلاشتۇردى.

قوغشار تەڭرىقۇت گەنچۇەن قەسىرىگە كەلگەندىن كېيىن، تەنتەنە بىلەن كۈتۈۋېلىندى. قوغشار تەڭرىقۇت ئىززەت ـ ئىكرام ئىلكىدە خەن شۇەندى بىلەن كۆرۈشتى. ئورنى بەگلىكلەر بەگلىرىدىن يۇقىرى بولدى. ئۆزىنى پەقەت «كەمىنىگىز» دەپ تەڭرىقۇتلۇق نامىنى تىلغا ئالمىدى. خەن شۇەندى قوغشار تەڭرىقۇتقا ئالتۇندىن ياسالغان «ھۇن تەڭرىقۇت مۆھۈرى» نى

بېرىپ، خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئۇنۇڭ بېرىش شەكلى بويىچە قوغشار تەڭرىقۇتنى ھۇنلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى دەپ تونۇدى ھەمدە ھۇن يەرلىك ھاكىمىيىتىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيەتكە رەسمىي تەۋە بولغان سىياسىي مۇناسىۋىتىنى بېكىتتى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھۇنلارنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بېرى چۆللۈككە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەنلىكىدەك پاكىتنى ۋە «كۇچ - قۇدرىتىگە ئىشىنىپ قۇل بولۇشنى خالىمايدىغان» مىللىي پسىخىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، مۇھۇرنىمۇ خەن خاقانىنىڭ قاشتاش مۇھۇرى بىلەن ئوخشاش شەكىلدە قىلىپ، خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولۇشتىكى مۇناسىۋەت پەرقىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، خەن سۇلالىسى يەنە قوغشار تەڭرىقۇتقا زور مىقداردا قىممەتلىك بۇيۇملار مەسلەن، تاج، كەمەر، تون، قاشتېشىدا زىننەتلەنگەن شەمشەر، يان خەنجەر، يا، ئوق، يالمان، ئات - ھارۋا، ئالتۇن، يارماق، كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپە، شايى - يىپەك، ھەرخىل تاۋار - دۇردۇن، سەرنەق قاتارلىقلارنى ھەدىيە قىلدى. زىيارەت تۈگىگەندىن كېيىن، خەن شۇەندى ئەلچىلەرگە قوغشار تەڭرىقۇتنى چاڭئەنگە ئېلىپ كىرىش، تەڭرىقۇتنى تەڭرىقۇت قەسىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈپ، بىر ئايدىن كۆپرەك ئىنتايىن قىزغىن كۈتتى. قوغشار تەڭرىقۇت ئۆز ئارزۇلىرىغا قېنىپ قايتىشقا تەرەددۇتلاندى ھەمدە ئۆزىنىڭ كۈچىنىڭ ئاجىزلىقىنى ئويلاپ چىچى تەڭرىقۇتنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالماي قېلىشىدىن قورقۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ نامى بىلەن ئۆزىنى قوغدىماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەن سۇلالىسىگە بولغان سەمىمىي ساداقىتىنى بىلدۈرۈپ، باۋلۇ قورغىنى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىي باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دا تۇرۇپ جىددىي ئەھۋال يۈز بېرىپ قالسا، خەن سۇلالىسىنىڭ تەسلىمچىلەرنى قوبۇل قىلىش

شەھىرىنى قوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خەن شۇەندى قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ تەلىپىگە قوشۇلدى ۋە قوغشار تەڭرىقۇتنى جىلۇ قورغىنى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى دېڭكۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) غىچە قوغداپ ئۇزىتىپ قويۇش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى چاڭلې ئوردىسىنىڭ ياساۋۇلبېگى گاۋچاڭ بېگى دولڭ جۇڭ ۋە خەن چاڭلارنى لەشكەرلەر بىلەن ئەۋەتتى. ۋە قوغشار تەڭرىقۇتنى قوغداش، بويسۇنمىغانلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا تۇرغۇزدى. خەن سۇلالىسى يەنە ھۇنلارنىڭ ئۇزۇن يىللىق جەڭ مالىمانچىلىقى ۋە ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ، خەلقنىڭ ئاشلىققا موھتاج ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ چېگرا ۋىلايەتلىرىگە جەمئىي 34 مىڭ پاتمان ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىپ، قوغشار تەڭرىقۇتقا ماددىي ياردەملەرنى بەردى.

قوغشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە بېقىنىپ ئۆزىنى مۇشكۈلات ئىچىدىن قۇتقۇزۇپ، قىل ئۈستىدە تۇرغان ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇپلا قالماي، ھۇنلارنىڭ ئەسلىدىكى بېقىندى ئەللىرى ئىچىدىمۇ كۆچلۈك تەسىر قوزغىدى. بولۇپمۇ، غەربىي يۇرتتىكى ئۇيسۇنلار ۋە ھۇنلارنىڭ بىر قىسىم قوشۇنلىرى ئەزەلدىن ھۇنلاردىن قورقۇپ، خەن سۇلالىسىنى كۆزگە ئىلماي كەلگەن بولسىمۇ، قوغشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە بېقىنغاندىن كېيىن، ئۇيسۇن قاتارلىق خانلىقلارنىڭ پوزىتسىيىسىدە روشەن ئۆزگىرىش بولۇپ، بەس - بەستە خەن سۇلالىسىنى ھۆرمەتلەپ شەرەپ تاپتى.

تەخمىنەن، خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى ۋۇ فېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى بىلەن خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى گەنلۇنىڭ تۆنجى يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، چىنچى تەڭرىقۇت، قوغشار تەڭرىقۇت يېڭىلىپ ئىلىنى باشلاپ جەنۇبقا كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، قوغشار تەڭرىقۇتنى خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى، ھۇن ئىلىگە

قايتىپ كېلەلمەيدۇ. دەپ قاراپ، غەربكە يۈرۈش قىلىشىپ ھۇنلارنىڭ ئوك تەرەپ زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋالماقچى بولدى. بۇ چاغدا تۇغ تەڭرىقۇتنىڭ كىچىك ئىنىسى ئوك تەرەپتە ئۇزۇنى ئىلىم تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلغانىدى. ئۇ چىچى تەڭرىقۇتنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلغانلىق خەۋىرىنى ئۇققاندىن كېيىن لەشكەر تارتىپ ئۇرۇشتى، نەتىجىدە يېڭىلىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئېلىنى چىچى تەڭرىقۇت ئۆزىگە قوشۇۋالدى. چىچى تەڭرىقۇت ھۇنلارنىڭ شەرقىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئوك تەرەپتىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن شۇ يەردە تۇرۇپ قېلىپ تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قايتمىدى. قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسىگە بېقىنىپ خەن سۇلالىسىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا ئېرىشىۋالغانلىقىنى ئاڭلىغان چىچى تەڭرىقۇت، قوغشار تەڭرىقۇت بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ بىرلەشمە ھۇجۇمىغا ئۇچراپ قېلىشىدىن قورقۇپ، قوغشار تەڭرىقۇت بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ ئالاقە ئەھۋاللىرىغا قاتتىق دىققەت قىلدى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى گەنلۇنىڭ تۇنجى يىلى قوغشار تەڭرىقۇت ئۇغلىنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاقلىققا بەرگەندە چىچى تەڭرىقۇتمۇ ئارقىدا قالغۇسى كەلمەي، ئوغلى ئوك چوك سەركەردە جۇير ۇشىنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاقلىققا بېرىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ياخشىلىشىش نىيىتىنى بىلدۈردى. چىچى بىلەن قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسىگە بېقىنىشىنى تالىشىشلىرىغا قارىتا، خەن سۇلالىسى دەسلەپتە بىر كۆزدە قاراپ ھەممىنى قوشۇۋېلىش پوزىتسىيىسىنى قوللىنىپ، ئىككى تەرەپنىڭ تۇرغاقلىرىغا ياخشى مۇئامىلە قىلدى. بىراق، چىچى تەڭرىقۇت يىراق چۆللۈكنىڭ شىمالىدا، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئارىنى قوغشار تەڭرىقۇت توسۇپ تۇرغاچقا، خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە ئالاقىسى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قوغشار تەڭرىقۇتقا قارىغاندا ئۇنداق ئېلىك ئەمەس دەپ قارىدى؛ ئۇنىڭ

ئۇستىگە چىچى تەڭرىقۇت كۇچۇم قوغشار تەڭرىقۇتتىن كۇچلۇك دەپ قارىغاچقا، خەن سۇلالىسىگە بېقىنىش ئارزۇسى قوغشار تەڭرىقۇتتەك سەمىمىي ۋە جىددىي ئەمەس ئىدى. گەرچە خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى گەنلۇنىڭ تۇتىنچى يىللىرى چىچى تەڭرىقۇت ئىككى قېتىم قىممەتلىك سوۋغا ـ سالاملار بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، خەن سۇلالىسى قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ شەخسەن ئۆزى زىيارەتكە كېلىشى چىچىدىن كۆپ ئارتۇق دەپ قاراپ، قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىلىرىگە تېخىمۇ ئىلتىپات قىلىشقا، چىچى تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىلىرىگە سوغۇق مۇئامىلە قىلىشقا باشلىدى. قوغشار تەڭرىقۇت چىچى تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىگە يېقىندىن دىققەت قىلىپ كەلگەچكە، خەن سۇلالىسى بىلەن ئورناتقان دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى خۇاڭلۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 49 ـ يىلى) بىرىنچى ئايدا، قوغشار تەڭرىقۇت ئىككىنچى قېتىم خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا كېلىپ پادىشاھ شۇەندى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئاۋۇالقىدەكلا ئىززەت ـ ئېكرامغا ۋە سوۋغا ـ سالامغا ئېرىشتى. شۇ يىلى 12 ـ ئايدا شۇەندى ۋاپات بولۇپ، يۇەندى تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. چۈيۇەننىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 48 ـ يىلى) 6 ـ ئايدا، قوغشار خەلقىنىڭ ئاچلىقىنى ئېيتىپ، خەن سۇلالىسىدىن ياردەم تەلەپ قىلىپ مەكتۇپ يوللىدى. بۇنىڭدىن خەن يۇەندى تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۆزىگە قانداق مۇئامىلە قىلىشنى بىلىپ بېقىش نىيىتىمۇ بار ئىدى. خەن يۇەندى دەرھال يۇنجۇك ۋە ۋۇيۇەن ۋىلايەتلىرىدىن 20 مىڭ پاتمان ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇنى ئىلگىرىكىدەكلا پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللايدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى. دەرۋەقە چىچى تەڭرىقۇت قوغشار تەڭرىقۇت بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ قوللىشىنى قولغا

كەلتۇرۇشتە، ئېنىقلا مەغلۇپ بولۇپ پەسكويغا چۈشكەنىدى.

چىچى تەڭرىقۇت قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ كۈنسېرى يېقىنلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ ئاشلىق ۋە لەشكەر چىقىرىپ پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، خەن سۇلالىسى بىلەن قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ مۇناسىۋىتىنى يىراقلاشتۇرۇشقا ئامالسىز قالغانلىقىنى، ھۇنلارنى يىرلىككە كەلتۈرۈشكە كۈچى يەتمەيدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتتى. ئۇ ئېلىنى باشلاپ ئوك تەرەپتىكى جايلارنى تاشلاپ غەربكە — ئىلى دەرياسى بويلىرىغا كۆچۈپ بېرىپ، ئۇيسۇن خانىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئانىسى ھۇنلاردىن بولغان كىچىك كۈنبەك (ئۇيسۇنلار خانىنىڭ نامى) ئۇجۇتنى ئۆزئارا بىرلىشىپ خەن سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشقا قوتراتماقچى بولدى. ئويلىمىغان يەردىن ئۇجۇت ئۇنىڭ دېگىنىدەك قىلماي، ئەلچىنى ئۆلتۈرۈپ كاللىسىنى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ئەۋەتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن 8000 چەۋەندىز بىلەن چىچى تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلىپ يېڭىلدى. چىچى تەڭرىقۇت شۇنىڭدىن كېيىن شىمالغا يۇرۇش قىلىپ ئوغۇز (ھازىرقى ئېرتىش دەرياسى يۇقىرى ئېقىنى ۋە ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شىمالىدا ياشىغان)، خاككاسلار (ھازىرقى يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشىغان) غا؛ غەربتە تېلېلار (ئەينى چاغدا ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىسىدا ياشىغان شەرقىي تېلېلارنى كۆرسىتىدۇ) غا يۇرۇش قىلىپ، ئۇچ خانلىقنىڭ لەشكەرلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ خاككاسلار زېمىنىدا ئاستانە تەسىس قىلدى. كۈچىمۇ سەل - پەل ئەسلىگە كەلدى. شۇ چاغدا، خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان ئارىلىقنى تولىمۇ يىراق كۆرگەن، خەن سۇلالىسىنىڭ قوغشار تەڭرىقۇتنى قوللاپ ئۆزىگە يارەدەم بەرمەيۋاتقانلىقىدىن نارازى بولغان چىچى تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىدىن جاك

تەيشى قاتارلىقلارنى نەزەربەند قىلىپ قويدى ۋە خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىدىن تۇرغاقلىقتا تۇرۇۋاتقان ئوغلىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى، شۇنداق بولغاندىلا خەن سۇلالىسىگە ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خەن يۇەندى سەلتەنەت دەۋرى چۇ يۇەننىڭ تۆتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 45 - يىلى) خەن يۇەندى چىچى تەڭرىقۇتنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇپ، مۇھاپىزەتچى ئەمىرلەشكەر گۇجى قاتارلىقلارنى چىچى تەڭرىقۇتنىڭ تۇرغاقتىكى ئوغلىنى ئاپىرىپ قويۇشقا ئەۋەتتى. چىچى تەڭرىقۇت ئوغلىنىڭ بىخەتەر قايتىپ كەلگەنلىكىنى، ئەمدى غېمى قالمىغانلىقىنى كۆرۈپ، گۇجى قاتارلىق خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ئاچچىقىنى چىقاردى. شۇنداق قىلىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ئاشكارا دۇشمەنلەشتى. چىچى تەڭرىقۇتنىڭ كۈچى چەكلىك ئىدى. قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭ ھۇجۇم قىلىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، غەربكە كۆچۈپ خەن سۇلالىسى ۋە قوغشار تەڭرىقۇتتىن يىراق تۇرماقچى بولدى. دەل مۇشۇنداق بىر پەيتتە، ئۇيسۇنلارنىڭ بوزەك قىلىشىغا كۆپ قېتىم ئۇچرىغان كانگاخانى ھۇنلارنىڭ ھەيۋىسىگە تايىنىپ ئۇيسۇنلارنى قورقۇتماق بولۇپ خاككاسلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، چىچى تەڭرىقۇتنىڭ كانگا (ھازىرقى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ جەنۇبى ۋە سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنى) غا كېلىشىنى كۈتۈۋېلىشقا تەييارلاندى. خەن سۇلالىسى بىلەن قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ھۇجۇملىرىدىن ئەنسىرەپ تۇگمەس ۋەھىمىدە قالغان چىچى تەڭرىقۇت كانگا خانىنىڭ تۇيۇقسىز ئەۋەتكەن تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئاغزى قۇلىقىغا يېتىپ، دەرھال ئېلىنى باشلاپ غەربكە يۈرۈپ كەتتى. يولدا قاتتىق سوغۇقتا قېلىپ كانگاغا يېتىپ بارغۇچە ئاران 3000 دىن كۆپرەكلا ئادىمى قالدى.

كانگا خانى چىچى تەڭرىقۇتنى بۇرۇندىن چوڭ كۆرەتتى.

شۇڭا، چىچى تەڭرىقۇت كانگاغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن قىزىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. كانگا خانلىقى ياخشىلىقىغا جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن، چىچى تەڭرىقۇتمۇ قىزىنى كانگا خانىغا ياتلىق قىلدى. چىچى تەڭرىقۇت كانگا خانلىقى لەشكەرلىرىنى ئېلىپ ئۇيسۇنلارغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ ئۇيسۇنلارنىڭ ئاستانىسى قىزىلقورغان (ھازىرقى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئىشتەك دېگەن يەرگە توغرا كېلىدۇ) غا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئاھالىلەرنى ئۆلتۈردى ۋە بۇلىدى، مال - چارۋىلارنى ھەيدەپ كەتتى. ئۇيسۇن خانى چىچى تەڭرىقۇتنىڭ لەشكەرلىرىدىن قورقۇپ قوغلاشقا پېتىنالمىدى. ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىدىكى مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق زېمىنى قۇرۇق قالدى. ھېچكىمۇ بۇ يەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ مال بېقىشقا پېتىنالمىدى.

چىچى تەڭرىقۇت كانگىدا ئەمدىلا ئورۇن ئېلىپلا، قانخورلۇقىنى ئاشكارىلىدى. باشپاناھى بولغان كانگا خانىنى خالىغانچە ھاقارەتلىدى. كانگا خانلىقى قىزى، بەگلىرى ۋە بىر نەچچە يۈز پۇقرالىرىنى ئۆلتۈردى. جەسەتلەرنى تالاس دەريالىرىغا تاشلىدى. دەريا سۈيى قىپقىزىل بولۇپ ئاقتى. چىچى تەڭرىقۇت يەنە كانگا پۇقرالىرىنى قوزغاپ، تالاس دەريالىرى بويىغا چىچى شەھىرىنى سالغۇزدى. ھەر كۈنى 500 ئادەم ئىشلىتىپ ئىككى يىل دېگەندە پۈتكۈزدى. چىچى تەڭرىقۇت يەنە پەرغانە بەگلىكىگە ۋە باشقا خانلىقلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلىدى، ھەرقايسى خانلىقلار قارشىلىق كۆرسىتەلمىدى. كانگا خانى ئۆز ھوقۇقىنىڭ كارغا كەلمەيۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەندە كېچىككەنىدى. ئۆز ۋاقتىدا بۆرىنى قوتانغا باشلاپ كىرگەنلىكىگە قاتتىق پۇشايمان قىلىپ، نېمە قىلىشىنى بىلمەي قالدى. پەقەتلا دېمىنى ئىچىگە يۇتۇپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

چىچى تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىدىن گۇجى قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ كانگاغا كەتكەندىن كېيىن، خەن ئوردىسى

گۈجى قاتارلىقلارنىڭ قايتىپ كەلمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، چېگرىدىكى قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ قول ئاستىدىكىلەر ئۆلتۈرگەنمىكىن دەپ گۇمانلىنىپ، قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىلىرىدىن قاتتىق سوراۋۇشتە قىلدى. قوغشار تەڭرىقۇت قاتتىق ئۇۋالچىلىق ھېس قىلىپ، كۆڭلى پاراكەندە بولدى. خەن سۇلالىسى ئىشىنىڭ ھەقىقىتىنى ئۇققاندىن كېيىن، قوغشار تەڭرىقۇتقا تەسەللىي بېرىش ئۈچۈن، خەن يۇەندى سەلتەنەت دەۋرى يۈگۈۋاڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 43 - يىلى) ئاتلىقلار كاھىبگى خەن چاڭ، كېڭەشبەگ جاڭ مېڭلارنى قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ تۇرغاقتىكى ئوغلىنى ئاپىرىپ قويۇشقا ئەۋەتتى. بۇ چاغدا، قوغشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ زور كۈچ چىقىرىپ يۆلىشى بىلەن كۈچ - ماغدۇرى ئەسلىگە كېلىپ، باشلاپ كەتكەن ئاھالىسىنىڭ كۆنسېرى قۇدرەت تېپىپ قالغانلىقىنى، لەشكىرىي كۈچىنىڭ ئۆزىنى قوغدىغۇدەك بولۇپ، چېچى تەڭرىقۇتتىن قورقمايدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى، قورۇل ئەتراپىدىكى قۇش، ھايۋانلارنى ئۇۋلاپ تۇگەتكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، شىمالدىكى تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قايتىپ كەتمەكچى بولدى. خەن چاڭ، جاڭ مېڭلار قوغشار تەڭرىقۇت شىمالغا كەتسە، تىزگىنلەش تەس بولۇپ قالارمىكىن دەپ ئەنسىرەپ، قوغشار تەڭرىقۇت ۋە ۋەزىرلەر بىلەن بىللە تاغقا چىقىپ: «بۇنىڭدىن كېيىن خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى بىر ئائىلىدەك يېقىن ئۆتمىدۇ. ئەۋلادتىن ئەۋلادقا بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلمايدۇ ۋە بىر - بىرىنى ئالدىمايدۇ. كىمكى ئەھدىنامىگە خىلاپلىق قىلسا، شۇ تەڭرىقۇتنىڭ جازاسىغا ئۇچرايدۇ!» دەپ قەسەم قىلىشتى. ئەھدى تۈزۈلگەندىن كېيىن، قوغشار تەڭرىقۇت ئىلىنى باشلاپ 3 - قېتىم تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قايتتى. ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قالايمىقان ئۇرۇشلار ئاستا - ئاستا پەسكويغا چۈشتى.

چىچى تەڭرىقوتنىڭ كانگىدىكى ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىقى، ئۇيسۇن ۋە پەرغانىدىكى خانلىقلارنى خالىغانچە بوزەك قىلىشى كانگىدىكى ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنىڭلا نارازىلىقىنى قوزغاپ قالماي، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى مەنپەئىتىگىمۇ بىۋاستە تەھدىت ئېلىپ كەلدى. بىراق، خەن يۇەندى كانگىنىڭ يولىنىڭ يىراقلىقىنى، لەشكەر تارتىپ زور مال - دۇنيانى سەرپ قىلىش لازىم بولىدىغانلىقىدىن ئەنسىرەپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كانگىغا ئۈچ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ گۇجى قاتارلىقلارنىڭ جەسىتىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. چىچى تەڭرىقوت قىلچە يۈز خاتىرە قىلماي رەت قىلىۋەتتى. ئىش بۇ دەرىجىگە يەتكەندە، خەن سۇلالىسىنىڭ قورال كۈچىدىن باشقا ھېچقانداق تاللىشى قالمىغانىدى. خەن يۇەندى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنجاۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 36 - يىلى) غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى، چەۋەندازلار كاھىبېگى گەن يەنشۇ، يانداش چېرىكچى چېن تاڭلار يارلىق بويىچە غەربىي يۇرتقا ماڭدى. بۇ چاغدا، غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى تۇراقسىز بولۇپ، كانگىنى كونترول قىلىۋالغان چىچى تەڭرىقوت پەرغانە، ئۇيسۇن قاتارلىق ئۈچ خانلىقنى ئاساس قىلىپ، ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنىدى. چېن تاڭ بۇ خىل ۋەزىيەت ئالدىدا، غەربىي يۇرت ئەسلىدىلا ھۇنلارغا قارايتتى. بۇ يەردىكى بەگلىكلەرنىڭ چىچى تەڭرىقوتتىن قورقۇش پسىخىكىسى مەۋجۇت، ئەگەر چىچى تەڭرىقوتقا لەشكىرى ھەرىكەت قوللانىلمىسا، نەچچە يىل ئۆتمەيلا غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلار پۈتۈنلەي پارچىلىنىپ كېتىدۇ، دەپ قارىدى. گەن يەنشۇ چېن تاڭنىڭ قاراشلىرىغا پۈتۈنلەي قوشۇلدى. بىراق، ئاۋۇال ئوردىدىن يولىورۇق ئالماقچى بولۇشتى، چېن تاڭ بولسا مىڭ چاقىرىملاپ يىراقلىقتىكى خەن ئوردىسىنىڭ ۋەزىرلىرى غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتىنى چۈشەنمەي ھەم دېگەندىلا تەستىقلىماي

پۈرسەتنى قولدىن بېرىپ قويارمىزمىكىن، دەپ قارىدى. شۇڭا، ئىككىيلەن ساختا يارلىق چىقىرىپ غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەر قوشۇنلىرى، قۇستىكى قورۇل چېرىكچىبېگىنىڭ تېرىقچى قوشۇنلىرىدىن 40 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئىككى يولغا بۆلۈپ، كانگىغا ھەربىي يۈرۈش قىلىش ھەرىكىتىنى باشلىدى.

بىرلەشمە قوشۇننىڭ جەنۇبىي تارمىقى ئۇچ چېرىكچىبېگىنىڭ قوماندانلىقىدا پامىردىن ئېشىپ، پەرغانە ئارقىلىق كانگىنىڭ جەنۇبىغا كىردى، شىمالىي يولدا گەن يەنشۇ، چېن تاڭلار ئۆزلىرى قوماندانلىق قىلىپ ئونسۇ (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى) دىن تەڭرىتاغلىرىنى ھالقىپ ئۆتۈپ ئۇيسۇنلارنىڭ ئاستانىسى قىزىلقورغان ئارقىلىق كانگىنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلدى. شىمالىي يولدىكى قوشۇن ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا يېتىپ بارغاندا، كانگىنىڭ نائىب خانى ياۋتان چېچى تەڭرىقۇتنىڭ يارلىقى بويىچە مىڭدىن ئارتۇق چەۋەندازنى باشلاپ قىزىلقورغاننىڭ شەرقىگە بېسىپ كىرىپ نۇرغۇن ئادەمنى ئەسىر ئالدى. بىرلەشمە قوشۇننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، كەينىدىن قوغلاپ ئۇلارنىڭ تەمىنات قىسىملىرىغا تەگمەكچى بولدى. چېن تاڭ كەينىگە يېنىپ زەربە بېرىپ ياۋتانىنى مەغلۇپ قىلىپ بۇلاپ كەتكەن ئادەم ۋە مال - چارۋىلارنى ئۇيسۇنلارغا قايتۇرۇپ بەردى. بىرلەشمە قوشۇن كانگا چېگرىسىغا كىرگەندىن كېيىن، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى قاتتىق چەكلەپ كانگا پۇقرالىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشتى. كانگىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىمۇ چېچى تەڭرىقۇتنىڭ ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىقىدىن تويۇپ كەتكەچكە تۈشمۇ تۈشتىن بىرلەشمە قوشۇنغا ئەل بولۇپ، چېچى تەڭرىقۇتنىڭ ئىچكى ئەھۋاللىرىنى بىرلەشمە قوشۇنغا ئاشكارىلىدى. شۇڭا، بىرلەشمە قوشۇن چېچى شەھىرىگە ئوڭۇشلۇق يېتىپ كېلىۋالدى. بۇ چاغدا

كانگندىكى بىر تۇمەندىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر بىرلەشمە قوشۇنغا قېتىلىپ چىچى شەھىرىنى تۆت تەرەپتىن مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇ چاغدا چىچى تەڭرىقۇت شەھىرىگە قامىلىپ قېلىپ 1000 دىن ئارتۇق چەۋەندازلىرى بىلەن يولى ئېتىلىپ قالدى. ئۇزىنى تۆتۈپ بەرگۈسى كەلمەي، ئامالسىز ئۇمىدىنى بىرلەشمە قوشۇن يىراقتىن كەلدى، ھۇجۇمنى ئۇزاق داۋاملاشتۇرالمايدۇ، دېگەنگە باغلىدى. تەڭرىقۇت شەھىرىنىڭ سىرتى ياغاچ سېپىل، ئىچكى سېپىلى توپا سېپىل ئىدى. بىرلەشمە قوشۇننىڭ سەركەردە - لەشكەرلىرى سېپىلگە باتۇرلارچە ھۇجۇم قىلىپ، ياغاچ سېپىلنى كۆيدۈردى، چىچى تەڭرىقۇتمۇ ئوق تېگىپ يارىلىنىپ ئىچكى شەھەرگە كىرىۋېلىپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ئىچكى شەھەر سېپىلىمۇ ناھايىتى تېزلا گۈمران بولۇپ، چىچىنىڭ يولى پۈتۈنلەي ئۈزۈلدى، ئەڭ ئاخىرى بىرلەشمە قوشۇن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، ئالچىسى، خان تېكىنى، مەشھۇر خانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر مۇنچە ئادەم ئۆلتۈرۈلدى. قالغانلىرى خەن سۇلالىسىگە ئەسىرگە چۈشتى. چىچى تەڭرىقۇتنىڭ كاللىسى چەكتەنگە ئەۋەتىلىپ، گاۋجى كوچىسى (مەخسۇس يات قوۋملار ئولتۇرىدىغان كوچا) غا ئېسىلىپ خەلققە نامايىش قىلىندى. بۇ غەربىي خەن يىللىرىدا ھۇنلار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ئۇرۇش بولۇپ، خەن سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلەشكەن ھۇنلارنىڭ قالدۇق قىسىملىرى غەربىي يۇرتتىن پاك - پاكىز يوقىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خەن - ھۇن مۇناسىۋىتىنى يېڭىۋاشتىن تەڭشەش ئۈچۈن توسالغۇلار سۇپۇرۇلۇپ تاشلىنىپ، كېيىنكى خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ 60 نەچچە يىل تىنچلىقتا بىللە تۇرۇش ۋەزىيىتى ئۈچۈن ئاساس سېلىندى.

چىچى تەڭرىقۇتنىڭ ئۆلۈمى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تەڭرىقۇت ئوردىسىدىكى قوغشار تەڭرىقۇتنى ھەم خۇشال قىلدى

هەم ۋەھىمىگە سالدى، ئۇنىڭ ئىنكاسىمۇ ناھايىتى مۇرەككەپ ئىدى. خۇشال بولۇشى چىچىنىڭ ئۆلۈپ، ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۇشمىنىنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇمىدا تارمار بولغانلىقى، ھۇنلارنىڭ ئۇياتجۇت تەڭرىقۇتتىن بۇيانقى 20 نەچچە يىللىق ئىچكى نىزالارنىڭ ئۆزۈل ـ كېسىل ئاخىرلىشىپ، چۆللۈكنىڭ بىرلىككە كېلىپ، ھۇنلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ تەڭرىقۇت ئوردىسىنىڭ پەرمانلىرىغا بويسۇنىدىغان بولغانلىقى بولسا، ئۇنىڭ ۋەھىمىگە چۈشۈشى چىچى تەڭرىقۇت ھالاك بولغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىنى چۈشەپ تۇرىدىغان ھۇنلارنىڭ بىردىنبىر كۈچى مەۋجۇت بولماي قالغانلىقى، خەن سۇلالىسىنىڭ كۈچىنىڭ بارغانسېرى زورىيىشى، ئۆزىنىڭ بولسا تېخى ئاجىزلىقى، بۇنىڭدىن كېيىن خەن سۇلالىسى ئالدىدا گۇناھ ئۆتكۈزۈپ قويسا چىچى تەڭرىقۇتقا ئوخشاش تارمار بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت تەقدىردە ئىدى. ۋەزىيەتنىڭ جىددىي ئۆزگىرىشى قوغشار تەڭرىقۇتنى پەقەت خەن سۇلالىسىگە داۋاملىق بېقىنغاندىلا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلالايدىغانلىقىنى ئەسكەرتتى. شۇڭا، خەن يۈەندى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنجاۋنىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 34 ـ يىلى) قوغشار تەڭرىقۇت خەن يۈەندىگە مەكتۇپ يوللىدى، زىيارەتكە بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى ھەمدە ئىلگىرى خاقانىنى زىيارەت قىلغۇسى بولسىمۇ، چىچى تەڭرىقۇت غەربتە بولغاچقا ئۇنىڭ ھۇجۇم قىلىپ قېلىشىدىن قورقۇپ خەن خاقانىنى زىيارەت قىلىشقا بارالمىغانلىقىنى، ئەمدى چىچى تەڭرىقۇت ئۆلتۈرۈلگەن بولغاچقا خاقانىنى زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭ غەلىبىسىنى مۇبارەكلىمەكچى ئىكەنلىكىنى بايان قىلدى.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 33 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، قوغشار تەڭرىقۇت 3 ـ قېتىم زىيارەتكە كەلدى. قائىدە ـ يوسۇن ۋە ئىنئام ئىشلىرى بۇرۇنقىدەك بولدى ھەم كېيىم ـ كېچەك،

يىپەك، تاۋار ـ دۇردۇن، سەرنەخ قاتارلىق نەرسىلەر خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى خۇاڭلۇڭنىڭ تۇنجى يىلىدىكىگە قارىغاندا بىر ھەسسە كۆپ بولدى. زىيارەت داۋامىدا، قوغشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە كۆيئوغۇل بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خەن يۇەندى خانىشلار ئوردىسىدىكى ئەركەك چۈتن قونمىغان، پەرىزاتتەك چىرايلىق قىز، ۋاڭ چياڭ (جاۋجۇن) نى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. قوغشار تەڭرىقۇت بۇنىڭدىن تولىمۇ خۇرسەن بولۇپ، ۋاڭ جاۋجۇنگە «ئالچى نىڭخۇ» دەپ ئۇنۋان بەردى. ئۇنىڭ مەنىسى ۋاڭ جاۋجۇن ھۇنلار ئارىسىدا مەڭگۈ ئەمىن بولغاي، دېگەنلىك ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قوغشار تەڭرىقۇت يەنە مەكتۇپ سۇنۇپ، شەرقتە شاڭگۇغىچە، غەربتە دۇنخۇاڭغىچە بولغان چېگرا ـ قورۇللىرىنى قوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا ـ قورۇللارنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان لەشكەرلەرنى قايتۇرۇپ كېتىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ پۇقرالىرىنى دەم ئالدۇرۇشنى ئىلتىماس قىلدى. خەن يۇەندى بۇنى ۋەزىرلەرنىڭ مۇزاكىرىسىگە قويۇپ ئاخىر كاتاۋۇل خۇيىڭنىڭ پىكرى بويىچە «ئەمىن بولغاندا خەۋپ ـ خەتەرنى ئۇنتۇماسلىق» روھى بويىچە «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئەتراپىدا كۆۋرۈك، بېكەت، قورۇللار بار بولۇپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈنلار ئەمەس، يەنە قورۇل ئىچىدىكى ئاسىيلارنىڭ چېگرىدىن چىقىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى» نى بايان قىلىپ، قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئىلتىماسى چىرايلىق سۆزلەر بىلەن رەت قىلىندى. خەن يۇەندى چېچىنىڭ ئۇلتۇرۇلگەنلىك غەلىبىسىنى ۋە قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ زىيارەتكە كەلگەنلىكىنى مۇبارەكلەش ئۈچۈن يىلنامىنى «جىڭنىڭ» غا ئۆزگەرتىپ، ئۇنىڭ خاتىرىسى قىلدى.

خەن يۇەندى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنشىنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 31 ـ يىلى) ھۇنلارنىڭ بىر ئەۋلاد مەشھۇر

سیاسىئونى قوغشار تەڭرىقوت ئالەمدىن ئۆتتى. ۋاپات بولۇش ئالدىدا، قوغشار تەڭرىقوت كىچىك ئوغلى چۆمۈچنى تەڭرىقوت قىلماقچى بولغانىدى، چۆمۈچنىڭ ئانىسى چۈنچۇ ئالچى: «ھۈنلار ئون نەچچە يىللىق قالايمىقانچىلىقتا ئەل قىل ئۈستىدە قالغانىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ كۈچى بىلەن ئاران ئەمىلىككە ئېرىشتى. ھالا بۈگۈن، ئەمىلىككە ئېرىشكىنىگە ئۇزۇن بولمىدى. ئاۋام يەنە مالىمانچىلىق چىقارمۇ دېگەن ۋەھىمىدە، چۆمۈچ بولسا تېخى كىچىك، پۇقرالار ئۇنىڭغا بېقىنىپ كەتمەسمىكىن، يەنىلا چوڭ ئوغۇل دېتاۋ بۇقانى تەڭرىقوت قىلغان ياخشىمىكىن» دېدى. قوغشار تەڭرىقوت چۈنچۇ ئالچىنىڭ ئوچۇق - ئاشكارا ۋە غەرەزسىزلىك بىلەن ئىش كۆرۈپ، دۆلەتنىڭ ئىشىنى مۇھىم بىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، پىكرىنى ئۆزگەرتىپ چوڭ ئالچى (ئىككىنچى ئالچى) نىڭ ئوغلى دېتاۋ بۇقانى پۇجۇلجۇت تەڭرىقوت ئۇنۋانى بىلەن تەڭرىقوت بولۇشنى ۋەسىيەت قىلدى. جاۋجۇن قورۇلدىن چىققاندىن كېيىن قوغشار تەڭرىقوتتىن بىر ئوغۇل تۇغدى. قوغشار تەڭرىقوت ئۆلگەندىن كېيىن جاۋجۇن خاقانىنىڭ يارلىقىغا بويسۇنۇپ ھۈنلارنىڭ ئادىتى بويىچە پۇجۇلجۇت تەڭرىقوتقا ئالچى بولدى، ئۇنىڭدىن ئىككى قىز تۇغدى. قورۇلنىڭ شىمالىدىكى چەكسىز دالىدا، جاۋجۇن كىگىز ئۆيدە تۇرۇپ، جۇۋا كىيىپ، گۆش يەپ، قېتىق ئىچىپ بالىلىرىنى تەربىيىلەپ يات ئەللەردە ئۆلۈپ كەتتى. نازۇك بىر خەنزۇ قىزى خەن - ھۈن قۇدىلىشىش ئەھدى ئۈچۈن غايەت زور قۇربان بەردى. جاۋجۇن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بالىلىرى خەن - ھۈن قۇدىلىشىش ئەھدى ئۈچۈن داۋاملىق پايپېتەك بولدى. تەخمىنەن سوڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنچىلا چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى يايلاقتا «جاۋجۇن مەقبەرىسى» (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى كۆكخوت شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا) بايقالدى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ قەبرە ئاخىرقى يىللاردا ئوت - چۆپ بېسىپ كەتكەچكە «كۆك مازار» دەپ ئاتالغانكەن. مىڭ يىللاردىن بېرى «كۆك مازار» ئىسىق - سوغۇقلارنى باشتىن ئۆتكۈزۈپ، ئوت - چۆپ بېسىپ، كىشىلەرگە «جاۋجۇننىڭ قورۇلدىن چىقىشى» ناملىق ھېكايىنى ئەسلىتىپ تۇردى.

پۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت بولغاندىن كېيىن، ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن داۋاملىق قۇدىلىشىپ ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، سوشجوت تەڭرىقۇت (ئۇجۇلجۇتنىڭ ئىنىسى چۇمىش)، چەياجۇت تەڭرىقۇت (چۇمىشنىڭ ئىنىسى چەمچە)، ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت (چەمچەنىڭ ئىنىسى نانكياسى) قاتارلىقلار تاكى ۋاڭ مىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ ھۇنلارغا پاراكەندىچىلىك سالغانغا قەدەر خەن سۇلالىسى بىلەن خەن - ھۇن ئىككى مىللەت خەلقلىرى 60 نەچچە يىل تىنچلىقتا بىللە تۇرغاندى. ئىلگىرى ئارغىماقلار كىشىنىشىپ، قىسىر - چاپ سادالىرى ياڭرىغان جەڭگاھلار ئەمدىلىكتە قوي - كالىلار ئەركىن ياشاپ يۈرىدىغان جىمجىت يايلاققا ئايلانغانىدى. خۇددى بەن گۇ «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە مەدھىيىلىگەندەك: «چېگرا ئەمىن بولۇپ، قوي - كالىلار يايلىشىپ، ئۇچ ئۆزلە (خەن يۇەندى، خەن چېڭدى، خەن ئەيدى ۋە خەن پىڭدى) قىچە ئىتتىلار قالايمىقان ھاۋشىمايدىغان، پۇقرالار لەشكىرىي يۈرۈشلەرگە مەجبۇرلانمايدىغان» بولغانىدى.

بەشىنچى باب

«كىسىلگەچكە ھۇنلارنىڭ
قولى، تەڭرىتاغدا تۇردى لەشكەرلەر»

— خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتنى تالاشقانلىقى

● سىرلىق چۇمپەردىنىڭ ئىچىلىشى، جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بارغانلىقى

● ھۇنلارنىڭ يىپەك يولىنى ئۇزۇپ قويغانلىقى، لى گۇاڭلىنىڭ پەرغانىگە ئىككى قېتىم يۈرۈش قىلغانلىقى

● ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇش — قۇسنىڭ بەش قېتىم تارتىۋلىنغانلىقى

● جېڭ جىنىڭ قۇسنى ئالغانلىقى، باتسىقانىنى تەسلىم قىلغانلىقى ۋە غەربىي يۇرت جەنۇب ـ شىمال يولىنى قوغدىغانلىقى

● «ئۇزاتتى تۇغقانلار يىراققا مېنى»

● ھۇنلارنىڭ ئوك بىلىكىنىڭ كېسىپ تاشلانغانلىقى، ئۇيسۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى بىرلىشىپ ھۇنلارنى يەڭگەنلىكى

● «يولۋاس ئۇۋسىغا كىرمىگىچە، يولۋاس بالىسىنى تۇتقىلى بولماس»

1. جاك چيەننىڭ غەربىي يۈرتقا ئەلچىلىككە بارغانلىقى

قاشقۇ‌ۇق بىلەن كۈنقۇ‌ۇقنىڭ غەربى، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى، پامىرنىڭ شەرقىدە بىپايان ھەم سىرلىق بىر تۈپراق سوزۇلۇپ ياتىدۇ. مانا بۇ غەربىي خەن دەۋرىدە «غەربىي يۈرت» دەپ ئاتالغان رايوندۇر. غەربىي يۈرتنىڭ دائىرىسى ئومۇمەن ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا توغرا كېلىدۇ. بەزىدە پامىرنىڭ غەربىدىكى بىر قىسىم رايونلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىراق، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى كىشىلەرنىڭ غەربىي يۈرت ھەققىدە بىلىدىغانلىرى تولىمۇ ئاز ئىدى. غەربكە تىكىلگەن نەزىرىنى قاتمۇقات تەڭرى تاغلىرى توسۇۋالغاچقا، پەقەت يىراق قەدىمدىن تارتىپ تارقىلىپ كېلىۋاتقان گۇزەل ھەم ئاجايىپ ـ غارايىب رىۋايەتلەر ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇرىنى قاناتلاندۇراتتى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ يەردە خۇاڭخې دەريا‌سىنىڭ مەنبەسى قۇرۇم تاغلىرى بارمىش، ئۇ بۇلۇتقا تاقىشىپ تۇرارمىش، كۈن بىلەن ئاي ئۇ يەردە نۆۋەتلىشىپ ئارام ئالارمىش، تاغدا ئومماي ئانىنىڭ تەڭرى كۆلى بارمىش. جۇمۇۋاڭ ئارغىماقلار قوشۇلغان مەپىسىگە ئولتۇرۇپ ئۇنىڭ زىيارەت قىلغانمىش..... ئاخىرى خەن ـ ھۇن ئۇرۇشىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى بىلەن بۇ زېمىننىڭ سىرلىق چۆمپەردىسىگە قايرىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانلىرىنى تېپىلغۇسىز تارىخىي پۇرسەتلەر بىلەن تەمىن ئەتتى.

خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جەنۇبىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، خەن ۋۇدى ھۇن ئەسىرلىرىنىڭ ئاغزىدىن ئاغا

تەڭرىقۇتنىڭ خېشى رايونىدا ئولتۇراقلاشقان توخرىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، توخرى خانىنىڭ كاللىسىدىن شاراب جامى ياسىغانلىقى، توخرىلار غەربكە كەتكەندىن كېيىن ھۇنلارغا بولغان ئۆچمەنلىكى ئۈستىخانلىرىغىچە سىڭىپ كەتكەنلىكى، شەرقتە قايتىپ ئۆچىنى ئالاي دېسە كۈچى يەتمەسلىكىدىن ئاھ ئۇرۇپ ئامالسىز قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، بۇ ئەھۋاللارغا تولىمۇ دىققەت قىلغانىدى. توخرىلار بىلەن ئالاقىلىشىپ، ھۇنلارنى قىسماقچا ئېلىش ئىستراتېگىيىسى بۇ گۈزەك خانىنىڭ كاللىسىدا شەكىللىنىشكە باشلىغانىدى. بىراق، غەربىي يۇرتقا ئۆتىدىغان بىردىنبىر يول خېشى كارىدورىنى قونشارقان بىلەن شۇتۇققان ئىگىلەپ ياتاتتى. توخرىلارنىڭ غەربكە كەتكەندىن كېيىنكى ئەھۋالىنىمۇ، غەربىي يۇرتنىڭ ئەھۋالىنىمۇ ھېچكىم بىلمەيتتى. ئېنىقكى، توخرىلارغا ئەلچىلىككە بېرىش تەۋەككۈلچىلىك ۋە ھالاكەت بىلەن جاپالىق ۋەزىپە ئىدى. خەن ۋۇدى شۇڭا كاتتا ئىنئاملار ۋەدە قىلىپ ئەلچى تاللىدى. خەنجۇڭ چىڭگۈلۈق (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چېڭگۇ ناھىيىسى) جاڭ چيەن نۆكەر بەگ سۈپىتى بىلەن جانپىدالىق بىلەن غەربىي يۇرتقا قىلىدىغان ئۇزۇن ھەم جاپالىق سەپەرگە ئاتلاندى.

خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جيەنيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 138 - يىلى) جاڭ چيەن يۈز نەچچە ھەمراھنى باشلاپ چاڭئەندىن يولغا چىقىپ، ئەمدىلا لۆكشىدىن چىقىپ خېشى كارىدورىغا كىرىشىگە ھۇن چەۋەندازلىرى تۇتۇۋېلىپ تەڭرىقۇت ئوردىسىغا (ئەينى چاغدا تەڭرىقۇت ئوردىسى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى كۆكخوت شەھىرى ئەتراپىدا ئىدى) يالاپ ئېلىپ كېلىندۇ. كۈن تەڭرىقۇت جاڭ چيەننىڭ تەۋەككۈلچىلىك روھىغا ئاپىرىن ئوقۇپ ئۇنى ئۆزىگە تەسلىم بولۇشقا نەسىھەت قىلىپ، ھۇن ئايالىرىدىن بىرىگە ئۆيلەپ قويىدۇ ۋە ھۇنلارنىڭ غەربىي قىسمىدا تۇرغۇزىدۇ.

جاڭ چيەن ھۇنلار ئارىسىدا تۇرسىمۇ ئۆز ۋەزىپىسىنى زادىلا ئۇنتۇپ قالمايدۇ. خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىك دەستىكىنى ئوبدان ساقلاپ، ئون نەچچە يىللىق يىرىم تۇتقۇنلۇق ھاياتىنى ئۆتكۈزۈپ، ئاخىر پۇرسەت تېپىپ بىر قىسىم ھەمراھلىرى بىلەن قېچىپ چىقىپ ئەلچىلىكىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن غەربكە بارىدۇ. جاڭ چيەن قۇس (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپان شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) تېغىدىن ئۆتۈپ تەكرىتېغىنىڭ ئېغىزىغا كېلىپ، تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى بويلاپ پامىر تاغلىرىدىن ھالقىپ، پەرغانە تەۋەسىگە كىرىدۇ. پەرغانە خانى خەن سۇلالىسىنىڭ باي ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ئالاقە باغلاشنى ئويلىغان بولغاچقا، جاڭ چيەننى كۆرۈپ قەۋەتلا خۇش بولۇپ كەتتى. جاڭ چيەن كېلىش مەقسىتىنى ئېيتىپ، پەرغانە خانىدىن ئادەم ئەۋەتىپ ئۆزىنى توخرىلارغا يەتكۈزۈپ قويۇشنى تەلەپ قىلدى ۋە خەن سۇلالىسىگە قايتقاندىن كېيىن، نۇرغۇن مال - دۇنيا بېرىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلدى. پەرغانە خانى ئۇنىڭغا قاتتىق ئىشىنىپ، ئادەم قوشۇپ ئۇنى كانگۈيغا يەتكۈزۈپ قويدى. خىلمۇخىل مۇشكۈلاتلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن جاڭ چيەن ئاخىرى سەپەر مەنزىلىگە يەتتى.

جاڭ چيەن توخرىلارغا يېتىپ بارغان بولسىمۇ، ئەھۋال تامامەن ئۆزگەرگەنىدى. توخرىلار ھۇنلاردىن يېڭىلگەندىن كېيىن، ئاۋۋال ساكتاي (ھازىرقى ئىلى دەرياسى بويلىرىدا) غا كۆچكەن، كېيىن ھۇنلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئۇيسۇنلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ يەنە چېكىنىپ باكتېرىيە (ھازىرقى ئافغانىستانىنىڭ شىمالىدا) گە بېرىپ قالغانىدى. باكتېرىيىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، توخرىلارمۇ ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدا ئوردا قۇرۇپ، ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئامۇ دەرياسىنىڭ ئىككى قاسىمىقى مۇنبەت بولغاچقا، توخرىلارنىڭ كېيىمى پۇتۇن،

قورسىقى توق ھالدا خاتىرجەم ۋە خۇشال - خۇرام ھالدا ياشاۋاتاتتى. ئەمدىلىكتە ئۇلارنىڭ شەرقتىكى زېمىنلارغا بېرىپ ھۇنلارنى ئىزدەپ ئۆچ ئالغۇسى يوق ئىدى. جاك چيەن توخرىلار ئارىسىدا بىر يىلدىن ئارتۇقراق تۇرغان بولسىمۇ، توخرىلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزەلمەي ئامالسىز ئۇمىدىنى ئۈزۈپ قايتتى. ئەلچىلىككە بېرىش يولىدا ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان ساۋاقنى ئويلاپ، ھۇنلاردىن قېچىپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي بىلەن سايدام ئويمانلىقىنىڭ شىمالىنى بويلاپ خەن سۇلالىسىگە قايتتى. ھۇنلاردىن قېچىپ چياڭلار رايونىنى ئايلىنىپ ماڭغان بولسىمۇ، يەنىلا ھۇنلارغا تۇتۇلۇپ قالدى. جاك چيەن بىرەر يىلدەك تۇتقۇنلۇقتا تۇرغاندىن كېيىن، كۈن تەڭرىقۇت ۋاپات بولۇپ ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش كۈرەشلىرى پارتلىغان چاغدا، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۇن ئايالىنى، بالىسىنى ئېلىپ ھەمراھى تاك گەنفۇ بىلەن چاڭئەنگە قايتىپ كەلدى.

جاك چيەن خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جيەنيۇەننىڭ ئۈچىنچى يىلى ئەلچىلىككە يولغا چىقىپ، خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 126 - يىلى) قايتىپ كەلگەندە ئاللىقاچان 13 يىل ئۆتۈپ كەتكەنىدى. ئەلچىلىككە بىللە بارغان يۈز نەچچە ئادەمدىن پەقەت تاك گەنفۇ ئىككىسىلا قايتىپ كېلەلىدى. تاك گەنفۇ ئەسلى ھۇن بولۇپ ئوۋچىلىققا ماھىر ئىدى. قېيىنچىلىقتا قالغاندا ئوۋلىغان قوش، ھايۋانلار بىلەن قورسىقىنى توقلاپ قېيىنچىلىقتىن ئۆتۈپ كېتەتتى. جاك چيەن ئۆزىنىڭ ئاساسلىق سىياسىي مەقسىتىنى ئورۇنلىيالمىغان بولسىمۇ، ئاشۇ سىرلىق دۇنيانىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى كۆرۈپ كەلدى. جاك چيەن ئۆزى بېسىپ ئۆتكەن ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى، پەرغانە، توخرىلار زېمىنى، باكتېرىيە، كانگا ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى بىر مۇنچىلىغان خانلىقلارنىڭ ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى خانلىقلارنىڭ

جۇغراپىيىسى، ئىشلەپچىقىرىشى، ئۆرپ ـ ئادىتى قاتارلىقلارنى خەن ۋۇدىغا تەپسىلىي دوكلات قىلدى. بۇ تەۋەككۈلچىنلىك ئۆزگىچە كەچۈرمىشلىرى ۋە، هودۇت سىرتىدىكى قىزىق پاراڭلىرى خەن ۋۇدىنى تېخىمۇ قىزىقتۇرغاچقا، جاڭ چيەنگە كېچەشبەگ، تاڭ گەنفۇغا غولامبەگ ئۇنۋانىنى بېرىدۇ، كېيىن جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرت هەققىدىكى دوكلاتلىرىنى سىماچيەن «تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى» گە كىرگۈزىدۇ. بۇ كېيىنكىلەرنىڭ غەربىي يۇرتنى چۈشىنىشىدىكى قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ قالىدۇ.

جاڭ چيەن ئەلچىلىككە چىقىپ كېتىپ ئىككىنچى يىلى خەن قوشۇنلىرى مايى شەھىرىگە بۆكتۈرمە قويۇپ هۇنلارنى توزاقتا دەسسەتمەكچى بولىدۇ. لېكىن، ھىيلىسى ئاشكارىلىنىپ قېلىپ ئەمەلگە ئاشمايدۇ. بۇنىڭ بىلەن خەن ـ هۇن ئۇرۇشى ئومۇميۈزلۈك پارتلايدۇ. ئۇ قايتىپ كېلىشتىن بىر يىل ئاۋۋال، خەن قوشۇنلىرى «خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىي ئۇرۇشى» نى قوزغاپ خېتاۋ رايونىنى قايتۇرۇۋالىدۇ. لېكىن، هۇنلار يەنىلا خېشى رايونىنى ئىگىلەپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن غەربىي يۇرتقا ئۆتىدىغان مۇهىم يولنى كونترول قىلىپ، جەنۇبتا چياڭلار بىلەن بىرلىشىۋالىدۇ. شۇڭا، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمال چېگرىلىرى يەنىلا هۇنلارنىڭ ئوڭ قانات قىسىملىرىنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ تۇراتتى. خەن ۋۇدى جاڭ چيەننىڭ مەلۇماتلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئوڭ بىلىكىنى كېسىپ تاشلاشقا ئالدىراپ كەتتى. لېكىن، جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىش تەجرىبىسىدىن قارىغاندا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن غەربىي يۇرتقا بېرىشتا هۇنلار ئىگىلەپ ياتقان خېشى رايونىدىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەچكە، بۇ تولىمۇ خەتەرلىك ئىش ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر يول بولۇپ، سىچۈەن دېيارىدىن ھىندىستان ئارقىلىق

باكتېرىيەگە بارغىلى بولاتتى. ئەسلىدە، جالك چېچەك باكتېرىيەسىدىكى چېغىدىلا سېچۇەننىڭ چېۋىك دېگەن يېرىنىڭ بامبۇك ھاسىسى ۋە سېچۇەننىڭ رەختلىرىنى كۆرۈپ قاتتىق ھەيران قالغانىدى. باكتېرىيەلىكلەردىن سورىسا ئۇلار باكتېرىيە سودىگەرلىرى باكتېرىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئەنەتكەك (ھىندى) دۆلىتىدىن ئەكەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جالك چېچەن ھىندىستان باكتېرىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولسا، ئۇ يەردە شۇ ۋىلايىتى (سېچۇەننىڭ) مالىلىرى بولسا، دېمەك سېچۇەن ۋىلايىتىدىن يىراق ئەمەس دەپ پەرەز قىلىدۇ، شۇڭا جالك چېچەن باشقا يول بىلەن سېچۇەن ۋىلايىتىدىن ھىندىستان ئارقىلىق غەربىي يۇرتنىڭ غەربىي جەنۇبىغا بارىدىغان يېڭى يول ئېچىش (ھازىرقى سېچۇەن، گۇيجۇ، يۈننەن ئۆلكىلىرىدىن بېرما، ھىندىستان ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا بېرىش) ھەققىدە تەكلىپ بېرىدۇ. جالك چېچەننىڭ بۇ دادىل تەكلىپى يەنە بىر قېتىم خەن ۋۇدىنى خۇشال قىلىپ ئۇنى يەنە بىر قېتىم تارتۇقلايدۇ. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېچەنيۇەننىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 135 ـ يىلى) خەن ۋۇدى غەربىي جەنۇبتىكى رايونلار بىلەن ئالاقە باغلاشقا زور مەبلەغ ئاجرىتىدۇ. كېيىن پۈتۈن كۈچى بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ، بۇ پىلاندىن ۋاز كەچكەنىدى. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۇەنشۇنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 122 ـ يىلى) خەن ۋۇدى جالك چېچەننىڭ تەكلىپى بىلەن غەربىي جەنۇبتىكى يات قوۋملارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ھىندىستانغا ئۆتمەكچى بولغان ئىزدىدى. نەتىجىدە، غەربىي جەنۇب رايونىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ توسقۇنلۇقى ۋە يولنىڭ خەتەرلىكلىكى تۇپەيلى بۇ ئىشنىڭ ئاخىرى چىقمىدى.

غەربىي جەنۇبتىكى يېڭى يول ئېچىلغان بولسىمۇ، خەن ۋۇدى يەنە كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ خېشى كارىدورىغا ھۇجۇم

قىلماقچى بولدى. خەن ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 121 - يىلى) «خېشى ئۇرۇشى» نى قوزغىدى. قىران چەۋەنداز سانغۇن خوچۇبىڭ بىر ھۇجۇمدىلا ھۇنلارنىڭ خېشى رايونىدىكى قىسىملىرىنى تارمار قىلىپ، ھۇنلارنىڭ خېشى رايونىدا تۇرۇشلۇق قونشارقان، شۇتۇقتانىنى ئۆلتۈرۈپ، خېشى رايونىنى ئىگىلەپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن غەربىي يۇرتقا باردىغان يولنى كونترول قىلدى. شۇنداقلا، ھۇنلار بىلەن غەربىي يۇرتنى تالىشىش كۈرىشىنىڭ دەسلەپكى قەدىمىنى باستى. بىراق، بۇمۇ مۇھىم غەلىبە ئىدى. خەن ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى مەشھۇر «چۆللۈكنىڭ شىمالىي ئۇرۇشى» پارتلىدى. ھۇنلار كەينى - كەينىدىن خۇاڭخېنىڭ جەنۇبى ۋە خېشىدىن ئىبارەت ئىككى ئىستراتېگىيىلىك جايىنى قولدىن بېرىپ قويغاندىن كېيىن، ۋەي چىڭ، خوچۇبىڭلار ئىككى يول بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ھۇنلارنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى سول تۇغ قان ۋە ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئىچىغىسە تەڭرىقۇتلار ئېغىر زەربە يېپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قېچىپ كەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ھۇنلارنىڭ «چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا بارگاھى يوق» بولدى. ھۇنلار خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلار كۈچىنى ئوڭ تەرەپكە يۆتكەپ غەربىي يۇرتقا بولغان كونتروللۇقىنى كۈچەيتتى.

غەربىي يۇرت ئاغا تەڭرىقۇتنىڭ دەۋرىدىن تارتىپ خەن ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ ئۈچىنچى يىللىرىغىچە 60 نەچچە يىل ھۇنلارغا قارام بولۇپ كەلگەنىدى. ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقى تولىمۇ ۋەھشىيانە بولغانىدى. باشقا خانلىقلارنى ئۆزىنىڭ قۇلى، دەپ قارايتتى. تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئاگىنى (بۇ خانلىق ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قارا شەھەر ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)، چۇقۇ (بۇ خانلىق ھازىرقى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كورلا شەھىرىدە) لاردا «چاكارلار كاھىبگى» تەسىس قىلىپ، ھەرقايسى خانلىقلاردىن باج - سېلىق يىغىشقا مەسئۇل قىلغانىدى. غەربىي يۇرتقا ھەرقايسى خانلىقلار، بولۇپمۇ ھۇنلارغا قوشنا بولغان تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى بەگلىكلەر ھۇنلاردىن بۇرىدىن قورققانىدەك قورقۇپ، قارشىلىق كۆرسىتىشكە زادى جۇرئەت قىلالمايتتى. غەربىي يۇرتنىڭ شىمالىدىكى باركۆل دۆلىتى ئەسلىدە بىر چوڭ خانلىق بولۇپ، ئۇنىڭ خانى ھۇنلار ئالدىدا گۇناھ ئۆتكۈزۈپ قويغاچقا، تەڭرىقۇت ئۇلارنىڭ خەلقىدىن يارامليق قاۋۇللىرىنى ھۇنلارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئائې دېگەن يېرىگە كۆچۈرۈپ «ئائې خانلىقى» دەپ ئاتىغانىدى. قېرى - ئاجىزلىرى تاغ - چىلغىلارغا قېچىپ، خانلىق نامىنى ساقلاپ قالغانىدى. بىراق، شۇنىڭدىن كېيىن قايتا باش كۆتۈرەلمىدى. ھۇنلار غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەردە قىرغىنچىلىق قىلىپ ئېغىر سور ۇقچىلىقلارنى سالدى. ئەگەر خەن سۇلالىسى ھۇنلار تەسىر كۈچىنى غەربىي يۇرتقا قوغلاپ چىقىرالمىسا، ھۇنلارنىڭ ئوڭ تەرەپتىن يوپۇرۇلۇپ كېلىشىدىن ساقلىنالمايتتى - دە، چېگرا ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىنى مۇستەھكەملەشكىمۇ مۇمكىن بولماي قالاتتى. بۇ ئەھۋالدا، غەربىي يۇرتنى تالىشىش خەن - ھۇن ئۇرۇشىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى بولۇپ قالدى.

چۆللۈكنىڭ شىمالىي ئۇرۇشى ئاياغلىشىشنىڭ ئالدى - كەينىدە، خەن ۋۇدى كۆپ قېتىم جاڭ چيەندىن باكتېرىيىدىكى خانلىقلارنىڭ ئەھۋاللىرىنى سۈرۈشتۈردى. جاڭ چيەن غەربىي يۇرتنىڭ ئەھۋاللىرىنى پىششىق بىلگەنلىكى، ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىللە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 123 - يىلى) بىلگە بەگ ئۇنۋانى بېرىلدى. خەن ۋۇدى

سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچىيىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 121 - يىلى) بېكىتىلگەن جايغا ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇم بولدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈلدى. شۇڭا، جاڭ چيەن خەن ۋۇدىنىڭ غەربىي يۇرتىنىڭ ئەھۋاللىرىنى سۈرۈشتۈرۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، يەنە خىزمەت كۆرسىتىپ ئۇنۇڭان - مەرتىۋە ئېلىش ئۈچۈن خەن ۋۇدىغا غەربىي يۇرتىنىڭ شىمالىدىكى كۈچلۈك خانلىق ئۇيسۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئالاقە باغلاشنى، ئۇلارنى ئۆز يۇرتلىرى خېشى رايونىغا كۆچۈرۈپ ھەمدە ئۇلارنى مەلىكىلەردىن ياتلىق قىلىپ، ئاغا - ئىنى بولۇشنى، شۇنداقلا ھۈنلارنىڭ ئوڭ قانىتىنى كېسىپ تاشلىغىلى، باكتېرىيە قاتارلىق خانلىقلارنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە تەكلىپ بەردى. خەن ۋۇدى جاڭ چيەننىڭ قاراشلىرىغا قوشۇلۇپ، ئۇنى غەربىي يۇرتقا يەنە بىر قېتىم ئەلچىلىككە ئەۋەتتى.

خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى جاڭ چيەن ئەسىر نۆكەرلىك مەنسىپى بىلەن 300 كىشىلىك زور ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باشلاپ يولغا چىقىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، بىر قانچە نائىب ئەلچى تەسىس قىلىنىپ ھەربىر ئادەم ئىككىدىن ئات ئېلىپ 10 مىڭدىن ئارتۇق كالا - قوينى ھەيدەپ، ھەددى - ھىسابسىز ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۇردۇنلارنى ئېلىپ، غەربىي يۇرتقا قاراپ ھەيدەپ ھەشەم بىلەن ئاتلىنىدۇ. بۇ چاغدا، خېشى كارىدورى خەن سۇلالىسىنىڭ قولىدا بولغاچقا، جاڭ چيەن ھۈنلارنىڭ پاراكەندە قىلىشىدىن ئەنسىرىمەي، كۈسەن (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كۈچا ناھىيىسى ئەتراپىدا) دىن غەربكە مېڭىپ، ئۇيسۇنلارنىڭ ئېلىگە ئوڭۇشلۇق يېتىپ بارىدۇ. بىراق، بۇ چاغدا ئۇيسۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمى قالايمىقانىدى. ئۇيسۇنلارنىڭ كۈنبېگى لىيې جياۋمونىڭ چوڭ ئوغلى بىلەن چوڭ

نەۋرىسى خانتېكىنلىق ئورنىنى تالىشىپ ئۇر ۋۇشۇاتاتتى. كۈنبەگ ياشىنىپ قالغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ توسالمايلا پەقەت ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىنى قوغدىشىنى تەلەپ قىلدى. بۇنداق ئەھۋالدا، ئۇيسۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزىدىغان ئىشلارنى ئويلاشقا چولىسى يوق ئىدى. يەنە كېلىپ، ئۇيسۇنلار ھۇنلارغا قوشنا بولۇپ، ئۇز ۋاقتىدىن بېرى ئۇلارغا قارام بولۇپ كەلگەنىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئەھۋالىنى بولسا تازا بىلىپ كەتمەيتتى. گەرچە، جاڭ چيەن بۇيۇك خەن سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسىنى ھەدەپ ماختاپ، پۇل - مال سوۋغا قىلىپ، خەن مەلىكىلىرىنى بېرىپ قۇدا بولىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بەرگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئۇيسۇنلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزەلمىدى. بىراق، كۈنبەگ خەن ئەلچىسىنىڭ كەڭ قورساقلىقىنى، ئەكەلگەن سوۋغا - سالاملىرىنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈپ، خەن سۇلالىسىنىڭ چوڭ خانلىق ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىپ، قىزغىن كۈتۈۋالدى ۋە مەخسۇس ئەلچى ئەۋەتىپ خەن سۇلالىسىگە رەھمەت ئېيتماقچى بولدى. جاڭ چيەن نائىب بەگلەرنى پەرغانە، كانگا، ئۇلۇغ توخرىلار، باكتېرىيە، ئارسالار، ئەنەتكەك، ئۇدۇن قاتارلىق خانلىقلارغا ئەۋەتىپ، خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 115 - يىلى) ئۇيسۇنلار بىلەن ئون نەچچە ئادەم چاڭئەنگە قايتتى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ جاڭ چيەن بىلەن بىللە ئەلچىلىككە بارغان نائىب بەگلەرمۇ، ھەرقايسى بەگلىكلەردىن خەن سۇلالىسىگە تەشەككۇر ئېيتقىلى كەلگەن ئەلچىلەرمۇ يېتىپ كېلىشكە باشلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتلىق مۇناسىۋىتى كۈنسېرى قويۇقلىشىپ، ھەر يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ تۇركۈم - تۇركۈم ئەلچىلەر ئۆمەكلىرى ۋە سودا كارۋانلىرى غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى خانلىقلار ئارىسىدا يۇرۇپ، غەربىي يۇرتلىق ھەممە يەرلىرىگە يېتىپ بارىدى. ھەتتا

ئەڭ يىراق يەرلەردىمۇ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ يىپەك - توقۇلما بۇيۇملىرى غەربىي يۇرت ئارقىلىق توختىماي غەربكە توشۇلۇپ تۇرىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن دۇنياغا مەشھۇر يىپەك يولى شەكىللەندى. جاڭ چيەن چاڭئەنگە قايتىپ كېلىپ ئۆز ۋەن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتتى. بىراق، ئۇنىڭ ئىككى قېتىم ئەلچىلىككە چىقىشتا كۆرسەتكەن تۆھپىسى ۋە قەتئىي تەۋرەنمەيدىغان قەيسەرانە روھى، ھەرقايسى خانلىقلار بىلەن ئالاقە قىلغاندىكى كەڭ قورساق، ئالىيجاناب كەمتەر پوزىتسىيىسى غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى خانلىقلاردا چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. شۇڭا ئۇ قازا قىلغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بارغان خەن ئەلچىلىرى ئۆزىنى «بىلگە بەگ» دەپ ئاتاپ، شۇ خانلىقلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشمەكچى بولغانىدى. سىماچيەننىڭ جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا بېرىشتا كۆرسەتكەن «زورمۇزور» تۆھپىسىنى مەدھىيىلىشى قىلچە يالغان ئەمەس.

2. پەرغانىگە ئىككى قېتىم يۇرۇش قىلىنغانلىقى ۋە قۇسنىڭ بەش قېتىم تارتىۋېلىنغانلىقى

جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا ئىككى قېتىم بارغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ مۇناسىۋىتى كۈنسېرى قويۇقلاشتى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي يوللار كەڭ ئېچىلىپ كەتتى. ئومۇمەن جەنۇبىي يول قاشقۇۋۇق ياكى كۇنقۇۋۇقتىن چىقىپ كروران (ئاستانىسى مىران، خارابىسى لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كۆنچى دەريا سىنىڭ جەنۇبىي ساھىلىدا، خەن جاۋدى زامانىدا خانلىق نامى پىشامشانغا ئۆزگەرتىلگەن ۋە لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى چاقىلىق شەھىرىگە كۆچۈرۈلگەن) غا بارغاندىن كېيىن، تارىم

ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىـــى ۋە قاراڭغۇ تاغ (قۇرۇم - كۇئىنلون) نىڭ شىمالىي ئېتىكى ئارلىقى بىلەن غەربكە باردىغان يول ئىدى. شىمالىي يول قاشقۇۋۇق ياكى كۇنقۇۋۇقتىن چىقىپ كرورانغا بارغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرتنى ئوتتۇرا قىسمدىكى تەكرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى بويلاپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتى ئارلىقى بىلەن غەربكە بارغىلى بولاتتىـــى. جەنۇبىي، شىمالىي يوللار سۇلى (ھازىرقى قەشقەر شەھىرى) دە قوشۇلۇپ، ئاندىن پەرغانە، كانگا قاتارلىق خانلىقلارغـــــچە تۇتىشاتتى. جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا بارغاندىن كېيىن، خەن ئەلچىلىرى ۋە سودا كارۋانلىرى بۇ ئىككى يولنى ئاۋات قىلىپ ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقىغا ئېغىـــر تەھدىت سالدى. ھۇنلارمۇ ئەلۋەتتە قول قوشتۇرۇپ قاراپ تۇرمىدى. بۇ چاغدا غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى خانلىـــــقلار ھۇنلارنىـــــڭ كونترواللۇقىدا ئىدى. بولۇپمۇ، ھۇنلارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ مۇھىم قاتناش تۇگۇنى بولغان كرورانى بىلەن قۇسقا بولغان كونترواللىقى تېخىمۇ قاتتىق ئىدى. خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنىڭ كۆپىنىشىگە ئەگىشىپ، كرورانى، قۇس قاتارلىق خانلىقلار ئۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىـــــمەيدىغان بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە نۇرغۇن قانۇنسىز ئەبلەخلەر ئەلچىلەر ئۈمىكى تەركىبىگە كىرىۋېلىپ، شەخسىي ئېھتىياجىنى - سېتىـــمدا زورلۇق قىلىپ، خەلقىنىڭ مالىلىرىنى قاقتى - سوقتى قىلىپ، بۇيۇك خەن سۇلالىسىنىڭ نامىغا داغ چۈشۈرۈپ، ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ تېخىمۇ نارازىلىقىنى قوزغىـــــغانـــــدى، شۇڭا، كرورانى، قۇس قاتارلىق خانلىقلار ھۇنلارنىڭ كۈشكۈرتۈشى ۋە قوللىشى بىلەن يول توسۇپ، خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈردى. ئەگەر تەدبىر قوللىنىلمىسا، ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتنىڭ قاتناش يولىنى ئۇزۇۋېتىشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا، خەن ۋۇدى قورال كۈچى ئارقىلىق غەربىي يۇرتنىڭ يوللىرىنىڭ راۋان بولۇشىنى

كاپالەتلەندۇرمەكچى بولدى.

خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئۇچىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 108 - يىلى) خەن ۋۇدى سانغۇن جاۋپونۇغا ئىلگىرى كرورانغا بارغان ئەلچى ۋاڭ خۇيىنى يارداەمچى قىلىپ، 10 مىڭ چەۋەنداز بىلەن كروران، قۇسلارغا ھۇجۇم قىلدۇرۇپ ئەۋەتتى. ۋاڭ خۇي قوراللانغان 700 چەۋەندازنى باشلاپ كرورانغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، كروران خانىنى ئەسىر ئالىدۇ. ئارقىدىنلا جاۋ پونۇ 10 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ قۇسقا تېگىدۇ. بۇ قېتىمقى يۈرۈش خەن قوشۇنلىرىنىڭ غەربىي يۈرتتىكى تۇنجى قېتىملىق لەشكىرى ھەرىكىتى بولۇپ، دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىكى قاتناش ئالاقىسىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىپ، سەددىچىننى قاشقۇۋۇقتا قەدەر ئۇزارتىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە غەربىي يۈرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرگە كاپالەتلىك قىلىپ سەددىچىننى قاشقۇۋۇقتا قەدەر ئۇزارتىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە غەربىي يۈرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرگە خەن سۇلالىسىنىڭ كۈچلۈك لەشكىرى كۈچىنى نامايىش قىلدى. شۇنداقلا ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرگە بولغان تەسىر كۈچىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇپ تاشلىدى. كروران خانى خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ ھۇنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى يىراقلاشتۇردى. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئالتىنچى يىلى ئۇيسۇنلار خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ ئەھۋالدا ھۇنلار ئۇيسۇنلار بىلەن كرورانلىقلارغا ئۆچ بولۇپ، پۇتۇن كۈچى بىلەن بىرلىشىپ قۇستىكىلەرنى باشقۇرۇپ، پەرغانە بىلەن بىرلىشىپ، خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى ۋە سودا كارۋانلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ياكى تۇتقۇن قىلىپ، يىپەك يولىنىڭ غەربىي بۆلىكىگە قاتتىق پاراكەندىچىلىك سالدى. ھۇنلارنىڭ پەرغانىدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا زەربە بېرىش ۋە ئۇچقۇر

ئارغىماقلارنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن، خەن ۋۇدى ئىككىنچى قېتىملىق پەرغانىگە يۈرۈش قىلىش ئۈرۈشىنى قوزغىدى.

پەرغانە ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە ئويمانلىقىغا جايلاشقان. غەربىي يۈرتتىكى جەنۇبىي - شىمالىي يوللار قوشۇلغاندىن كېيىن، بۇ يەر ئۆتمىسە بولمايدىغان مۇھىم جايغا ئايلىنىپ، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ دىققىتىنى تارتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەردىن چىقىدىغان ئۇچقۇر ئارغىماقلار دۇنياغا مەشھۇر ئىدى. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 104 - يىلى)، خەن ۋۇدى پەرغانىنىڭ سۇتربشىنا (ئېرشى) شەھىرىدە ئېسىل ئارغىماقلار بارلىقىنى ئاڭلاپ، پەرغانىنىڭ ئېسىل ئارغىماقلىرىنى ئەكىلىپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ ئات نەسلىنى يېڭىلاش تاماسىدا چاقسا بېگى چې لىڭنى مىڭ جىڭ ئالتۇن ۋە زەر ئات ھەيكىلىنى ئېلىپ پەرغانىگە بېرىپ، پەرغانىنىڭ ياخشى ئارغىماقلىرىغا تېگىشىپ كېلىشكە پەرمان قىلىدۇ. پەرغانە ئېلى خەن سۇلالىسىدىن تولىمۇ يىراقتا بولۇپ، ئەزەلدىن ھۇنلاردىن قورقۇپ كەلگەچكە، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆز ئارغىماقلىرىنى قەدىرلىگەچكە خەن ئەلچىلىرىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىدى. چې لىڭ بىر لەشكىرىي خادىم بولۇش سۈپىتى بىلەن تەلىپى رەت قىلىنغانلىقىغا قاتتىق غەزەپلىنىپ، يامان تىللار بىلەن تىللاپ، زەر ئات ھەيكىلىنى چېقىۋېتىپ چاڭئەنگە قايتىدۇ. پەرغانە خانى ئۇگەخان ۋە تۆرىلەر بۇ خورلۇقتىن قاتتىق غەزەپلىنىپ چې لىڭ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈش، مال - بايلىقلىرىنى تارتىۋېلىش توغرىسىدا شەرقتىكى ئۆزكەند خانى بىلەن تىل بىرىكتۈرىدۇ. بۇ خەۋەر چاڭئەنگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن خەن ۋۇدى قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئامراق خانىشى لى كىچىك خانىشىنىڭ ئىنىسى لى گۇاڭلىنى ئېرشى سانغۇنى قىلىپ، قارام ئەللەردىن ئالتە مىڭ چەۋەنداز ۋە ھەرقايسى ۋىلايەت، بەگلىكلەردىكى لۇكچەك ياشلاردىن بىر قانچە ئون مىڭنى

چىقىرىپ پەرغانىگە جازا يۈرۈش قىلدۇ.

لى گۇاڭلى غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇننىڭ باشلاپ قاشقۇۋۇقتىن چىققاندىن كېيىن، يوللىرى خەتەرلىك شورسازلىق (بۈگۈنكى لوپنۇر رايونى) تىن ئۆتمەسە بولمايتتى. چەكسىز چۆل ـ جەزىرىدە يېتەرلىك تاتلىق سۇ بىلەن زور قوشۇننى تەمىنلىگىلى بولمايتتى. نۇرغۇن لەشكەرلەر يولدا ئۆلۈپ كەتتى. شور سازلىقتىن چىقىپ بولغاندا نۇرغۇن لەشكەرلەر ھېرىپ ھالسىدىن كەتكەنىدى. بىراق، تېخىمۇ دەھشەتلىكى ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئىدى. غەربىي يۈرتنىڭ شىمالىي لىنىيىسىدىكى ھەرقايسى خانلىقلار ھۇنلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا بولغاچقا، خەن قوشۇنلىرىغا ھېچنېمە بەرمەي قويدى ھەمدە خەن قوشۇنلىرىغا توختىماي ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. لى گۇاڭلى خەن قوشۇنىنى باشلاپ پەرغانىگە بارماي تۇرۇپلا غەربىي يۈرتتىكى كىچىك خانلىق ئۆزكەنتىن يېڭىلىپ ۋەتۋەرىكى چىقىپ كەتتى. لى گۇاڭلى ئىلاجسىز قېلىپ قالدۇق قىسىملىرىنى باشلاپ قايتتى. دۇنخۇاڭغا كەلگەندە لەشكەرلەردىن ئوندىن بىر ـ ئىككىسىلا قالدى. لەشكەرلەرنى ئارام ئالغۇزۇش توغرىسىدا خانغا مەكتۇپ سۇندى. خەن ۋۇدى بۇنىڭدىن دەرغەزەپ بولۇپ قاشقۇۋۇقتا «قاشقۇۋۇقتىن كىرىشكە جۈرئەت قىلغانلارنىڭ كاللىسى ئېلىنسۇن» دەپ پەرمان چاپلىتىدۇ. لى گۇاڭلى قاشقۇۋۇقتىن كىرىشكە جۈرئەت قىلالماي، قورۇل سىرتىدا تۇرۇپ قالىدۇ. بۇ چاغدا، نۇرغۇن ۋەزىرلەر «جويې بېگى جاۋ پونۇ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولدى. خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئىككى سەپتە ئۇرۇش قىلىمىقى ئاقىلانىلىك ئەمەس. پەرغانىگە يۈرۈش قىلىشنى توختىتىپ، كۈچنى توپلاپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلماق زۆرۈر» دەپ قارىدى. خەن ۋۇدى بولسا «پەرغانىدەك كىچىككىنە بىر خانلىقنى يېڭەلمىسە، باكتېرىيە قاتارلىق خانلىقلار خەن سۇلالىسىنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇۋالىدۇ. خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈش

ئىشلىرى تېخىمۇ كۆپىيىدۇ» دەپ قارىدى. خەن ژۇدى مۇشۇنداق ئوينىڭ تۇرتكىسىدە پەرغانىگە لەشكەر تارتىشنى توختىتىشنى تەشەببۇس قىلغان دېگەن گۇڭ قاتارلىق كىشىلەرنى جازالاپ، زىنداندىكىلەرنى ئازاد قىلىپ ھەمدە ھەرقايسى ۋىلايەت، بەگلىكلەردىكى لۇكچەك ياشلارنى لەشكەرلىككە ئېلىپ، چېگرا ۋىلايەتلەردىكى چەۋەندازلارنى تەشكىللەپ، جەمئىي 60 مىڭدىن ئارتۇق زور قوشۇن بىلەن يۈز مىڭ كالا، 30 مىڭ ئات، ئاشلىق، قورال - ياراغ ئارتىلغان نەچچە ئون مىڭ كىشىك، قېچىر، تۆگىلەرنى تەييارلاپ يولغا چىقىشقا بۇيرۇيدۇ. ئىچكىرىدىن دۇنخۇاڭغا ئاشلىق توشۇۋاتقان كىشىلەر يولغا پېتىشماي قالىدۇ، «مەملىكەت غەلىيانغا كېلىپ، پەرغانىگە يۇرۇش قىلغانىدى».

خەن ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەپچۇنىڭ تۆتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 101 - يىلى)، لى گۇاڭلى ئىككىنچى قېتىم پەرغانىگە يۇرۇش قىلدى. بۇ قېتىمقى يۇرۇشتە لەشكەرلەر كۆپ، ھەيۋىسى چوڭ بولغاچقا ھۇنلار بىلەن غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى خانلىقلار ئۇلارنى توسۇشقا جۇرئەت قىلالمىدى. زور قوشۇن پەرغانىنىڭ سۇتروشنا (ئېرشى) شەھىرىگە ئوڭۇشلۇق يېتىپ باردى. خەن قوشۇنلىرى شەھەرنى قاتمۇقات قورشاپ 40 نەچچە كۈن ھۇجۇم قىلىپ، سۇتروشنا شەھىرىنىڭ تاشقى شەھىرىنى ئالدى. پەرغانە ئېسىلزادىلىرى ژەنىيەتنىڭ خەتەر ئىچىدە قالغانلىقىنى كۆرۈپ، پەرغانە خانى ئوگەنى ئۇلتۇرۇپ، خەن قوشۇنلىرى بىلەن ياخشىلىشىپ، ئارغىماقتىن ئوچ مىڭنى ھەدىيە قىلدى ھەمدە توختام تۈزۈلۈپ ھەر يىلى قان تەرلەيدىغان ئارغىماقتىن بىر جۈپ ھەدىيە قىلىدىغان بولدى. لى گۇاڭلى ئاخىرى نەچچە ئون مىڭ ئادەمنىڭ ئۇلۇشى ۋە يارلىنىشىدەك ئېغىر بەدەل ھېسابىغا پەرغانىنى بويسۇندۇرۇپ، ئىتتىپاق تۈزۈپ قايتتى. خەن ژۇدى پەرغانىگە قىلىنغان ئىككى قېتىملىق

ئۇرۇشتىكى ئادەم كۆچى ۋە ماددىي بايلىقلارغا ئېتىبار بېرىپ كەتمىدى. بۇنىڭ بىر سەۋەبى، پەرغانىنىڭ ئارغىماقلىرىغا ئېرىشكەنلىكى ئىدى. تېخىمۇ مۇھىمى پەرغانىنى بويسۇندۇرۇش ئارقىلىق بۇيۇك خەن سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسىنى نامايان قىلىپ، ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تەسىرىنى ئاجىزلاشتۇردى. ئەمەلىيەت دەرۋەقە شۇنداق بولدى. خەن قوشۇنلىرى بېسىپ ئۆتكەن غەربىي يۇرتتىكى بىر قىسىم ئۇششاق بەگلىكلەر خەن سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ بەس - بەستە بالىلىرىنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاقلىققا بېرىپ، ئولپان تاپشۇرۇپ خەن سۇلالىسىگە قارام بولدى.

خەن ۋۇدى پەرغانىنى بويسۇندۇرۇش غەلىبىسىدىن كېيىن، يەنە ھۇنلار بىلەن قۇسنى تالىشىش ئۇرۇشىنى قانات يايدۇردى. قۇس ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ يارغول شەھىرىگە (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپان شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) جايلاشقان بولۇپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن غەربىي يۇرتقا بېرىشتىكى ئىككىنچى قوۋۇق (بىرىنچى قوۋۇق كروران)، شۇنداقلا قۇس كروراننىڭ شىمالىدا، ھۇنلار بىلەن قوشنا بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ھۇنلارغا بېقىنىپ كەلگەنىدى. قۇسنىڭ بۇنداق ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك ئورنى سەۋەبلىك خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار تالىشىدىغان قىزىق نۇقتا بولۇپ قالغانىدى. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تېخنىكىنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 99 - يىلى) قۇسنى تالىشىقا باشلىغاندىن تارتىپ، خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى شىنجۇەنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى) غا كەلگەنىدىلا ئاندىن قۇسنى تارتىۋالدى. 40 نەچچە يىلغا سوزۇلغان ئۇزاق ۋاقىتتا، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار قۇسنى چۆرىدىگەن ھالدا بەش قېتىم بىر قەدەر كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش قىلدى.

گەرچە خەن ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئۇچىنچى يىلى خەن سۇلالىسى سانغۇنى جاۋ پونۇ قۇسنى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن خەن ژۇدى ئۇ چاغدا قۇسنى ئىگىلەش مەسىلىسىنى ئويلاپ يەتمىگەنىدى. شۇڭا، خەن قوشۇنلىرى ناھايىتى تېزلا چېكىنىپ كەتكەچكە، بۇ بىر قېتىملىق سىناق تەرىقىسىدىكى تالىشىش بولۇپ قالغانىدى. خەن ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى تىيەنخەننىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 99 - يىلى) خەن ژۇدى قۇسنى تارتىۋېلىپ، شىمالىي يولنىڭ بىخەتەرلىكىگە كېپىللىك قىلىش ئۈچۈن لى گۇاڭلى، لى جۈن قاتارلىقلارغا جېۋ چۈەن، جۈيەنلەردىن چىقىپ، شىمالدىن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش خۇسۇسىدا پەرمان چۈشۈردى. ئۇنىڭدىن باشقا، ھۇنلاردىن تەسلىم بولغان كەيلىك تۇرىسنى كروران خانلىقىنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ قۇسقا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. لى گۇاڭلى ھۇنلارنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قۇتۇلالمىغىلى تاس قالدى. لى لىك مەغلۇپ بولۇپ تەسلىم بولدى. ھۇنلارنىڭ ئوك تۇغ خانى لى گۇاڭلىنى چېكىندۈرگەندىن كېيىن، نەچچە ئون مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ قۇسقا يارەمگە كەلدى. كەيلىك بېگى ژەرىيەتنىڭ پايدىسىزلىقىنى كۆرۈپ چېكىنىپ كەتتى. قۇسنى تالىشىش ئۇرۇشى خەن قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياغلاشتى.

خەن ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېڭخېنىڭ ئۇچىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 90 - يىلى) خەن ژۇدى لى گۇاڭلى، شاڭ چيۈچېك، ماتۇڭ قاتارلىق ئۈچ سانغۇننى ئايرىم - ئايرىم ژۇ يۈەن، شىخې، جيۈچۈەنلەردىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ماتۇڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ قۇسنىڭ شىمالىغا يېتىپ كەلگەندە، خەن ژۇدى قۇسلۇقلارنىڭ خەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ كەيلىك بېگىنى كروران، كۆنچى، باغراش قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ قۇسنى

مۇھاسىرىگە ئېلىشقا ئەۋەتتى. ھۇنلار بولسا ئۆز غېمىنى قىلىشقىمۇ ئىمكانىيىتى بولمىغاچقا يارەمگە بارالمىدى. قۇس تەسلىم بولۇپ خەن سۇلالىسىگە قارام بولدى. ئىككىنچىسى قېتىملىق قۇسنى تالىشىش كۈرىشىدە خەن سۇلالىسى غەلىبە قىلدى.

قۇس ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى مۇھىم بازىسى بولغاچقا، تەبئىيكى ھۇنلار قول قوشتۇرۇپ قاراپ تۇرمايتتى. بولۇپمۇ، خەن جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى يۇەنفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى) ھۇنلارنىڭ تۇغقىنى كروران خانى ئەنقۇي خەن سۇلالىسى ئەلچىسى فۇجىزى تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى ئەنقۇيىنىڭ ئىنىسى ئۇ - تۇچنى خان قىلىپ تىكلەپ، خانلىق نامىنى پىشامشانغا ئۆزگەرتىپ، ئاستانىسىنى چاقىلىققا كۆچۈردى. جەنۇبىي يولنىڭ تۇگۇنىنى خەن سۇلالىسى قاتتىق كونترول قىلىۋالغان ئەھۋالدا، قۇس ھۇنلار ئۇچۇن تېخىمۇ مۇھىم بولۇپ قالغانىدى. خەن جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى يۇەنفېڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 71 - يىلى) ئەتىيازدا، خەن شۇەندى ئۇيسۇن كۇنبېگى ئۆڭكۇ، سانغۇن قەن مىڭبۇ قاتارلىق بەش سانغۇننى 150 مىڭ چەۋەنداز بىلەن ھۇنلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى ھەمدە چېرىكچى چاڭ خۇي لەشكىرىي يارلىق دەستىكى بىلەن ئۇيسۇن قوشۇنلىرىنى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتىلدى. ئۇيسۇنلار 50 مىڭ چەۋەندازلىرى بىلەن غەربتىن ھۇجۇم قىلدى. قۇستا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان ھۇن چەۋەندازلىرى خەن قوشۇنلىرىنىڭ بەش يولغا بۆلۈنۈپ كېلىۋاتقانلىقىنى، ئۇيسۇنلارنىڭ غەربتىن كېلىۋاتقانلىقىنى ئۇقۇپ، رەتسىز ئۆچكەن ھالدا ھەش - پەش دېگۈچە چېكىنىپ كەتتى. قۇس ئۇچىنچى قېتىم خەن سۇلالىسىگە قارام بولدى.

ھۇنلار قۇسنىڭ يەنە خەن سۇلالىسىگە قارام بولغانلىقىدىن

قاتتىق غەزەپلىنىپ، قۇس خانىنىڭ ۋەلىئەھدى كۈنسۈنىي تۇرغاقلىققا چاقىرتتى. كۈنسۇ تۇرغاق بولۇشنى خالىمىغانلىقتىن ئاگىنىدىكى بوۋىسىنىڭ قېشىغا قېچىپ كەتتى. قۇس خانىي ئوقاينى ۋەلىئەھد قىلىپ تەينىلىدى. ئوقاي تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ھۇنلاردىن ئۆيلىنىپ ھۇنلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى دېجىننىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 68 - يىلى) خەن سۇلالىسى يانداش بەگ جېڭ جىنى لەشكەرلەرنى باشلاپ چېدىردا تېرىقچىلىق قىلىشقا، ئاشلىق توپلاپ قۇس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ھازىرلىق كۆرۈشكە ئەۋەتتى. 2 - يىلى كۈزدە، كۈزلۈك يىغىم ئايىغلاشقاندىن كېيىن، جېڭ جى بىلەن چېرىكچى سىماشىلار غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر قوشۇنلىرىدىن 10 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر توپلاپ ۋە ئۆزىنىڭ تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان 1500 لەشكىرى بىلەن قۇس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. قۇس خانى ئوقاي خەن سۇلالىسىگە قارام بولۇشنى تەلەپ قىلدى. ھۇنلار قۇسنىڭ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقىنى ئۇقۇپ قۇسقا ھۇجۇم قىلدى. بىراق، جېڭ جى ۋە سىماشىلار ئۇنى توسۇۋالدى. جېڭ جى قۇس خانىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئاز - تولا لەشكەر قالدۇرۇپ قوشۇننى باشلاپ تېرىقچىلىق قىلىشقا چېدىرغا قايتتى. قۇس خانى ھۇنلارنىڭ يەنە كېلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن قورقۇپ، خانلىقنى تاشلاپ ئۇيسۇنلارنىڭ يېنىغا قېچىپ كەتتى. ھۇنلار قۇس خانىنىڭ ئىنىسى دۇمنى خان قىلىپ تىكلىدى. دۇم قۇستا تۇرۇشقا پېتىنالماي، قالغان ئادەملىرىنى باشلاپ بۇغدا تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە بېرىپ، خانلىق مەركىزىنى ئۆتۈ (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، ئارقا قۇس خانلىقىنىڭ مەركىزى) قورغىنىدا تەسىس قىلدى. جېڭ جى 300 ئادىمىنى قۇسقا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتىپ ئۇ يەرلەرنى تولۇقلىدى. تۆتىنچى قېتىم قۇسنى

تارتىۋېلىشتا قۇس ئالدى قۇس خانلىقى، ئارقا قۇس خانلىقى دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى.

خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى دىجيېنىڭ ئۇچىنچى يىلى، جېڭ جى 300 ئادەمنى ئەۋەتىپ قۇستا تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلىغاندىن تارتىپ، ھۇنلار قۇسنىڭ مۇنبەت زېمىنىنى قولدىن بېرىپ قويغۇسى كەلمەي، شۇرۇچانچۇ تەكرىقوت ۋە ۋەزىر - ۋۇزرالار قۇسنى تارتىۋېلىشقا قەسەم ئىچىشىپ، بىر نەچچە قېتىم خىل چەۋەندازلىرىنى ئەۋەتىپ قۇستا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان خەن سۇلالىسى لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى يۇەنكاڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 65 - يىلى) ھۇنلار ئوك، سول ئۆكەن خانى ۋە سول چوك سەركەردىلىرىنى ئەۋەتىپ قۇستىكى يارغول شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، شەھەرنى ئالالمىدى. قۇسنى تالىشىۋاتقاندا جەنۇبىي يولدىكى يەكەن (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى يەكەن ناھىيىسى) خانى ئىش چىقاردى. سابىق يەكەن خانىنىڭ ئىنىسى قۇتچىن خەن سۇلالىسى تەكلىگەن يەكەن خانى، ئۇيسۇن مەلىكىسى مەلىكە جيېيۇنىڭ ئوغلى ۋاننان ۋە خەن سۇلالىسى ئەلچىسى شى چۆڭگو قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ، «ھۇنلار قۇسنى ئېلىپ بولدى، شىمالىي يولدىكى خانلىقلار ھۇنلارنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى، ئۇلار جەنۇبىي يولغا لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتىدۇ» دەپ ئىغۋا تارقىتىپ، جەنۇبىي يولدىكى بەگلىكلەر بىلەن بىرلىشىپ خەن سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرىدى. شۇنداقلا، غەربىي يولنىڭ پىشامشانىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قاتناشنى ئۈزۈپ قويدى. بۇ چاغدا جېڭ جى، سىماشىلار شىمالىي يولدا ھۇنلار بىلەن قۇسنى تالىشىۋاتقان بولغاچقا، جەنۇبىي يولدىكى يەكەن قاتارلىق خانلىقلارنىڭ ئىسيانلىرىغا ئامال قىلالمىدى. بىرلا ۋاقىتتا جەنۇب - شىمال ئىككى يولدا مالىمانچىلىق يۈز بەرگەچكە، ۋەزىيەت تولىمۇ خەتەرلىك ئىدى. بۇ چاغدا،

قوغدىغۇچى بەگ فېڭ فىڭشى پەرغانە ئەلچىلىرىنى ئۇزىتىپ جەنۇبىي يول بىلەن خەن سۇلالىسىگە قايتىۋاتقانىدى. ئۇلار پىشامشاننىڭ ىمران شەھرىگە (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) كەلگەندە توسۇلۇپ قالدى. ئۇ نائىب ئەلچى يەن چاڭ بىلەن كېڭىشىپ غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى يىغىپ، غەربتىكى ئاسىيلارنى تىنجىتىپ، يەكەن شەھرىگە بېسىپ كىردى. يەكەن خانىسى ئۇزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر ئەمىن تاپتى. خەن سۇلالىسى جەنۇبىي يولنى يېڭىۋاشتىن كونترول قىلدى. جەنۇبىي يول تىنجىتىلغان بولسىمۇ، شىمالىي يولدىكى قۇسنىڭ ۋەزىيىتى يەنىلا جىددىي ئىدى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى يۇەنكاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى 5 - ئايدا، جېڭ جى چېدىردا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان 1500 لەشكەرنى باشلاپ قۇسقا يارەمگە كەلدى. ئاقۇەت ھۇنلار ئۇلارنى يارغول شەھىرىدە مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى. جېڭ جى خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ يارەمچى لەشكەرلەر ئەۋەتىپ قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلدى. ۋەزىر ۋېي شياڭ قۇسقا لەشكەر تارتايلى دېگەنبىلەن يول يىراق، چىقىم كۆپ كېتىدۇ. قۇستا تېرىقچىلىق قىلىشنى ۋاقتىنچە توختىتىش كېرەك، دەپ تەكلىپ بېرىدۇ. خەن شۇەندى ئۇنىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ چاڭلو بېگى چاڭ خۇيغا يارلىق چۈشۈرۈپ، جاڭيې، جيۇ چۇەنلەردىكى چەۋەندازلار بىلەن قۇس مۇھاسىرىسىنى بۇزۇپ، جېڭ جى ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرىنى چېدىرغا ئاپىرىپ قويۇشقا بۇيرۇدى، ھەمدە قۇس ئاھالىسىنى كۆچۈرۈپ قۇسنىڭ ئەسلىدىكى پانتېكىنى كۈنسۇنى قۇس خانى قىلىپ تىكلەپ، قۇس زېمىنى قايتىدىن ھۇنلارغا بېرىۋېتىلدى. كېيىن، جېڭ جى ياساۋۇللار ئەمىرلەشكەرلىكىگە تەينىلىنىپ، پىشامشاننىڭ غەربىدىكى جەنۇبىي يولنى قوغداش ۋەزىپىسىنى

ئۇستىگە ئالدى. بەشىنچى قېتىم قۇسنى تالىشىشتا قۇس يەنە ھۇنلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

گەرچە، ھۇنلار قۇسنى يەنە تارتىۋالغان، شىمالىي يولنى كونترول قىلىۋالغان بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ بۇ غەلىبىسى ئۇزۇنغا بارمىدى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى شېنجۇنىڭ ئىككىنچى يىلى (بەزىدە ئۇچىنچى يىلىمۇ دېيىلىدۇ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60- يىلى) شۇ رۇچانجۇ تەخرىقوت ئالەمدىن ئۆتتى. ئوك تۇغ قان تەخرىقوت تەختىنى تارتىۋېلىپ ئۇيانجوت نامىدا تەخرىقوت بولۇپ، ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. ھۇنلارنىڭ باتىسقانى شەشەنجانىنىڭ تەخرىقوت بىلەن ئاداۋەتتى بولغاچقا، ئۆز ئېلىدىكى نەچچە ئون مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. چەۋەندازلار كاھىبگى جېڭ جى ئۇلارنى كۈتۈۋالدى. باتىسقانىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى جايلار ھۇنلارنىڭ ئوك تەرىپىنىڭ جەنۇبىي چېتى بولۇپ، غەربىي يۇرت بىلەن تۇتىشاتتى. غەربىي يۇرتنىڭ چاكارلار كاھىبگىنى باتىسقان تەيىنلەيتتى. باتىسقان شەشەنجان خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، چاكارلار كاھىبگى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تەسىر - كۈچى ئۇزۇل - كېسىل پارچىلاندى. خەن سۇلالىسى قوشۇنى قان ئاققۇزمايلا قۇسنى ئىگىلىۋالدى. جېڭ جى لەشكەر تارتىپ تەسلىم بولغان باتىسقانىنى كۈتۈۋالدى ھەمدە قۇسنى تارتىۋېلىپ غەربىي يۇرتنى زىلزىلىگە سالدى. ئۇ قۇسنىڭ غەربىدىكى شىمالىي يول ۋە پىشامشانىنىڭ غەربىدىكى جەنۇبىي يولنى قوغدىغانلىقى ئۈچۈن تارىختا «قورۇقچىبەگ» دەپ ئاتالدى ھەمدە ئۇرلى (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) شەھىرىدە قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. غەربىي يۇرت قورۇقچىبىگى جېڭ جىدىن باشلاپ تەسىس قىلىندى. شۇنىڭدىن

كېيىن، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمر - پەرمانلىرى غەربىي يۇرتتا يۇرگۈزۈلىدىغان بولدى.

خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، جاڭ چيەن كەلگەندىن تارتىپ خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى شېنجۇ يىللىرىغىچە، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار غەربىي يۇرتنى 70 نەچچە يىل تالىشىپ، ئاخىرى ھۇنلارنىڭ «ئوڭ بىلىكى» نى كېسىۋېتىشتىن ئىبارەت ئىستراتېگىيىلىك نىشانى ئەمەلگە ئاشتى.

3. خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇيسۇنلارنىڭ بىرلىشىپ ھۇنلارغا زەربە بەرگەنلىكى

غەربىي خەن دەۋرىدە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بىلەن ئىسسىقكۆلنىڭ ئەتراپلىرىدىكى بوستانلىقلاردا ھۇنلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن، خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلاشقان، ھۇنلارنىڭ قوللىشى بىلەن خانلىق قۇرغاندىن كېيىن يەنە ھۇنلار بىلەن تىركەشكەن بىر چارۋىچى مىللەت ئۇيسۇنلار ياشىغانىدى.

ئەگەر خەن - ھۇن ئۇرۇشى ئومۇمىيۈزلۈك پارتلىمىغان بولسا، ئۇيسۇنلارنىڭ ئەگرى - توقاي كۆچمەنلىك تارىخى ئۇلاردىن تولىمۇ يىراقتىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىمىغان بولاتتى. تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدە، دەريا - تاراملار بويلىرىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇيسۇنلارمۇ ئۆزىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە كۈچلۈك خەن سۇلالىسىنىڭ بارلىقىنى بىلمىگەن بولاتتى. بىراق، خەن ۋۇدى دەۋرىدە خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتنى تالىشىش ئۇرۇشىنىڭ كۈنسېرى جىددىيلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيسۇنلار

غەربىي يۇرتتىكى بىر كۆچلۈك خانلىق بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ جەمئىيەت چارۋىچىلىق تۈرمۇشىنى ئارقا - ئارقىدىن كېلىۋاتقان خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇن ئەلچىلىرىنىڭ ئات - تۈياقلىرىنىڭ ساداسى بۇزۇۋەتتى. ئۇيسۇنلار ئىختىيارسىز خەن - ھۇن ئۇرۇشىنىڭ غايەت زور قاينىمىغا كىرىپ كەتتى. شۇنداقلا، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ بار كۈچى بىلەن تالىشىدىغان ئوبيېكتىغا ئايلاندى.

خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جيەنيۈننىڭ ئۇچىنچى يىلى، جاڭ چيەن خەن ۋۇدىنىڭ يارلىقى بىلەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بارغاندا، ھۇنلار ئۇنى ئون نەچچە يىل تۈتۈپ قالدى. ئۇ ھۇنلار ئارىسىدا تۈتۈلۈپ تۇرغاندا ئۇيسۇنلارنىڭ ئاۋۇالقى تارىخىدىن خەۋەر تاپقانىدى. «خەننامە. جاڭ چيەننىڭ تەرجىمھالى» دا خاتىرىلىنىشچە، ئالاھەزەل غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئۇيسۇنلار توخرىلار بىلەن قوشنا بولۇپ، دۇنخۇاڭ بىلەن تەڭرىتاغلىرى ئارىلىقىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. توخرىلار كېيىن ئۇيسۇنلارنىڭ يېرىنى تارتىۋېلىپ ئۇيسۇن خانى نەندۇبىينى ئۆلتۈردى. ئۇيسۇن خان جەمەتى ۋە پۇقرالىرى ھۇنلار ئارىسىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلاندى. بۇ چاغدا، نەندۇبىينىڭ ئوغلى كۈنبەگ (لى جياۋبەگ) تېخى يۆگەكتە بولۇپ، ئۇنى ئاتابېك بۇجۇ يابغۇ قۇچىقىغا ئېلىپ ھۇنلار ئارىسىغا قېچىپ باردى، كۈنبەگ كۈچەيگەندىن كېيىن توخرىلارنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەنلىكىگە قاتتىق ئاداۋەت ساقلاپ، ئاغا تەڭرىقۇتقا ئاتىسىنىڭ قوشۇنىنى باشلاپ توخرىلاردىن ئۆچىنى ئېلىش توغرىسىدىن ئىلتىماس سۇندى. بۇ چاغدا توخرىلار ھۇنلاردىن يېڭىلىپ غەربكە كۆچۈپ ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا چارۋىچىلىق قىلىۋاتقان ساكلارنى قوغلىۋېتىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنىنى ئىگىلىۋالغانىدى. كۈنبەگ ئاغا تەڭرىقۇتنىڭ قوللىشى بىلەن ئۇيسۇنلارنى باشلاپ غەربتىكى

توخرىلارغا هۇجۇم قىلىپ توخرىلارنىڭ تېخىمۇ غەربكە، ئافغانىستانىنىڭ شىمالىغا قەدەر قوغلۇۋەتتى. كۈنبەگ ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، شۇ يەردە ماكانلىشىپ، قىزىلقورغان شەھىرىنى بىنا قىلىپ، بارا - بارا كۈچەيدى. ئاغا تەخىرقۇت ئۆلگەندىن كېيىن، كۈنبەگ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۇنلارغا بېقىنغۇسى كەلمەي قالدى. شۇڭا، ھۇنلار ئۇيسۇنلارغا نەچچە قېتىم چەۋەندار ئەۋەتىپ ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ھەر قېتىمدا مەغلۇپ بولدى. كۈنبەگنىڭ كۆپ يىللار ھۆكۈمرانلىق قىلىشى بىلەن ئۇيسۇنلار غەربىي يۈرتتىكى بىر كۆچلۈك خانلىققا ئايلاندى.

خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى، چۆللۈكنىڭ شىمالىي ئورۇشىدىن كېيىن، ھۇنلار يىراق شىمالىي چۆللۈككە قوغلىۋېتىلدى. كېيىن، خەن ۋۇدى جاڭ چيەننىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ ئۇيسۇنلارنى دۇنخۇاڭ، تەخىرىتاغلىرى ئارىلىقىدىكى يۈرتلىرىغا قايتۇرۇپ، ئۇيسۇنلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. بۇنىڭ بىلەن جاڭ چيەننى ئىككىنچى قېتىم غەربىي يۈرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. بىراق، ئۇيسۇنلار شۇ يەردە ئۇزۇن تۇرۇپ كەتكەچكە، يۈرتلىرىغا قايتقۇسى كەلمەي قالدى. بەلكى، شۇ چاغدا تەخت ۋارىسى مەسىلىسىدە ئىچكى نىزا - ئىختىلاپ يۈز بېرىپ، كۈنبەگ ياشىنىپ قالغاچقا، بۇ ئىشلارنى ئۆزى بىر تەرەپ قىلالماي، جاڭ چيەنگە نەچچە ئون ئەلچىنى قوشۇپ خەن سۇلالىسىگە رەھمەت ئېيتىشقا، شۇنىڭ بىلەن بىللە خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىي كۆچىنى كۆرۈپ بېقىشقا ئەۋەتتى.

ھۇنلار ئۇيسۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىدىن غەزەپلىنىپ، ئادەم ئەۋەتىپ بۇنى سۈرۈشتۈرمەكچى بولدى. ئۇيسۇنلار ھۇنلارنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقۇپ، يەنە خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ

ئېسىل ئاتلار سوۋغا قىلىپ خەن مەلىكىسىنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلاشماقچى بولدى. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 105 - يىلى) خەن ۋۇدى جيائۆدۇ بېگى لىيۇجيەننىڭ قىزى شىجۈنگە مەلىكىلىك مەرتىۋىسىنى بېرىپ، مول سوۋغا - سالام بىلەن ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق قىلدى. كۇنبەگ شىجۈننى ئوڭ ھەرەم خانىكىسى قىلدى. شۇ چاغدا، ھۇنلارمۇ كۇنبەگكە مەلىكە ئەۋەتتى. كۇنبەگ ئۇنى سول ھەرەم خانىكىسى قىلدى. شىجۈن ئۇيسۇن ئېلىگە كەلگەندىن كېيىن ئايىرىم سارايدا تۇرۇپ، كۇنبەگ بىلەن دائىم كۆرۈشەلمەيتتى. تەل ئۇقمىغانلىقتىن مەلىكە مۇڭلىنىپ يۇرتىنى ئەسلەپ مۇنۇ نەزمىنى ئوقۇيتتى:

«ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق قىلىشىپ،
ئۇزاتتى تۇغقانلار يىراقلا مېنى.
ئۆيلىرى يۇمىلاق كىگىز ئوتاۋكەن،
گۆش - قېتىق ئۇلارنىڭ ئوزۇقى نېنى.
ئۆرلەيدۇ پىغانىم يۇرتىنى ئەسلىسەم،
قۇش بولۇپ يۇرتۇمغا كەتسەمتىم قېنى!»

خەن ۋۇدى بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئەلچىلىرىنى سوۋغا - سالام بىلەن ئۇيسۇنلارغا ئەۋەتىپ تەسەللىي بەردى. كۇنبەگ ياشىنىپ قالغاچقا تەخت ۋارىسى سەنجۇر كۇنشىبەگ (سەنجۇر ئەمەل نامى) بىلەن شىجۈننى چېتىپ قويماقچى بولدى. شىجۈن ئۇنىماي خانىغا مەكتۇپ يوللاپ قايتىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلدى، خەن ۋۇدى ئۇيسۇنلار بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، شىجۈننى ئۇيسۇنلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە بويسۇنۇپ، سەنجۇرگە ياتلىق بولۇشقا بۇيرۇدى. شىجۈن

سەنجۇردىن بىر قىز تۇغدى. كۇنبەگ ئۇلۇپ سەنجۇر تەختكە چىقتى. شىجۇنمۇ كۆپ ئۇتمەي ئۇلۇپ كەتتى. خەن ۋۇدى چۇ بېگى لىيۇۋۇنىڭ نەۋرىسى جيېيۇگە مەلىكلىك مەرتىۋىسى بېرىپ سەنجۇرگە ياتلىق قىلدى. سەنجۇر ئۇلۇش ئالدىدا ئۇزىنىڭ ھۇن مەلىكىسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى نىبەگ كىچىك بولغاچقا، تەختنى تاغىسىنىڭ ئوغلى ئۇڭكۇ بەگكە ئۇتكۇزۇپ بەردى ھەمدە ئۇڭكۇ بەگ ئۇلگەندىن كېيىن تەختنى نىبەگكە ئۇتكۇزۇپ بېرىش توغرىسىدا كېلىشتى. ئۇڭكۇ بەگ تەختكە چىقىپ مەلىكە جيېيۇگە ئۇيلەندى. ئۇنىڭدىن ئۇچ ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغدى.

خەن ۋۇدىنىڭ شىجۇن، جيېيۇلارنى ئەۋەتىپ ئۇيسۇن كۇنبەگلىرى بىلەن قۇدىلىشىش مەقسىتى ھۇنلارنىڭ «ئوك بىلىكى» نى كېسىۋېتىش ئىدى. بۇ چارە خەن جاۋدى زامانىدىلا كۇچىنى كۆرسەتمەپ، ئۇيسۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى كۇنسېرى قويۇقلاشقانىدى. قويانىدى تەڭرىقۇت كۇنپېتىشتىكى ئىتتىپاقدىشىنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئېغىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇيسۇنلارغا چىش - تىرنىقىغچە ئۇچ بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىلىرىغا پاراكەندىچىلىك سېلىپلا قالماي، قۇس خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ ئۇيسۇنلارغا تاجاۋۇز قىلىپ، قورال كۇچى بىلەن تەھدىت سېلىپ ئۇيسۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۇزۇۋېتىشكە ئۇرۇندى. مەلىكە جيېيۇ خەن سۇلالىسىگە مەكتۇپ سۇنۇپ يارەم تەلەپ قىلدى. خەن سۇلالىسى كېڭىشىپ بىر قارارغا كەلمەي تۇرۇپلا خەن جاۋدى ئۆلدى. ئوردا بىر مەزگىل لەشكەر چىقىرىپ يارەم قىلىش ئىشىنى تاشلاپ قويدى. ھۇنلار خەن سۇلالىسىنىڭ لەشكەر چىقارمىغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيۋىسى تېخىمۇ ئېشىپ، زور قوشۇن بىلەن ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ چىيەن، ئېشى قاتارلىق جايلاردىكى ئاھالىنى ۋە مال - چارۋىلارنى تۇتۇپ كەتتى. ئۇلار يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇيسۇنلارغا مەلىكە جيېيۇنى تۇتۇپ بېرىشنى

تەلەپ قىلدى. خەن شۇەندى تەختكە چىققان چاغدا، مەلىكە جيېيۇ بىلەن ئۆتكۈ بەگ مەكتۇپ ئەۋەتىپ قۇتقۇزۇۋېلىشنى تەلەپ قىلدى. ئوردىنىڭ مەلىكىگە ئىچ ئاغرىتىپ لەشكەر چىقىرىپ ياردەم قىلىشنى ئۆتۈندى. ئۇيسۇنلار 50 مىڭ كىشىلىك خىل چەۋەنداز چىقىرىدىغانلىقىنى، خەن سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ ھۇنلارغا زەربە بەرگۈسى بارلىقىنى بىلدۈردى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى بېنشىنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە دىن بۇرۇنقى 72 - يىلى) كۈزدە، خەن شۇەندى ئۇيسۇنلارنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ 150 مىڭ قوشۇن ئەۋەتىپ، ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق زور كۆلەملىك ھەربىي يۈرۈش باشلىدى.

خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇش تاكتىكىسىغا ئاساسەن، سانغۇن تەن گۇاڭمىڭ 40 مىڭدىن ئارتۇق چەۋەنداز بىلەن شىخېدىن، سانغۇن خەن مىڭيۇ 30 مىڭدىن ئارتۇق چەۋەنداز بىلەن جاڭيېدىن، تۇرشاۋۇل سانغۇن خەن زېك 30 مىڭدىن ئارتۇق چەۋەنداز بىلەن جيۇچۇەندىن، بارس سانغۇن تيەن شۇن 30 مىڭدىن ئارتۇق چەۋەنداز بىلەن ۋۇيۇەندىن يولغا چىقتى. ئۇنىڭدىن باشقا، چېرىكچى چاڭ خۇيىنى ئۇيسۇن لەشكەرلىرىگە نازارەتچى قىلىپ، ئۆتكۈ بەگنىڭ 50 مىڭ چەۋەندازلىرى بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى بېنشىنىڭ ئوچىنچى يىلى ئەتىيازدا، خەن سۇلالىسىنىڭ بەش يولدىكى قوشۇنلىرى قورۇلدىن چىقىپ شىمالدىكى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ھۇنلار خەن سۇلالىسىنىڭ زور قوشۇن ئەۋەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ قېرى - ئاجىزلارغا مال - چارۋىلارنى ھەيدەپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا بېرىپ پاناھلىنىشنى بۇيرۇدى. بەش سانغۇن قورۇلدىن چىقىپ يىراق بارغانلىرى ئىككى مىڭ چاقىرىم، يېقىن بارغانلىرى 800 چاقىرىم يول يۈرۈپ ھۇنلارنىڭ ئاساسىي قىسمى بىلەن ئۇچرىشالماي قالدى. 5 - ئايدا، بەش سانغۇن كەينى - كەينىدىن قورۇلغا يېتىپ كەلدى. بەش سانغۇن

گەرچە ئالاهىدە نەتىجە قازىنالمىغان بولسىمۇ، ھەيۋىسى ھۇنلارنى تىترەتتى. شەرقىي يولدا ھۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچى كونترول قىلىنغاچقا، ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىي يولدا ئوڭۇشلۇق ئىلگىرىلىشىگە پايدىلىق شارائىت يارىتىلدى. چاڭ خۇينىڭ نازارىتىدە كۈنبىيى ئۆڭكۈبەگ 50 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ غەربتىن ھۇنلارنىڭ ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئوق قول خانىنىڭ ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلىپ زور غەلىبىگە ئېرىشتى. تەڭرىقۇتنىڭ تاغىسى، يەڭگىسى، قىزى (ھۇن مەلىكىسى)، ئاناقلىق خانلىرى، لىۋۇ كاھىبگىي، مىڭبېشى، سەركەردىلىرىدىن بولۇپ 40 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. 700 مىڭدىن ئارتۇق مال - چارۋىنى غەنىيمەت ئالدى. ھۇنلار شۇنىڭدىن باشلاپ ئاجىزلاپ كەتتى ۋە ئۇيسۇنلارغا تېخىمۇ ئۆچ بولۇپ كەتتى.

شۇ يىلى قىشتا، قويانىدى تەڭرىقۇت ئۆزى 10 مىڭ چەۋەندىز بىلەن ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۆچ ئالماقچى بولدى، گەرچە ئۇيسۇنلارنىڭ بىر قىسىم قېرى - ئاجىزلىرىنى ئەسىر ئالغان بولسىمۇ، قايتىش سەپىرىدە تۇيۇقسىز قاتتىق جۇدۇن بولۇپ كېتىپ، ساق قايتىپ كەلگەنلىرى 1/10 گىمۇ يەتمىدى. ھۇنلار ھالسىرىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تېلىلار شىمالدىن، ئوغانلار شەرقتىن، ئۇيسۇنلار غەربتىن ھۇجۇم قىلدى. ئۆچ ئەلنىڭ قوشۇنلىرى ھۇنلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ، نەچچە ئون مىڭ يىلقىسىنى، ھەددى - ھىسابسىز كالا - قويلىرىنى بۇلاپ كەتتى. ئۇنىڭغا ئۇدا بىر نەچچە ئون يىللىق ئاچارچىلىق قوشۇلۇپ، ھۇنلارنىڭ نوپۇسى ئازلاپ، ئىقتىسادى قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. ئۇلارغا بېقىندى بولۇپ كەلگەن ئەللەر بۆلۈنۈپ، ئىچكى قىسىمدىكى كۈرەش كۈنسايىن ئۆتكۈرلىشىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىش مەسىلىسىنى يېڭىۋاشتىن ئويلىنىشقا مەجبۇر بولدى.

ئۇيسۇنلار خەن سۇلالىسىنىڭ بار كۈچى بىلەن قوللىشى بىلەن قىيىنچىلىقلاردىن ئوڭۇشلۇق ئۆتۈپلا قالماي، بەلكى يەنە ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلىپ نۇرغۇن ئادەمنى ۋە مال - چارۋىلىرىنى قولغا چۈشۈردى. ئۇيسۇن خانى ئۆڭكۈبەگ خەن سۇلالىسىدىن تولىمۇ مىننەتدار بولۇپ كەتتى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنكاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 64 - يىلى) مەكتۇپ يوللاپ «مەلىكە جيېيۈدىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغلۇم يانقۇبەگنى خانتېكىن قىلسام، خەن سۇلالىسى يانقۇبەگكە مەلىكە بېرىپ قۇدىلاشسا، ھۇنلاردىن ئۆزۈل - كېسىل قولۇمنى يۇيسام» دېدى. خەن شۇەندى ئۆڭكۈ بەگنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ، مەلىكە جيېيۈنىڭ جىيەنى شياڭفۇنى مەلىكىگە ئۆستۈرۈپ، ئۇنىڭغا ئەمەلدار مەھرەمبەگ قاتارلىقلارنى قوشۇپ شاڭلىن خانلىق مەكتىپىدە ئۇيسۇن تىلىنى ئۆگىنىشكە ئورۇنلاشتۇردى. شياڭفۇ مېڭىش ئالدىدا خەن شۇەندى ئۆزى پىڭجى قەسىرىگە كېلىپ ئۆزىتىپ قويدى. چاڭلۇ بېگى چاڭ خۇيىنىڭ ئۇلارنى ئۇيسۇن ئېلىگىچە ئۇزىتىپ بېرىشىغا يارلىق قىلدى. شياڭفۇ دۇنخۇاڭغا كەلگەندە، ئۆڭكۈبەگ ئاغرىپ ئۆلدى. ئۇيسۇن بەگلىرى ئۆڭكۈبەگ بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئەھدىنى بۇزۇپ، سەنجۇرنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە نىبەگنى كۈنبەگ قىلىپ تىكلىدى. تۇيۇقسىز يۇز بەرگەن بۇ ۋەقە خەن ئوردىسىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ ئورۇنلاشتۇرغان ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىنى قالايمىقان قىلىۋەتتى. شۇڭا، خەن شۇەندى شياڭفۇنى قايتۇرۇپ كەتتى. نىبەگ مەلىكە جيېيۈغا ئۆيلىنىپ بىر ئوغۇل تۇغۇلدى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى گەنجۇنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 53 - يىلى) ئۆڭكۈ بەگنىڭ ھۇن مەلىكىسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى لەشكەر تارتىپ نىبەگنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى كۈنبەگ بولدى. خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ ئىشنى سۇرۇشتۇرۇپ قېلىشىدىن قورقۇپ، يانقۇبەگنى چوڭ كۈنبەگ،

ئۆزىنى كىچىك كۆنىەگ دەپ ئاتىدى. خەن سۇلالىسى چاك خۇيىنى لەشكەر باشلاپ قىزىلقورغاندا تۇرۇشقا، ئىككى كۆنىەگكە ئاھالە ۋە زەمىن بۆلۈپ بېرىشكە ئەۋەتتى، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيسۇنلار چوك كۆنىەگ، كىچىك كۆنىەگ دەپ بۆلۈنۈپ، چوك كۆنىەگ خەن سۇلالىسىگە، كىچىك كۆنىەگ ھۇنلارغا بېقىنىپ توختىماي ئۇرۇشتى. خەن سۇلالىسى ئىككى كۆنىەگنىك مۇناسىۋىتىنى تەڭشەشكە تولىمۇ كۆچەپ، ئۇيسۇنلار بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ساقلاپ قالدى.

4. بەن چاۋنىك غەربىي يۇرتىنى باشقۇرغانلىقى

مىلادىيە 73 ـ يىلى (خەن مىڭدى سەلتەنەت دەۋرى يۇڭچېڭنىك 6 ـ يىلى) يازنىك بىر ئەتىگىنى، ئۇزۇن يىللار ئۇيغۇدا ياتقان يالڭگۇەن قوۋۇقى ئۇشتۇمتۇتلا تولىمۇ ئالدىراش چاپقان ئات تۇياقلىرىنىك ئاۋازىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ كەتتى. 36 چەۋەنداز بىلەن بىللە كەلگەن بىر ئوتتۇرا ياشلىق قوماندان قوۋۇقتىن چىقىپ، يۇزلىرىگە ئۇرۇلۇۋاتقان قۇملارغا قارشى، قاتتىق شىۋغىل تاشلارنى چاچرىتىپ غەربكە قاراپ چاك ـ توزان چىقىرىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلارغا باش بولۇپ كېتىۋاتقان ئوتتۇرا ياش سەركەردە غەربىي يۇرتقا قايتا يول ئاچقان ۋە ئۆچمەس تارىخ يارىتقان شەرقىي خەن سۇلالىسىنىك مەشھۇر سانغۇنى — بەن چاۋ ئىدى.

بەن چاۋ فۇفىك ۋىلايىتى ئەنلىك ناھىيىسىدىن (ھازىرقى شەنشى ئۇلكىسى شىيەنياك ناھىيىسىنىك شەرقىي شىمالىدا) بولۇپ، ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. دادىسى بەن بياۋ، ئاكىسى بەن گۇ، سىڭلىسى بەن جاۋلار ھەممىسىلا بىلىملىك تارىخچى ياكى ئەدىبلەردىن ئىدى. بەن گۇنىك مەشھۇر

تارىخىي ئەسىرى «خەنئامە» نى ئەملىيەتتە بەن بياۋ باشلىغان، بەن گۇ داۋاملاشتۇرغان، بەن جاۋ تولۇقلىغان بولۇپ، بەن ئائىلىسىدىكى ئۇچ كىشىنىڭ ئەمگىكى سىڭگەنىدى. دادىسى بىلەن ئاكىسىنىڭ تەسىرىدە بەن چاۋ كىچىكىدىنلا تىرىشىپ ئۆگەنگەن، كۆپ كىتاب ئوقۇغان. خەن تارىخىنى بېرىلىپ تەتقىق قىلغان. ھۇنلار ۋە غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىغا قىزىقىپ قالغان، پىكىر - خىيالى چۆللۈك دالىلاردا ئات سېلىپ، قىلىچ ئوينىتىپ جەڭ قىلىشتا قالغانىدى. خەن مىڭدى سەلتەنەت دەۋرى يۇڭپىڭنىڭ بەشىنچى يىلى بەن گۇ ئوردىغا چاقىرتىلىپ ۋەزىپىگە تەينىلەندى. بەن چاۋ ئانىسى بىلەن بىللە لوياڭغا كېلىپ ئولتۇراقلاشتى. كاتتا بەگ - خوجىلار توپلانغان شەھەردە بەن چاۋ كىرىمىنىڭ تايىنى يوق ئاكىسىغا يارەملىشىپ ھەر كۈنى ئالدىراش - تېنەش يامۇلنىڭ تېتىقسىز خەت - ئالاقىلىرىنى كۆچۈرۈپ بېرىپ ئىشلىدى. ئاخىرى بىر كۈنى بەن چاۋ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي قەلبىمنى تاشلىۋېتىپ ئاھ ئۇرۇپ: «قولىدىن ئىش كېلىدىغان بىر ئادەمنىڭ ئىنتىلىشى بولمىغان تەقدىردىمۇ فۇجىيېزى، جاڭ چيەنلەردەك يات ئەللەردە خىزمەت كۆرسىتىپ تۆرە بولۇشى مۇمكىنغۇ؟ قانداقمۇ بىر ئۆمۈر يېزىش - كۆچۈرۈش بىلەن كۈن ئۆتكۈزگىلى بولسۇن» دەپ ۋارقىرىۋەتتى.

خەن مىڭدى سەلتەنەت دەۋرى يۇڭپىڭنىڭ 16 - يىلى ئىككىنچى ئاي باھاردا، مىرا قۇلىبېگى دۇگۇ لەشكەر تارتىپ ھۇنلارغا تېگىش قىلغاندا بەن چاۋمۇ قەتئىي نىيەت بىلەن قوشۇنغا قاتنىشىپ پەخرىي ئەمرلەشكەر بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇنىڭ 31 يىللىق ھاياتى غەربىي يۇرتتا ئۆتتى. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا بەن چاۋ ئۆزى بىر بۆلەك لەشكەرنى باشلاپ ئىۋىرغولغا (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇمۇل شەھىرىنىڭ غەربىدە) ھۇجۇم قىلىپ بارىكۆل (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بارىكۆل ناھىيىسى) دە ھۇنلار بىلەن ئۇرۇش

قىلىپ نۇرغۇن دۇشمەننى ئۆلتۈردى. دۇگۇ ئۇنى لەشكىرىي ئىشلاردا قابىلىيىتى بارىكەن دەپ خۇشال بولۇپ، غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى، شۇنداق قىلىپ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىنى يېڭىۋاشتىن باشقۇرۇشنىڭ پەردىسى ئېچىلدى.

خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرى شېنجۇ يىللىرىدا، غەربىي يۇرت «قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى» تەسىس قىلىنغاندىن تارتىپ ھەر نۆۋەتلىك قورۇقچىبەگلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلار ئومۇمىي جەھەتتىن تىنچ - ئامان ياشاپ، 60 - 70 يىللىق ئەمىنلىك دەۋرىنى باشتىن ئۆتكۈزدى. ھۇنلارنىڭ قوغشار تەڭرىقۇتى خەن سۇلالىسىگە قارام بولغاندىن باشلاپ، شىمالىي چېگرىلارمۇ بىر مەزگىل خاتىرجەملىككە ئېرىشكەنىدى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە، سىياسەتنىڭ چىرىكلىشىشى، خەن خانىنىڭ شىرەم تۇغقىنى ۋاڭ ماڭنىڭ ھوقۇقنى ئىگىلىۋېلىشى بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ۋە ھۇنلارغا بولغان كونترولۇقى قاتتىق ئاجىزلاپ كەتتى. خەن پادىشاھى سەلتەنەت دەۋرى يۇەنشىنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە ئىككىنچى يىلى) ئارقا قۇس خانى قۇجۇ بىلەن ھۇنلاردىن يۇز ئۆرۈگەن تاخروخان قورۇل چېرىكچىسى ۋە قورۇقچىبەگنىڭ ھاقارەتلىرىگە چىدىماي ئۆز ئېلىنى باشلاپ ھۇنلارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ كەتتى. بۇ غەربىي يۇرتتىكى مالىمانچىلىقلارنىڭ بېشارىتى ئىدى. ۋاڭ ماڭ غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلارغا ۋاقتىدا تەسەللىي بەرمەيلا قالماي، ئەكسىچە ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇ ئىككى ئادەمنى ئالدۇرۇپ كېلىپ، ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ خانلىرىنى يىغىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئۆلتۈرۈپ، غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلارنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. ۋاڭ ماڭ يېڭى سۇلالە ئالماشتۇرغاندىن كېيىن «خان بەگلەرنى خالىغانچە پەس كۆردى»، غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلار چاك - چېكىدىن پارچىلىنىشقا باشلىدى. ۋاڭ ماڭنىڭ سەلتەنەت دەۋرى

دۆلەت قۇرغاننىڭ بەشىنچى يىلى (مىلادىيە 13 ـ يىلى) ئاگۇنى (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى يەنجى خۇيز ۋ ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) خانى ئاۋۋال قوزغىلىڭ قورۇقچىبەگ دەن چىققىنى ئۇلتۇردى. ئاندىن ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ قوللىشى بىلەن يېڭى قورۇقچىبەگ لى چۇڭنى مەغلۇپ قىلدى. لى چۇڭ قالدۇق قىسىملىرىنى باشلاپ كۇسەن (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كۇچا ناھىيىسى) گە چېكىنىپ مۇداپىئەدە تۇردى ۋە بىر نەچچە يىلدىن كېيىن ئۇلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى خانلىقلار ئۆز ئارا بىر ـ بىرىگە ھۇجۇم قىلىشتى. غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇزۇلدى. ھۇنلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بېسىپ كىردى. ياركەنت خانى ئەتراپتىكى خانلىقلار بىلەن ئۆز ئارا بىرلىشىپ ھۇنلارغا قارشى تۇردى. شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى گۇاڭ ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىەن ۋۇنىڭ 14 ـ يىلى (مىلادىيە 38 ـ يىلى) ياركەنت خانى پىشامشان خانى بىلەن بىرلىشىپ ئەلچى ئەۋەتىپ غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ھۇنلاردىن بىزار بولغانلىقى، خەن سۇلالىسىگە قارام بولغۇسى بارلىقىنى، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ تۇنجى قېتىم ئالاقىسى ھېسابلىناتتى. گۇاڭ ۋۇدى لیۇشیۇ جاھانىنى ئەمدىلا تىنچىتىپ، ھەممە ئىشنى يېڭىدىن يۇرۇشتۇرۇپ غەربكە قارىغۇدەك ھالى بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. مىلادى 45 ـ يىلى ئارقا قۇس خانلىقى قاتارلىق 18 خانلىق خانتېكىنلىرىنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاقلىققا بېرىپ، يەنە بېقىنىشنى تەلەپ قىلدى. گۇاڭ ۋۇدى خانتېكىنلەرنى مول سوۋغا ـ سالاملار بىلەن قايتۇردى. بىراق، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇشنى رەت قىلدى. ئۇچ يىلدىن كېيىن ھۇنلار شىمالىي، جەنۇبىي ئىككى

بۆلەككە رەسمىي پارچىلىنىپ كەتتى. جەنۇبىي ھۇنلار خەن سۇلالىسىگە بېقىندى، شىمالىي ھۇنلار بارا - بارا غەربىي شىمالىغا يۆتكىلىپ، غەربىي يۇرتنى كونترول قىلىپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تاجاۋۇز قىلىش بازىسى قىلماقچى بولدى، خەن مىڭدى سەلتەنەت دەۋرى يۈكپەك يىللىرى (58 - 75 - يىللىرى) شىمالىي ھۇنلار غەربىي يۇرتىدىكى خانلىقلارنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئىككى قوشقار ئۇسۇشسە، بۆرىگە پايدا بولغاندەك، ئاخىرى غەربىي يۇرتنىڭ تولۇق كونترول قىلىۋالدى، غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلارنى كۈشكۈرتۈپ نۇرغۇن قېتىم خېشى رايونىغا ھۇجۇم قىلغۇزدى. خېشى ئەتراپىدىكى شەھەر قوۋۇقلىرى كېچە - كۈندۈز ئېچىلمايدىغان بولدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي شىمال رايونىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كېپىللىك قىلىش ئۈچۈن، غەربىي يۇرتنى تارتىۋېلىش مەسىلىسىنى يېڭىۋاشتىن ئويلاشقا مەجبۇر بولدى. مىلادىيە 73 - يىلى، دۇگۇ شىمالىي ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغاندا خەن قوشۇنلىرىغا ئېۋرغولنى ئېگىلىگۈزگەن ھەمدە ئېۋرغول تۇتۇقىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ لەشكەر تۇرغۇزۇپ، تېرىتچىلىق قىلغۇزغانىدى. ئېۋرغول شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تاجاۋۇز قىلىشىدا ئۆتمىسە بولمايدىغان يەر ئىدى. شۇنداقلا، غەربىي يۇرتقا كىرىشتىكى بوغۇز ئىدى. خەن قوشۇنلىرى ئېۋرغولنى ئېگىلىگەندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتنى تالىشىش كۈرىشىنىڭ پەردىسى ئېچىلدى. بەن چاۋ مانا مۇشۇنداق بىر ئىستراتېگىيىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەلچىلىككە ئاتلانغانىدى. بەن چاۋ غەربىي يۇرتنى يېڭىۋاشتىن بويسۇندۇرۇشتا ھۇنلاردىن يىراق بولغان ھۇنلارنىڭ كونتروللۇقى ئاجىزراق بولغان جەنۇبىي يولدىن قول سالدى. ئەينى چاغدا، جەنۇبىي يولنىڭ شەرقىي ئۇچىغا جايلاشقان پىشامشان بىلەن ئوتتۇرا غەربىي قىسمىغا جايلاشقان ئۇدۇن

جەنۇبىي يولدىكى ئىككى چوڭ خانلىق ھېسابلىناتتى. پىشامشان بىلەن غەربىي يۇرتنى كونترول قىلغانلىق جەنۇبىي يولدىكى خانلىقلارنى، ھەتتا پۈتكۈل غەربىي يۇرت ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرغانلىق بولاتتى. شۇڭا، بەن چاۋ سەپىرىدە ئەڭ ئاۋۋال ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن غەربىي يۇرتقا بېرىشتىكى ئۆتمىسە بولمايدىغان جاي پىشامشانغا كەلدى. پىشامشان خانى گۇاڭ خەن قوشۇنلىرىنىڭ شىمالىي ھۇنلارنى يېڭىپ، ئۆز كۈچىنى نامايان قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان بولغاچقا، بەن چاۋ قاتارلىقلارغا زور ئىلتىپات كۆرسەتتى. لېكىن، بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن پىشامشان خانى گۇاڭنىڭ پوزىتسىيىسى تۇيۇقسىز ئۆزگىرىپ قالدى. بەن چاۋ بۇ ئۆزگىرىشىنى دەرھال سېزىپ، ھۇن ئەلچىلىرىنىڭ كەلگەنلىكىنى توغرا پەرەز قىلدى. پىشامشان خانى خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئارىسىدا ئىككىلىنىپ قالغان، ئەڭ ئاخىرقى قارارغا تېخى كېلەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ۋەزىيەت خەن ئەلچىلىرىگە پايدىسىز بولۇپ قالغانىدى. بەن چاۋ ئۆزلىرىنى كۈتۈۋاتقان پىشامشانلىقلارنىڭ ئاغزىدىن ھۇن ئەلچىلىرىنىڭ تۇرار جايىنى بىلىۋېلىپ، ئۆزى باشلاپ كەلگەن 36 ئادەم بىلەن مەسلىھەتلىشىپ «يولۋاس ئۇۋىسىغا كىرمىگۈچە يولۋاس بالىسىنى تۇتقىلى بولمايدۇ» دەپ ئۇلارنى كۈشكۈرتتى. بەن چاۋ كېچە قاراڭغۇلۇقىدا ئادەملىرىنى باشلاپ 30 نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتىكى ھۇن ئەلچىلىرىنىڭ بارگاھىغا بېرىپ شامالنىڭ يۆنىلىشىگە بېقىپ ئوت قويۇپ، داقا - دۇمباقلارنى چېلىپ، قىقاس - چۇقان كۆتۈردى. تاتلىق ئۇيقۇدا ياتقان ھۇنلار ئالاقزادە بولۇپ نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي قالدى. بەن چاۋ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى ھۇن بارگاھىنى قورشاپ ئوتتىن قېچىپ چىققان 30 نەچچەيلەننى ئۆلتۈردى. قالغان يۈز نەچچە ئادەم ئوتتا كۆيۈپ ئۆلدى. تاڭ ئاتقاندىن كېيىن پىشامشان خانى گۇاڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قاتتىق سارىسىمگە چۈشتى. بەن چاۋ چۈشەنچە بېرىپ

تىنچلاندۇرغاندىن كېيىنلا، خەن سۇلالىسىگە بېقىنىشقا ماقۇل بولۇپ، ئوغلىنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاقلىققا بەردى.
بەن چاۋ پىشامشاننى بويسۇندۇرۇپ خىزمەت كۆرسەتكەچكە خەن مىڭدى يارلىق چۈشۈرۈپ ماختاپ، ئەمرلەشكەرلىككە كۆتۈرۈپ يەنە ئۇدۇن ئېلىگە ئەلچىلىككە بېرىشقا پەرمان چۈشۈردى. دۇگۇ بەن چاۋغا لەشكەر قوشۇپ بەرمەكچى بولغاندا، بەن چاۋ چىرايلىق گەپلەر بىلەن رەت قىلىپ، 36 لەشكىرىنى باشلاپ، جەنۇبىي يولنى بويلاپ ئۇدۇن (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خوتەن شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالى) غا قاراپ يولغا چىقتى. بۇ چاغدا، ئۇدۇن خانى گۇاڭدى يارکەنت خانلىقىنى يېڭىپ، خانلىق كۈچى كۈچىيىپ، جەنۇبىي يولدا زومىگەر بولۇۋالغانىدى ھەمدە ھۇنلار بىلەنمۇ زىچ ئالاقە قىلىشۋاتقانىدى. ھۇنلارمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ خانلىقىنى نازارەت قىلىۋاتاتتى ۋە قوغداۋاتاتتى. شۇڭا، گۇاڭدې بەن چاۋ قاتارلىقلارغا سوغۇق مۇئامىلە قىلدى ھەمدە پېرىخونلارنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ، بەن چاۋنىڭ ئېتىنى سوۋرىتىپ، ئۆلتۈرۈپ نەزىر قىلماقچى بولدى. بەن چاۋ ئاتنى بېرىشكە قوشۇلغان بولۇپ، داخاننىڭ ئۆزى كېلىپ ئاتنى ئېلىپ كېتىشنى ئېيتتى. داخان كەلگەندە بەن چاۋ ئۇنى ئۆلتۈرۈپ كاللىسىنى گۇاڭدې خانغا ئەۋەتىپ بەردى. گۇاڭدې خان قاتتىق ئالاقزادە بولۇپ، بەن چاۋنىڭ پىشامشاندا ھۇن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىدەك ھەيۋىسىدىن قورقۇپ كېتىپ، ھۇنلارنىڭ ئۆزلىرىنى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتكەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. بەن چاۋ گۇاڭدىغا چىرايلىق سۆزلەر بىلەن تەسەللى بەردى ۋە مول سوۋغا ـ سالام بېرىپ، ئۇدۇن ئېلىدە ئۇلارنى نازارەت قىلىش ۋە ياردەم قىلىشقا تۇرۇپ قالدى.
جەنۇبىي يولدىكى بەگلىكلەر خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان بولسىمۇ، شىمالىي يولدىكى بەگلىكلەر يەنىلا ھۇنلارنىڭ قولىدا

ئىدى. كۈسەن خاننى ھۈنلار تىكلىگەن بولۇپ، ئۇ ھۈنلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ شىمالىي يولدا زومىگەر بولۇۋېلىپ سۇلۇغ (ھازىرقى قەشقەر ئەتراپىدا) خاننى ئۆلتۈرۈۋېتىپ كۈسەنلىك دۇتنى سۇلۇغقا خان قىلىپ تىكلىگەنىدى. سۇلۇغ جەنۇبىي ۋە شىمالىي يوللارنىڭ غەربتە قوشۇلىدىغان جايدا بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم، سۇلۇغنى كونترول قىلالمىغاندا غەربكە باردىغان يول بەربىر ئېچىلمايتتى. ئىككىنچى يىلى ئەتىيازدا (مىلادىيە 74 - يىلى)، بەن چاۋ ئادەملىرىنى باشلاپ ئۇدۇندىن يولغا چىقىپ خىلۇەت چىغىر يوللار بىلەن سۇلۇغ تەۋەسىگە كىرىپ كەلدى. دۇت تۇرۇۋاتقان كاۋانتا شەھىرىگە 90 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە توختاپ، ئۆز ئادەملىرىدىن تىمەن لۇ دېگەن كىشىنى دۇتنى ئەل بولۇشقا ئۈندەش ئۈچۈن ئەۋەتتى. دۇت تىمەن لۇنىڭ يالغۇز بىر ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ھېچبىر خاۋاتىرلىمەنمەي، تەكەببۇرلۇق بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشنى رەت قىلدى. تىمەن لۇ ئۇنىڭ تەييارلىقسىز تۇرغان پۇرستىدىن پايدىلىنىپ ئۇنى تۇيۇقسىزلا باغلىۋالدى. ئەتراپتىكى نۆكەرلىرى ئالاقزادە بولۇپ پاتپاراق بولۇپ كەتتى. تىمەن لۇ دۇتنى ئاتقا ئالدى - دە، ئۇچقاندەك چېپىپ شەھەردىن چىقىپ كەتتى. بەن چاۋ دۇتنىڭ تۇتۇلغانلىقىنى كۆرۈپ دەرھال شەھەرگە كىرىپ سۇلۇغنىڭ سەركەردە - ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ، دۇتنىڭ جىنايىي قىلمىشلىرىنى سۆكتى ۋە سۇلۇغنىڭ ئەسلىدىكى خانىنىڭ جىيەنى جۇڭنى خان قىلىپ تىكلىدى. سۇلۇغلىقلار دۇتقا بۇرۇندىنلا ئۆچ بولۇپ كەتكەچكە، بەن چاۋدىن ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈشىنى تەلەپ قىلىشتى. بەن چاۋ ئۇنى ئۆلتۈرگەنىڭ پايدىسى يوق، ئۇنى قويۇۋېتىش خەن سۇلالىسىنىڭ شاپائىتىنى بىلدۈرگەنلىك بولىدۇ، دەپ ئويلاپ دۇتنى كۈسەنگە كەتكۈزۈۋەتتى.

بەن چاۋ سۇلۇغنى ئەل قىلىپ، جەنۇبىي يولنى ئاچقان شۇ

يىلى قىشتا، خەن قوشۇنلىرىمۇ غەربىي يۇرتدا زور كۆلەملىك لەشكىرىي ھەرىكەتلەرنى قوللاندى. دۇگۇ، گېك بىگلار قوشۇن تارتىپ شىمالىي يولدىكى ئالدى قۇس، ئارقا قۇس بەگلىكلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، شىمالىي يولنىڭ شەرقىي ئۇچىنى يېگىۋالىشتىن كونترول قىلدى. بۇ خىل ئەھۋالدا، خەن ئوردىسى غەربىي يۇرتتا يېگىۋالىشتىن قورۇقچىبەگ ۋە قورۇل چېرىكچىبەگى تەيىنلەشنى قارار قىلىپ، چېن مۇنى غەربىي يۇرت چېرىكچىبەگى، گېك گۇڭنى قورۇل چېرىكچىسى قىلىپ تەيىنلەپ، ئارقا قۇس خانلىقىدىكى بەشبالىق شەھىرىدە (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جىمىسار ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) تۇرۇشقا پەرمان قىلىندى. گۇەن چۇڭ قورۇل چېرىكچىبەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، ئالدى قۇس خانلىقىدىكى لۇكچۇن (ئۇرنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى پىچان ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) دە تۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، 60 نەچچە يىل ئۇزۇلۇپ قالغان ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ قاتناش ئالاقىسى يېگىۋالىشتىن تۇزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ قاتناش ئالاقىسى يېگىۋالىشتىن ئېچىلدى. ھۇنلار غەربىي يۇرتتىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن قول قوشتۇرۇپ قاراپ تۇرمىدى. خەن مىڭدى سەلتەنەت دەۋرى يۇڭچېڭنىڭ 18 ـ يىلى (مىلادىيە 75 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا، ھۇنلارنىڭ شىمالىي تەڭرىقۇتقا قاراشلىق سول قول خانى ئىككى مىڭ چەۋەندەز بىلەن قۇسقا ھۇجۇم قىلدى. گېك گۇڭ بەشبالىقنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، زەھەرلىك ئوق بىلەن ھۇن چەۋەندازلىرىنى چېكىندۈرگەندىن كېيىن، سۇ مەنبەسىگە يېقىن سۇلۇغ شەھىرى (ئۇرنى ئېنىق ئەمەس، ئارقا قۇس خانلىقى تەۋەسىدە بولۇشى مۇمكىن) گە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. شۇ يىلى 7 ـ ئايدا، ھۇنلار لەشكەر چىقىرىپ سۇلۇغ شەھىرىگە تېگىش قىلىپ، يەنە گېك گۇڭنىڭ ھىيلىسى بىلەن چېكىندۈرۈلدى. 11 ـ ئايدا، ئاگىنى، كۇسەن

خانلىقلىرى ھۇنلارنىڭ قوللىشى بىلەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ھۇجۇم قىلىپ قورۇقچىبەگ چېن مۇ ژە 2000 دىن ئارتۇق خەن لەشكىرىنى ئۆلتۈردى. بۇ چاغدا، ھۇنلار لۇكچۇن شەھىرىنى قامال قىلغانىدى. گۇەن چۇڭ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلدى. دەل مۇشۇ چاغدا، خەن مىڭدى ئۆلۈپ، ئوردا بىر قارارغا كېلەلمەي يارەمگە لەشكەر ئەۋەتىش ئىشى كېچىكىپ كەتكەچكە، لۇكچۇن ھۇنلارنىڭ مۇھاسىرىسىدە قالدى. شۇنداق قىلىپ، شىمالىي يولدا خەن سۇلالىسىنىڭ گېلىڭ گۇڭ قاتتىق ساقلاۋاتقان ئەڭ ئاخىرقى بىرلا نۇقتىسى قالدى. بۇ چاغدا، قۇسمۇ خەن سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلىپ، ھۇنلار بىلەن بىرلىشىپ بىر نەچچە ئايغىچە سۇلۇغ شەھىرىنى قامال قىلدى. بىراق، شەھەرنى ئالالمىدى. خەن باڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، خەن جاڭدى سەلتەنەت دەۋرى جېنيۇەننىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 76 ـ يىلى) ئەتىيازدا لەشكەر چىقىرىپ قۇسقا تېگىش قىلىپ، سۇلۇغ شەھىرىنىڭ مۇھاسىرىسىنى بىكار قىلدى. بۇ چاغدا، گېلىڭ گۇڭنىڭ ئارانلا 26 ـ ئادىمىلا قالغانىدى. خەن جاڭدى بۇ قېتىمقى يۈرۈشتىن كېيىن، غەربىي يۈرتتا لەشكەر تۇرغۇزغۇسى كەلمەي، غەربىي يۈرت قورۇقچىبېگىنى ژە قورۇل قورۇقچىبېگىنى بىكار قىلدى. ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۈرتنىدا ئەمدىلا ئەسلىگە كەلگەن ئالاقە يەنە ئۈزۈلۈپ قالدى.

خەن ئوردىسى غەربىي يۈرتدىن ۋاز كېچىشنى قارار قىلغان بىر پەيتتە، بەن چاۋ بىلەن سۇلۇغ خانى جۇڭ شىمالىي يولدىكى ھۇنلار بىلەن كۈسەن، قۇم خانلىقلىرىنىڭ بىرلەشمە ھۇجۇملىرىغا باتۇرلۇق بىلەن قارشى تۇرۇپ، كاۋاتتا شەھىرىنى بىر يىلدىن ئارتۇق ساقلىدى. خەن جاڭدى غەربىي يۈرت چېرىكچىبەگ مەھكىمىسى بىكار قىلمىدى. بەن چاۋدەك يالغۇز ئاتلىق چېكى چىقمايدۇ دەپ قاراپ، بەن چاۋغا قايتىپ كېلىشكە

پەرمان چۈشۈردى. بەن چاۋنىڭ قايتماقچى بولغانلىقى سەۋەبلىك سۇلۇغ خانلىقى ۋەھىمە ئىچىدە قالدى. كاھىمگ لى يەن خەن ئەلچىسى كېتىپ قالسا كۈسەنلىكلەرنىڭ ئۆزلىرىنى مۇنقەرز قىلىدىغانلىقىنى ئويلاپ، قورققىنىدىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. بەن چاۋ ئۇدۇنغا كەلگەندە ئۇدۇننىڭ خان - بەگلىرى بەن چاۋنىڭ ئېتىنىڭ پۇتىغا ئېسىلىۋېلىپ زادى ماڭغىلى قويمىدى. بەن چاۋ غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە بولغان ساداقىتىدىن قاتتىق تەسىرلىنىپ، ئۆز ئىشىنىڭ يېرىم يولدا تاشلىنىپ قېلىشىغا كۆڭلى ئۇنىماي، ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ سۇلۇغقا قايتتى. بۇ چاغدا سۇلۇغنىڭ ئىككى شەھىرىدە توپىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، كۈسەنگە تەسلىم بولۇپ، سەپەربايى بەگلىكى بىلەن بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللىگەنىدى. بەن چاۋ قايتىپ كېلىپ توپىلاڭنى تىنىجىتىپ، سەپەربايى بەگلىكىگە زەربە بېرىپ، سۇلۇغنى بازا قىلىپ، شىمالىي يولنى راۋانلاشتۇرماقچى بولدى.

خەن جاڭدى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنچۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى (مىلادىيە 78 - يىلى)، بەن چاۋ سۇلۇغ، كانگا، ئۇدۇن، ئۇزۇن تات (ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) خانلىقلىرىنىڭ ئون مىڭدىن ئارتۇق قوشۇننىى باشلاپ ئالدى بىلەن سۇلۇغنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قۇم خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا، قۇم خانلىقى كۈسەن بىلەن ھۇنلارغا قارام بولغانىدى. بەن چاۋ قۇم خانلىقىنىڭ تاش قەلئەسىنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىپ، شەرقىي شىمالدىن كېلىدىغان تەھدىتنى يوقاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، بەن چاۋ سىياسىي كۆز قاراشلىرى ھەققىدە خەن خانىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ كۈچىنى ئىشلەتمەي «ياتلارنىڭ قولى قولى بىلەن ياتلارنى يوقىتىش»، غەربىي يۇرتلۇقلار ئارقىلىق غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش نىيىتىنى بىلدۈردى. خەن جاڭدى بەن چاۋنىڭ قاراشلىرىغا قوشۇلۇپ، شۇ

گەننى پەخرىي ئەمرلەشكەر قىلىپ تەيىنلەپ، مىڭ لەشكىرنى باشلاپ يارەمگە ئەۋەتتى. شۇگەن تېخى يېتىپ كەلمەي تۇرۇپلا، جەنۇبىي يولدىكى ياركەنت خانلىقى خەن سۇلالىسىي لەشكەر چىقىرالمايدۇ. بەن چاۋ يەككە - يېگانە قالدى. كۇسەننىڭ رەقىبى بولالمايدۇ دەپ ئويلاپ، كۇسەنگە تەسلىم بولۇپ كەتكەنىدى ۋە سۇلۇغنىڭ كاھىبگى فەن چېننىمۇ خەن سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈشكە كۇشكۇرتكەنىدى. بەن چاۋ ئالدى - كەينىدىن زربىگە ئۇچراپ تولىمۇ يامان ئەھۋالدا قالغانىدى. دەل مۇشۇ پەيتتە شۇ گەن لەشكەرلىرىنى باشلاپ يېتىپ كېلىپ، بەن چاۋ بىلەن قوشۇلۇپ فەن چېننى مەغلۇپ قىلىپ، سۇلۇغنى 3 - قېتىم تىنچلاندۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن، خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇيسۇنلارغا كۇسەنگە بىرلىكتە زەربە بېرىش ھەققىدە تەكلىپ بەردى. خەن جاڭدى سەلتەنەت دەۋرى جەنۇبىي سەككىزىنچى يىلى (مىلادىيە 83 - يىلى) خەن جاڭدى بەن چاۋنىڭ پىلانىنى تەستىقلاپ، بەن چاۋنى غەربىي يۇرت دورغىپى، شۇگەننى دالا لەشكەر بېشى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، باسقاق بېگى لى يىنى ئۇيسۇن ئەلچىسىنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئاپىرىپ قويۇشقا تەيىنلەپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ياخشى نىيىتىنى ئىپادىلىدى. ئويلىمىغان يەردىن لى بى ئۇدۇنغا ئەمدىلا يېتىپ كەلگەندە كۇسەننىڭ سۇلۇغقا ھۇجۇم قىلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، قورقۇپ ئالدىغا مېڭىشقا پېتىنالمىدى - دە، ئۇيسۇنلار بىلەن ئالاقىلىشىش پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمىغۇدەك دە خانغا مەلۇماتنامە سۇندى. شۇنداقلا، يەنە بەن چاۋنى خانلىقنىڭ ئىشىنى نەزەردە تۇتماپتۇ، خوتۇن - بالىلىرى بىلەن بولۇپ كېتىپتۇ، غەربىي يۇرتتا ئەيش - ئىشرەت بىلەن بولۇپ خەن سۇلالىسىگە قايتقۇسى كەلمەي قاپتۇ، دەپ تۆھمەت قىلدى. بەن چاۋ بۇنى ئاڭلاپ خوتۇن - بالىلىرىنى خەن سۇلالىسىگە ئەۋەتىۋەتتى، خەن جاڭدى بەن چاۋنىڭ خانلىققا بولغان

ساداقەتسىزلىق چوڭقۇر ھېس قىلىپ، لى يىنى ئەيىبلەپ ئۇنى سۇلۇغقا بېرىپ بەن چاۋنىڭ پەرمانىغا بويسۇنۇشنى بۇيرۇدى. بۇ سۇنئىي دولقۇن تىنجىتىلغان بولسىمۇ، ئۇيسۇنلار بىلەن بىرلىشىش پىلانى تاشلىنىپ قالدى.

خەن جاڭدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 84 ـ يىلى) خەن جاڭدى يەنە سىماخېگۇڭ قاتارلىقلارنى 80 لەشكەر بىلەن بەن چاۋغا ياردەمگە ئەۋەتتى. خەن ئوردىسىنىڭ قوللىشى بىلەن بەن چاۋ ياركەنتنى بويسۇندۇردى. جەنۇبىي يولنىڭ بىخەتەرلىكىگە كېپىللىك قىلىشقا بەل باغلىدى. بەن چاۋ سۇلۇغ، ئۇدۇن خانلىقلىرىنىڭ لەشكەرلىرىنى تەشكىللەپ ياركەنتكە شەرق ـ غەرب تەرەپتىن تەڭلا ھۇجۇم قىلدى. بىراق، ئۇرۇش تولىمۇ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. ياركەنت خانى سۇلۇغ خانى جۇڭنى زور مەنپەئەتلەر بىلەن سېتىۋالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بەن چاۋ سۇلۇغ خانىنىڭ ياردەمچى بېگى چېك دانى سۇلۇغقا خان قىلىپ، ئاسىيلىق قىلمىغان سۇلۇغلۇقلارنى يىغىپ جۇڭغ ھۇجۇم قىلدى. يېرىم يىل ئۆتۈپ كەتتى. كانگا خانى سەرخىل چەۋەندازلىرىنى ئەۋەتىپ جۇڭغا ياردەم قىلدى. بەن چاۋ كانگا خانىغا لەشكەرلىرىنى چېكىندۇرۇپ، جۇڭنى ئىلىپ يۇرتىغا قايتىپ كېتىش ھەققىدە نەسىھەت قىلدى. سۇلۇغتىكى ئىسيان تىنجىتىلغان بولسىمۇ، باشتىن ـ ئاخىر ياركەنتنى ئىگىلىيەلمىدى. ئۇچ يىلدىن كېيىن، جۇڭ بىر تەرەپتىن كۇسەن خانى بىلەن مەخپىي مەسلىھەتلىشىپ كۇسەن خانىنىڭ كۇچى بىلەن خانلىق تەختىنى ئەسلىگە كەلتۇرۇشكە ئۇرۇنسا، يەنە بىر تەرەپتىن سۇلۇغقا ئەلچى ئەۋەتىپ يالغاندىن ئەل بولۇپ بەن چاۋنىڭ پوزىتسىيەسىنى ئوقۇپ باقماقچى بولدى. بەن چاۋمۇ ئۇنىڭ غەرىزىنى ئوقۇپ، ئۇنىڭ سۇلۇغقا قايتىشىغا قوشۇلغان بولۇۋالدى. جۇڭ سۇلۇغقا كېلىشى بىلەنلا بەن چاۋ ئۇنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە بەن چاۋ سۇلۇغنىڭ

ۆەزىيىتىنى ئۇزۇل - كېسىل كونترول قىلدى. ئەمدى ھېچنېمىدىن غېمى قالمىغان بەن چاۋ خەن جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى جائىخېنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 87 - يىلى) ياركەنتكە تېگىش قىلدى. كۇسەن خانى ياركەنتكە يارداەم بېرىش ئۈچۈن ئونسۇ، قۇم، سەپەرباي قاتارلىق ئەللەردىن 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلىدى. بەن چاۋ ئۇدۇن خانى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ كۆزىنى غەلەت قىلىپ غەربكە سۈلۈغقا قايىتتى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى شەرقتە ئۇدۇنغا قايىتتى. كۇسەن خانى قىلتاقا چۇشۇپ، شەخسەن ئۆزى 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ ياركەنتنىڭ غەربىگە يۈرۈش قىلىپ، خەن قوشۇنلىرىنى توسۇپ زەربە بەرمەكچى بولدى. ئونسۇ خانى 8000 چەۋەنداز بىلەن ياركەنتنىڭ شەرقىغە يۈرۈش قىلىپ ئۇدۇن خانىنى توسۇپ زەربە بەرمەكچى بولدى. ئىككى قوشۇن يولغا چىققاندىن كېيىن بەن چاۋ ياركەنت خانىنىڭ بارگاھىغا جىددىي تېگىش قىلدى. ياركەنت قوشۇنلىرى ئالاقزادە بولۇپ كەتتى. بەن چاۋ 5000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى. ياركەنت ئەل بولدى. كۇسەن خانى قاتارلىقلار پۈرسەتنىڭ ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ھەرقايسىسى ئۆز ئېلىگە قايىتتى. بەن چاۋنىڭ ياركەنتنى تەسلىم قىلغانلىقى غەربىي يۈرتنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، جەنۇبىي يول راۋانلاشتى. خەن جائىدى سەلتەنەت دەۋرى يۈئېيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە 89 - يىلى) دۇشىەن شىمالىي ھۇنلارنى يېڭىپ، يەنرەن تېغىغا چىقىپ، چوڭ غەلىبىنى تاشقا ئويۇپ قايىتتى. 2 - يىلى 5 - ئايدا دۇشىەن يارداەمچى چېرىكچى يەن پەننى ئەۋەتىپ ئېۋۇرغولدىكى شىمالىي ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئالدى قۇس، ئارقا قۇس خانلىقلىرى خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ، بەن چاۋنىڭ غەربىي يۈرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە مۇستەھكەم ئاساس سېلىپ بەردى. بەن چاۋ خەن قوشۇنلىرىنىڭ شىمالىي ھۇنلارنى

مەغلۇپ قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شىمالىي يولنى راۋانلاشتۇرماقچى بولغاندا ئويلىمىغان يەر ۋەقە يۈز بەردى.

خەن جاڭدى سەلتەنەت دەۋرى يۈكىيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە 90 - يىلى) ئەزەلدىن خەن سۇللىسى بىلەن ياخشى ئۆتۈپ كەلگەن توخرى خانى بەن چاۋنىڭ ئۆزىنىڭ خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىش تەكلىپىنى رەت قىلغانلىقىنى باھانە قىلىپ، ياردەمچى خان شيېنى 70 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى باشلاپ كۆكئارتتىن ئۆتۈپ بەن چاۋغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. بەن چاۋنىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردە - لەشكەرلەر قاتتىق ئالاقزادە بولۇشتى. بەن چاۋ بولسا تولىمۇ ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن قول ئاستىدىكىلەرگە: «توخرىلارنىڭ لەشكىرى كۆپ بولسىمۇ، كۆكئارت تېغىدىن ئۆتۈپ كەلگۈچە ئاشلىق توشۇش - يۆتكەش ئىشلىرىدا قىينىلىدۇ. بىز يېتەرلىك ئاشلىق يىغىۋېلىپ ئورنىمىزنى چىڭ ساقلىساقلا، ئون كۈنگە قالماي توخرىلار قوشۇنى چوقۇم ئاچ قېلىپ مەغلۇپ بولىدۇ» دەپ تەسەللى بەردى. دەرۋەقە بەن چاۋنىڭ ئويلىغىنىدەكلا توخرى قوشۇنلىرى ھەيۋەت بىلەن يوپۇرۇلۇپ كېلىپ شەھەر سىپىلىدا توسۇلۇپ، ئۇزۇن ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ ئۇنۇمى بولمىدى. بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپمۇ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىدى. كۈسەنگە ياردەم تىلەشكە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنى بەن چاۋ ئادەم ئەۋەتىپ ئۆلتۈردى. توخرى قوشۇنى ئاچ قېلىش خەۋپىدە قالدى. ياردەمچى خان شيې يا ئالدىغا ئىنگىرىلىيەلمەي، يا چېكىنىپ كېتەلمەي، بەن چاۋغا ئەلچى ئەۋەتىپ گۇناھىنى تىلەپ، تىرىك قايتىش ئارزۇسىنى ئىپادىلىدى. بەن چاۋ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ توخرىلار بىلەن قايتىدىن يارىشىپ، توخرى قوشۇنىنى دۆلىتىگە يولغا سېلىپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن، توخرىلار بەن چاۋدىن قاتتىق تەسىرلىنىپ ھەر يىلى خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ خەن سۇلالىسى بىلەن قايتىدىن دوستلاشتى.

بەن چاۋ ئۇلۇغ توخرىلارنى چېكىندۈرۈپ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە 91 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا، دۇشمەن گېنك گۇينى جەنۇبىي تېغىدىكى شىمالىي ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. شىمالىي ھۇنلارنىڭ تەڭرىقوتى مەغلۇپ بولۇپ غەربكە چېكىندى، بەن چاۋنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش پۇرسىتى پۈتۈنلەي پىشىپ يېتىلدى. 10 ـ ئايدا، شىمالىي يولدىكى كۇسەن، قۇم، ئونسۇ خانلىقلىرى ھۇنلارنىڭ كۈچىنىڭ غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىقىپ كەتكەنلىكىنى، ئۇزلىترىنىڭ تايانچىسىز قالغانلىقىنى كۆرۈپ، بەن چاۋغا ئەل بولدى. 12 ـ ئايدا، شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلىپ، بەن چاۋنى قورۇقچىبەگ قىلىپ تەينىلىدى. قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۇسەن خانلىقىنىڭ تاچىيەن شەھىرى (ئورنى ئېنىق ئەمەس، تەخمىنەن ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كۇچا ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ) گە تەسىس قىلىندى. شۇگەن دورغاپ بولۇپ سۇلۇغدا تۇردى. شۇ چاغدا غەربىي يۇرتتا چېن مۇنى ئۇلتۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن گۇناھىدىن قورقۇپ بەن چاۋغا ئەل بولۇشقا پېتىنالماي تۇرغان ئاگىنى، چولقۇن، كۆنچى قاتارلىق ئۇچ خانلىقنىلا ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلارنىڭ ھەممىسى تىنجىتىلدى. خەن خېدى سەلتەنەت دەۋرى يۈئېيۈەننىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيە 94 ـ يىلى) كۈزدە، بەن چاۋ كۇسەن، پىشامشان قاتارلىق سەككىز خانلىقنىڭ 70 مىڭدىن ئارتۇق لەشكىرىنى يىغىپ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ ئالدىنقى جېڭىنى باشلىدى. بەن چاۋ زور قوشۇننى باشلاپ شىمالدىن شەرققە قاراپ ئاۋۋال كۆنچى خانلىقىنىڭ چېگرىسىغا كەلدى. بەن چاۋ ئۇچ خانلىقنىڭ خانلىرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ: «قورۇقچىبەگنىڭ بۇ قېتىم كېلىشتىكى مەقسىتى ئۇچ ئەلنى تىنجىتىش، ئەگەر سىلەر خاتا

يولدىن يېنىپ توغرا يولغا ماڭسىڭلار، چوڭ ئەمەلدارلارنى بىزنى قارشى قىلىشقا ئەۋەتسەڭلار، قورۇقچىبەگ ئىسىملىك بىرىپلا قايتىدۇ» دەپ ئۇقتۇردى. ئاگىنى خانى ئۆزىنىڭ سول قول سانغۇنى بېيجيەنجىنى چىقىرىپ بەن چاۋنى كۈتۈۋېلىپ، ئۇنىڭ گەپ - سۆزلىرىنىڭ راست - يالغانلىقىنى بىلىپ باقماقچى بولدى. بېيجيەنجى شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئاگىنىغا ئەۋەتكەن ئاتاقتىكى تۇرغاقى، ئەمەلىيەتتە ھۇنلارنىڭ ھەربىي نازارەتچىسى ئىدى. بەن چاۋ بېيجيەنجىنى كۆرۈپلا ئۇنى قاتتىق ئەيىبلەپ: «سەن ھۇنلارنىڭ تۇرغاقى تۇرۇپ ئەمدىلىكتە ئاگىنى خانلىقىنىڭ ھۇقۇقىنى تۇتىۋاتىسەن، ئاگىنى خانى ئۆزى كېلىپ كۈتۈۋالمىدى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى سېنىڭ گۇناھىڭ!» دېدى. بەزىلەر ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى تەلەپ قىلدى. بەن چاۋ بۇ ئادەمنىڭ ھوقۇقى ئاگىنى خانىدىنمۇ مۇھىم، بۇنى ئۆلتۈرۈۋەتسەك ئاگىنى خانىنى چۆچۈتۈپ قويىمىز. بىرىنى ئۆلتۈرۈش بىلەن ئۈچ خانلىقنى تىنچىتىشتىكى قىيىنچىلىقلارنى كۆپەيتىۋالمىز دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا سوۋغا - سالاملار بېرىپ قايتۇردى. كۆپ ئۆتمەي، ئاگىنى خانى بەگ - خوجىلارنى باشلاپ كېلىپ بەن چاۋ بىلەن كۆرۈشۈپ، قىممەتلىك سوۋغىلارنى تەقدىم قىلدى. بىراق، كۆڭلىدە ئەل بولغۇسى يوق ئىدى. شۇڭا، ئادەم ئەۋەتىپ قايدۇ دەرياسىدىكى بىردىنبىر كۆۋرۈك قۇمۇش كۆۋرۈكىنى بۇزدۇرۇپ، بەن چاۋ قوشۇنىنىڭ ئاگىنىغا كىرىشىنى توسماقچى بولدى. بەن چاۋ قەيسەرلىك بىلەن باشقا بىر جاي ئارقىلىق دەريادىن كېچىپ ئۆتۈپ ئاگىنىنىڭ ئاستانىسى قاراشەھەرگە 20 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بارگاھ قۇردى. ئاگىنى خانى قاتتىق ئالاقزادە بولۇپ شەھەرنى تاشلاپ قاچماقچى بولدى. بۇ چاغدا، ئۇ تۇيۇقسىز بەن چاۋنىڭ ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ خانلىرى ۋە بەگ - خوجىلىرىغا چوڭ ئىنئام بېرىلىدۇ دېگەن نامەدىكى مەكتۇپىغا ئىشىنىپ كۆنچى خانى فەن، بېيجيەنجى

قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق ئادەم بىلەن زىيارەتكە كەلدى. ئاگىنى خانىمنىڭ ۋەزىرى فۇجىيۇ قاتارلىقلار ئۆلتۈرۈۋېتەرمىكىن دەپ قورقۇپ تاغقا قېچىپ كەتتى. ھەممەيلەن ئولتۇرۇپ بولغانداۋ، بەن چاۋ تۇيۇقسىز چىرايىنى ئۆزگەرتىپ ئاگىنى خانى قاتارلىقلارنى باغلاتقۇزۇپ، چېن مۇ ئۆلتۈرۈلگەن جايغا يالاپ ئاپىرىپ ئۆلتۈرۈپ، كاللىسىنى خەن ئاستانىسىگە يەتكۈزۈپ تۆھپە مەلۇم قىلىشنى بۇيرۇدى. ئاندىن ئاگىنى خانىنىڭ شەھىرىگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ، 5000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى. 15 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىر ئالدى. 300 مىڭدىن ئارتۇق مال - چارۋىنى ئولجا ئالدى. شۇنداقلا خەن سۇلالىسىنىڭ تۇرغاقى يۇەن مىڭنى ئاگىنىغا خان قىلىپ تىكلىدى. كۆنچى، چوقۇ خانلىرىمۇ يېڭى خان تىكلىدى، شۇنداق قىلىپ، بەن چاۋ زور مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، غەربىي يۇرتتىكى 50 نەچچە بەگلىك يېڭىۋاشتىن خەن سۇلالىسىگە قارام بولدى.

خەن خىدى سەلتەنەت دەۋرى يۈكۈەننىڭ يەتتىنچى يىلى (مىلادىيەدىن 95 - يىلى) بەن چاۋ غەربىي يۇرتنى تىنچىتقانلىقى ئۈچۈن «يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى بەن چاۋ» دەپ ئاتالدى. ئەينى ۋاقىتتىكى 10 مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى يەرلەرنى بويسۇندۇرۇشتەك ئۇلۇغۋار ئىرادىسى ئاخىر ئەمەلگە ئاشتى.

خەن خېدى سەلتەنەت دەۋرى يۈكجۇەننىڭ 12 - يىلى (مىلادىيە 100 - يىلى) بەن چاۋ غەربىي يۇرتنى 20 نەچچە يىل باشقۇرۇپ، يېشىمۇ بىر يەرگە بېرىپ قالغان، هارغان، ئەينى چاغدىكى قىران يىگىت، ئەمدى بولسا چېكە چاچلىرى ئاقارغان، تېنىنى كېسەل چىرمىۋالغان، ئوي - خىيالىرى چىگىش بىر بوۋايغا ئايلانغانىدى. بەن چاۋ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «جىيۇچۇەن ۋىلايىتىگە بېرىشقا پېتىنالمايمەن، پەقەت قاشقۇۋۇقتىن هايات چېغىمدا كىرەلىسەملا بولدى» دېگەندەك تەسىرلىك سۆزلەر بىلەن خەن خېدىدىن بالدۇراق يۇرتىغا قايتىشنى ئىلتىماس قىلدى.

ئويلىمىغان يەردىن ئۇچ يىلغىچە ئۇنىڭ جاۋابى بولمىدى. بەن چاۋنىڭ سىڭلىسى بەن چاۋ ئامالسىز خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ئاغىسىنىڭ تۆھپىلىرىنى، تېنىنى كېسەل چىرمىۋالغانلىقىنى بايان قىلىپ يالۋۇردى. خەن خېدى ئاخىر تەسىرلىنىپ بەن چاۋنى ئوردىغا قايتۇرۇپ كەلدى. خەن خېدى سەلتەنەت دەۋرى يۈكىۋەننىڭ 14 - يىلى (مىلادىيەدىن 102 - يىلى) 8 - ئايدا بەن چاۋ ئايرىلغىنىغا 31 يىل بولغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قايتىپ كېلىپ بىر ئايدىن كېيىن ئۆلدى.

«كېسىلگەچكە ھۇنلارنىڭ قولى،
ئابدىلەر تىكلەندى ئەنە.
پېي سىن بولغاچ تەڭرىتېغىدا،
لەشكەرلىرى قىلدى تەنتەنە.
قەتلى قىلىپ قويماندى خانىنى،
كىردى قوشۇن قورۇلدىن يەنە.
تۆھپىلىرى تاشقا ئويۇلۇپ،
گۈل ئېچىلدى قاندىن تويۇنۇپ.»

بۇ شېئىرنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان شائىر لى لۇەنشۇەن يازغاندى. شىنجاڭنىڭ باركۆل شەھىرىگە كەلگەندە شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈكخېنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن كېيىنكى 137 - يىلى)، دۇنخۇاڭ قوشبېگى (ۋالىيسى) پېي سېننىڭ مۇشۇ يەردە ھۇنلارنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى يېڭىپ قويماندى خانىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، بۇ تۆھپىسىنى خاتىرىلەپ تىكلەنگەن خاتىرە تېشىنى كۆرۈپ ئىلھاملىنىپ يازغاندى. بۇ ئىشلار ئاللىقاچان ئۆتۈپ كەتتى. ئەينى چاغدا، قىر - چاپ سادالىرى ياڭرىغان جەڭگاھ ئاللىقاچان تىنجىپ قالدى. پەقەت

ئۇنسىز خاتىرە تاش ئىككى خەن دەۋرىدىكى سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا قان كېچىپ جەڭ قىلغانلىقىنى ۋە ھۇنلارنىڭ ئوڭ بىلىكىنى كېسىپ تاشلىغانلىقىدەك جەڭ تۆھپىلىرىنى سۈكۈت ئىچىدە خاتىرىلەپ تۇرۇپتۇ. خەيرىيەت، بۇ خاتىرە كىشىلەر ئارىسىدا ئۇزۇن زامانلارغىچە ساقلانغۇسى.

ئالتىنچى باب

«بىر قېتىم ئەجىر قىلىپ مەڭگۈلۈك بەختلىك
بولۇش، ۋاقىتلىق بەدەل تۆلەپ مەڭگۈ
خاتىرجەملىككە ئېرىشىش»

— ئىككى خەن دەۋرىدىكى خەن، ھۇن مۇناسىۋىتى

● ۋاڭ مانىنىڭ ئون بەش تەڭرىقۇت تىكلىگەنلىكى، ھۇنلارنىڭ غەزەپلىنىپ لەشكەر تارتقانلىقى.

● «خەن سۇلالىسى مېنى ھۆرمەتلىشى كېرەك» — تەڭرىقۇتنىڭ يارىشىشنى رەت قىلغانلىقى

● شىمالىي چېگرا ئۇرۇش ئوتلىرىنىڭ قايتا يالقۇنجىغانلىقى؛ ھۇنلارنىڭ جەنۇبىي شىمالىي ھۇنلارغا پارچىلانغانلىقى

● خەن مىڭدىنىڭ شىمالىي ھۇنلارغا لەشكەر تارتقانلىقى.

● «سېپىق چاشقان» دۇشيەننىڭ يەنرەن تېغىدا ئابدە تىكلىگەنلىكى.

● ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق كۆڭۈلسىز جەڭ

1. ۋاك ماشىنىسىنىڭ ھۇنلارنى پاراكەندە قىلغانلىقى

قوغشار تەڭرىقۇت خەن شۇەندى، خەن يۈەندى زامانىسىدا خەن سۇلالىسىگە بېقىنغاندىن تارتىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ تىنچلىقتا بىللە تۇرۇشتەك دوستانە مۇناسىۋەتنى ئىزچىل ساقلاپ كەلگەنىدى. قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ھەر نۆۋەتلىك تەڭرىقۇتلار ئۆزلىرىنىڭ مەشھۇر خانلىرىنى خەن سۇلالىسىگە ئەۋەتىپ تۇھپە بىلدۇردى. خان تېكىنلەرنى تۇرغاقلىققا ئەۋەتتى ھەتتا شەخسەن ئۆز خەن سۇلالىسىگە قەدەم تەشرىپ قىلدى. خەن سۇلالىسىمۇ ھۇنلارنىڭ ئەلچىلىرىگە ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرسەتتى، ھەر قېتىم مەخسۇس ئەلچىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قورۇلغا بېرىپ كۈتۈۋېلىپ چاڭئەنگە ئېلىپ كەلدى، ياكى چاڭئەندىن قورۇلغىچە ئۇزىتىپ قويدى، كونا قائىدە ـ يوسۇن بويىچە نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام بەردى. خەن ئەيدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە 1 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت 500 دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ ئۇيسۇنلارنىڭ چوڭ كۈنبېگى ئىچبەك بىلەن بىللە چاڭئەنگە يېڭى يىلنى تەبرىكلەشكە كەلدى. ھۇنلار بىلەن ئۇيسۇنلارنىڭ تەڭرىقۇت ۋە كۈنبەگلىرىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا خەن سۇلالىسىگە كېلىشى غەربىي خەن تارىخىدا پەقەت ۋە پەقەت بىر قېتىملا بولغانىدى. بۇ ئىش خەن ئوردىسىغىمۇ زور شەرەپ كەلتۈرگەنىدى. بىراق، ياخشى كۈنلەر تېزلا ئاياغلاشتى ھەم قايتا تەكرارلانمىدى. خەن ئەيدىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، خەن شۇەندىنىڭ خانىكىسى ئوردا ئەمەلىي ھوقۇقىنى ئىگىلەپ، ئۆزىنىڭ جىيەنى ۋاڭ ماڭنى ئۇلۇغ ئەمەرلەشكەر

قىلىپ ئوردىنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرىنى پۈتۈنلەي قالايمىقان قىلمۇەتتى ھەمدە خەن پىكىدىنى خان قىلىپ تىكلەپ، جىنىنى ئەنخەن تۆرىسى قىلىپ تەينىلىدى. بۇنىڭ بىلەن، لىيۇ فامىلىكىلەرنىڭ خەن سۇلالىسى ئەل ئىچىدە ئىسمى بار جىسمى يوق بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى. ۋاڭ ماڭ خەن - سۇلالىسىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەش ئۈچۈن خەن سۇلالىسىنىڭ ئىچكى - تاشقى سىياسەتلىرىنى زور كۆلەمدە ئۆزگەرتتى، بۇ تارىختا «باھانە تېپىپ سىياسەت ئۆزگەرتىش» دەپ ئاتالدى. خەن - ھۇن مۇناسىۋىتىدە يەنە جىددىي ئۆزگىرىش يۈز بەردى. خەن شۇەندى، خەن يۇەندى زامانلىرىدا خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدا ھەر قايسى ئۆز تەۋەسىدە تۇرىدۇ؛ چېگرا - قورۇللارغا ھۇجۇم قىلىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلسە ھۇنلار ئۆز ۋاقتىدا خەن سۇلالىسىگە مەلۇم قىلىش كىرەك؛ ھەر ئىككى تەرەپ تەسلىم بولغۇچىلارنى قوبۇل قىلمايدۇ، دېگەن مەزمۇندىكى ئۇچ مادداىلىق كېلىشىم تۈزۈلگەنىدى. بۇ ئۇچ مادداىلىق كېلىشىم خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى پرىنسىپ بولۇپ ئاساسەن ئۇنۇمى كۆرۈلگەنىدى. خەن چېكىدى سەلتەنەت دەۋرى خېپىڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 28 - يىلى) خەن چىكىدى ھۇنلارنىڭ ئوڭ گاۋلىن خانى ئىشمۇ يانىنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلمىدى، خەن خىدى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنپىڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 6 - يىلى) ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت ئەلچى بىلەن مەكتۇپ يوللاپ خەن ئەلچىسى شياۋ خۇفەننىڭ ئۆز زېمىنىنى تەلەپ قىلغانلىقىنى مەلۇم قىلغاندا خەن ئەيدى تەڭرىقۇتتىن ئەپۇ سورىدى. بۇ ئىككى ئىش ئۇچ مادداىلىق كېلىشىمگە ئاساسەن مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنغاچقا كۆڭۈلدىكىدەك ھەل قىلىنىدى. بىراق، خەن پىكىدى سەلتەنەت دەۋرى يۇەنشىنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە 2 - يىلى) غا كەلگەندە ئەھۋال تۈيۇقسىز ئۆزگەردى. غەربىي يۇرتتىكى ئارقا

قۇس خانلىقىنىڭ خانى قۇيقۇ يېڭى يول ئېچىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن (بۇ يېڭى يول ئېچىلسا يولۇچىلارنىڭ تەمىنلەش مەسئۇلىيىتىنى ئارقا قۇس خانلىقىنىڭ زىممىسىگە چۈشەتتى - تەرجىماندىن) خەن سۇلالىسىنىڭ قورۇق چېرىكچىبېگى شۇپۇ بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. شۇبۇ ئۇنى سەۋەبسىز تۇتۇپ قالدى؛ غەربىي يۇرتلۇق تاغدۇرخان چياڭلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى دەن چىندىن ياردەم سورىغاندا دەن چىن ئۇنى رەت قىلدى. چىقىش يولى قالمىغان بۇ ئىككىيلەن ئېلىنى باشلاپ ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت ئۇلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلىپ چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ مەلۇم قىلدى. ۋاڭ ماڭ دەرھال ئەمەلدىن نۆكەر خەن لۇڭ قاتارلىقلارنى ھۇنلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ غەربىي يۇرتنىڭ خەن سۇلالىسىگە قارام ئىكەنلىكىنى، باھانە قىلىپ تەڭرىقۇتنىڭ ئەل بولغانلارنى قوبۇل قىلغانلىقىنى ئەيىبلىدى. تەڭرىقۇت بۇ ئىشنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە تەسىر يېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ئىككى خاننى خەن ئەلچىلىرىگە تاپشۇردى ھەمدە ئوردىنىڭ بۇ ئىككى خاننىڭ گۇناھىدىن بىر ئۆتۈشنى سورىدى ئەمما، ۋاڭ ماڭ غەربىي يۇرت ۋە ھۇنلارغا ھەيۋىسىنى كۈرسىتىش ئۈچۈن تەڭرىقۇتنىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىلىپ، ئىككى خاننى غەربىي يۇرتقا يالاپ ئاپىرىپ ئىككى خاننىڭ ھۇنلارغا تەسلىم بولۇشىنى پۈتۈنلەي غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى بىلەن قورۇل چېرىكچىبېگى كەلتۇرۇپ چىقارغانىدى، ۋاڭ ھاڭنىڭ ئادەم ئۆلتۈرۈپ ئۆز ھەيۋىسىنى تىكلىشى غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلارنىڭ كۈچلۈك نارازلىقىنى قوزغىدى، شۇنىڭدىن كېيىن ۋاڭ ماڭ مۇشۇنداق ئىشلارنىڭ قايتا سادىر بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ خەن سۇلالىسىدىن ھۇنلارغا قېچىپ بارغانلار، ئويسۇنلاردىن ھۇن ئېلىگە تەسلىم بولغانلار، غەربىي يۇرتتا خەن سۇلالىسى خىزمەتكە

قويغان تامغىلىق ئەمەلدارلاردىن ھۇنلار تەسلىم بولغانلار ۋە ئوغانلاردىن ھۇنلارغا تەسلىم بولغانلارنى ھۇنلارنىڭ قوبۇل قىلماسلىقى ھەققىدە تۆت ماددىلىق كېلىشىم تۈزدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، كونا ئەھدە بىكار قىلىنىپ ھۇنلارنى يېڭى ئەھدىگە بويسۇنۇشقا مەجبۇرلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىياتىغا بىر قاتار قارا كۆلەڭگىلەر سايە تاشلىدى.

ۋاڭ ماڭ سەلتەنەت دەۋرى دۆلەت قۇرۇپ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 9 ـ يىلى) ۋاڭ ماڭ ئۆزۈن يىللار تەييارلىق قىلىپ ئاخىرى خەن سۇلالىسىنىڭ تەختىنى تارتىۋېلىپ، شىن سۇلالىسىنى قۇردى. ئۇ شىن سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسىنى تىكلەش ھەمدە خەن سۇلالىسىنىڭ ئەتراپتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدىكى چوڭقۇر تەسىرىنى پاك ـ پاكىزە تازىلاش ئۈچۈن داڭلىق بەش سانغۇننى تەرەپ ـ تەرەپكە ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، شىن سۇلالىسىنىڭ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ ئورنىنى ئالغانلىقىنى، خەن سۇلالىسى بەرگەن تامغىنىڭ شىن سۇلالىسىنىڭ تامغىسىغا ئالماشتۇرۇلىدىغانلىقىنى، ئەسلىدىكى «خان» خېتىنىڭ «بەگ» خېتىگە ئۆزگەرتىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. ھۇنلارغا ئەلچىلىككە بارغان سانغۇن ۋاڭ جۇن قاتارلىقلار «شىن سۇلالىسىنىڭ ھۇن تەڭرىقۇتى مۇھۇرى» دېگەن خەتلەر ئويۇلغان شىن سۇلالىسى تامغىسىنى ئېلىپ تەڭرىقۇت ئوردىسىغا كېلىپ ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇتقا ھەن سۇلالىسى بەرگەن كونا تامغىنىڭ شىن سۇلالىسى تامغىسىغا ئالماشتۇرۇلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. تەڭرىقۇت تامغىدىكى خەتنىڭ ئۆزگەرتىلگەنلىكىنى ئۇقمىغاچقا، كونا تامغىنى بەرەي دەپ تۇرغاندا تەڭرىقۇتنىڭ قېشىدا تۇرغان سول قوشبەگ سۇ تەڭرىقۇتنى يېڭى تامغىنىڭ خېتىنى كۆرۈپ بېقىشقا، ئاندىن كونا تامغىنى بېرىشنى ئەسكەرتتى. تەڭرىقۇت شىن سۇلالىسى

تامغىدىكى خەتنى نېمىدەپ ئۆزگەرتكىدەك دەپ قاراپ، كونا تامغىنى تاپشۇرۇپ بەردى. يېڭى تامغىنى ئالغاندىن كېيىن تەڭرىقۇت ئۇنىڭ خېتىنى ئېچىپ كۆرمەيلا زىيابەت بېرىپ ئەلچىلەرنى كۈتۈشكە باشلىدى. زىيابەت تۈنگىچە داۋاملاشتى. ۋاڭ جۇن قاتارلىقلار كونا تامغىنى ئالداپ ئېلىۋالغان بولسىمۇ كۆڭلى ئەمىن تاپالماي تەڭرىقۇتنىڭ يېڭى تامغىدىكى خەتنى كۆرۈپ قېلىپ ئىشنىڭ يەنە بۇزۇلۇشىدىن ئەنسىرەپ، بالا - قازانى يىلتىزىدىن يوقىتىش ئۈچۈن كونا تامغىنى چېقىۋەتتى. تاڭ ئاتقاندىن كېيىن دېگەندەك تەڭرىقۇت ئادەم ئەۋەتىپ تامغىدىكى خەتنىڭ نېمىشقا ئۆزگەرگەنلىكىنى، يەنى بەگلەردىن خېلى يۇقىرى تۇرىدىغان خانلارغا بېرىلىدىغان «ھۇن تەڭرىقۇتى تامغىسى» دېگەن خەتنىڭ ئادەتتىكى بەگلىكلەر بېرىلىدىغان «شەن سۇلالىسىنىڭ ھۇن تەڭرىقۇتى مۇھۇرى» دەپ ئۆزگەرتىلگەنلىكىنى سۇرۇشتۇرۇپ، كونا تامغىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ۋاڭ جۇن چېقىۋېتىلگەن كونا تامغىنى كۆرسىتىپ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن كونا تامغا چېقىپ تاشلاندى دەپ تۇرۇۋالدى. تەڭرىقۇت ئامالسىز ئىنىسىنى سول تۇغ خانىنى ئەلچىلەرگە قوشۇپ ئات - كالىلار بىلەن شەن سۇلالىسىگە ئەۋەتىپ باشقا تامغا بېرىشنى تەلەپ قىلدى، بىراق ۋاڭ ماڭ ئۇنى بىر ئېغىزدىلا رەت قىلدى.

خەن پېچىدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇ يىلىلىرىدا ۋاڭ ماڭ ئوغان ئەلچىلىرىگە ئۆز ئېلىگە قايتىپ پۇقرالىرىغا ئىلگىرىدىن ھۇنلارغا تاپشۇرۇپ كەلگەن «تېرە - بوز بېجى» نى ئەمدى تاپشۇرماسلىقنى ئۇقتۇرۇشنى بۇيرۇدى، ئوغان ئەڭ دەسلەپتە ھۇنلارغا قارام بولغان ئەل ئىدى. خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى خوچۇبىڭ ھۇنلارنىڭ سول تۇغ قانىنى مەغلۇپ قىلىپ ئوغانلارنى شاڭگۇ، يۈياڭ، بوبېيپىڭ، لياۋدۇڭ، لياۋشى قاتارلىق بەش ۋىلايەتنىڭ چېگرىسىنىڭ سىرتىغا

قوغلىۋېتىپ ئوغان چېرىكچى نازارەتچى مەھكىمىسى قۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ھۇنلار بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئوغانلار قائىدە بويىچە ھۇنلارغا ھەر يىلى تېرە بۆز بېجى تاپشۇرۇپ تۇراتتى، لېكىن خەن پېئىدى زامانىسىغا كەلگەندە ئوغانلار تۈيۈقسىز باج تاپشۇرماي قويدى، ھۇنلار قاتتىق غەزەپلىنىپ لەشكەر چىقىرىپ ئوغانلارنىڭ ئايالىلار، ئاجىرلار، بالىلار بولۇپ مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى بۇلاپ كەتتى ۋە مال - چارۋا تۆلەپ ئادەملىرىنى ئېلىپ كېتىشنى ئۇقتۇردى. ۋاڭ ماڭ ھۇنلارغا ئوغان تۇنقۇنلىرىنى قويۇۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلغان بولسىمۇ ھۇنلار ئۇنىمىدى. ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت ۋاڭ ماڭ ئوتتۇرىغا قويغان تۆت ماددىلىق كېلىشىمگە ئوغانلاردىن باج ئېلىشنى مەنئى قىلىش ئىشىغا نارازى بولدى. ئۇنىڭغا تامغا ۋەقەسى قوشۇلۇپ تېخىمۇ قاتتىق غەزەپلەندى، شۇڭا ۋاڭ ماڭ تامغىنى ئالماشتۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلغاندىن كېيىن ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت ئوغان تۇنقۇنلىرىنى ئاپىرىپ قويۇش باھانىسىدە ئوڭ چوڭ قۇنقۇنى ئون مىڭ چەۋەندىز بىلەن شوفاڭ قورۇلدا تۇرغۇزۇپ ھەيۋىسىنى نامايىش قىلىپ پۇرسەت تاپسىلا خەن چېگرىسىغا تاجاۋۇز قىلىپ شىن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى جىددىيلەشتۇرۇۋەتتى.

شىمالىي چېگرىدا ئۇرۇش مالىمانچىلىقى كۆتۈرۈلگەندە غەربىي يۇرتتىمۇ مالىمانچىلىق كۆتۈرۈلدى. ۋاڭ ماڭنىڭ خانلىقلارنىڭ خانلىرىنى «بەگ» دەپ ئۆزگەرتكەنلىكى ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ غەزىپىنى كەلتۈرگەنىدى. ۋاڭ ماڭ سەلتەنەت دەۋرى دۆلەت قۇرۇپ ئىككىنچى يىلى ئاچ كۆزلۈكتە نامى چىققان جەن فېڭنى ئاغا بەگ قىلىپ غەربىي يۇرتتىكى خىزمەتكە قويدى. ئارقا قۇس خانلىقىنىڭ خانى شۇجەل بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ جەن فېڭنىڭ ۋەھشىيلىكىدىن قورقۇپ مەخپىي ھالدا ھۇنلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتمەكچى بولغاندا ئېھتىياتسىزلىقتىن بۇ خەۋەر

ئاشكارىلىنىپ قېلىپ قورۇقچىبەگ چىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئاكىسى قۇلانجى ئىلىنى باشلاپ ھۇنلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. بۇ چاغدا، ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت تۆت ماددىلىق كىلىشىمگە قاراپمۇ قويماي، ئۇنى قوبۇل قىلىپلا قالماي لەشكەر چىقىرىپ قۇلانجىنىڭ قۇسقا ھۇجۇم قىلىشىغا ياردەم بەردى. غەربىي يۇرت چېرىكچىبىگى دورغاپى چىن لاڭك، جوڭ دەي قاتارلىقلار ئەھۋالنىڭ تىنچسىزلىقىنى كۆرۈپ ۋە ھۇنلار كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ قورۇل چېرىكچىبىگى دىياۋخۇنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى خەن سۇلالىسى سانغۇنى قورۇل چېرىكچىبىگىنىڭ قول ئاستىدىكى لەشكەرلەر ۋە پۇقرالارنى باشلاپ ھۇنلارغا تەسلىم بولدى، تەڭرىقۇت ئۇلارنى ئۇ يەن كاھىبىگى قىلىپ تەينىلىدى، بۇنداق تىنچسىز ۋەزىيەتكە قارىتا ۋاڭ ماڭ ھۇنلارغا ئۆزىنى كۆرسىتىپ قويۇشقا تېخىمۇ ئالدىرىدى ۋە ھۇن تەڭرىقۇتنىڭ نامىنى «ئىستائەتلىك قۇل» دەپ ئۆزگەرتتى. پۈتۈن مەملىكەتتىكى جىنايەتچىلەر، ئەرلەر، ساۋۇت كىيگەن لەشكەرلەر بولۇپ 300 مىڭ كىشىنى يېغىپ بۇيۇك سانغۇن سۇن جىيەن قاتارلىق 12 سانغۇننى ئون يولغا بۆلۈپ جازا يۈرۈشىگە ئاتلاندۇردى ھەمدە ھۇنلارنىڭ تېلىلار رايونىغا قوغلۇشتىپ ھۇن زېمىنىنى 15 كە بۆلۈپ قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ 15 ئوغلىنى 15 تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىمەكچى بولدى. ۋاڭ ماڭ سەلتەنەت دەۋرى دۆلەت قۇرۇپ ئۇچىنچى يىلى ۋاڭ ماڭ ھۇنلارنى 15 تەڭرىقۇتقا بۆلۈۋېتىش پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، نۆكەر بېشى لىن باۋ قاتارلىقلارنى ئون مىڭ چەۋەندەز بىلەن زور مىقداردىكى ئونچە - مەرۋايىتلارنى ئېلىپ يۈەنجۇڭ قورۇلغا بېرىپ ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلمەيدىغان ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى - ئوڭ قۇت خان شىيەن، ئۇنىڭ ئوغلى دېڭ جۇ قاتارلىق قوغشار خانىنىڭ ئەۋلاددىن ئۇچەيلەننى تىلماچ ئارقىلىق ئالداپ قورۇلدىن ئەكىرىپ شىيەننى «ۋاپادار تەڭرىقۇت» جۇنى

«ئىتائەتچان تەڭرىقۇت» بولۇشقا زورلىدى ۋە كاتتا ئىنئاملارنى بېرىپ دېگۈ ئىككىيلەننى چاڭئەنگە ئېلىپ كەلدى. بۇ ئەھلىيەتتە تۇرغاقلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. ۋاڭ ماڭ ئۇلارنى تەڭرىقۇت بولۇشقا ئاشكارا زورلىدى. ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت قاتتىق غەزەپلىنىپ چەۋەندازلىرىنى ئەۋەتىپ يۇنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ يىشۇۋ قورۇلى (ئورنى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تومۇت خوشۇنىدا) غا بېسىپ كىرىپ ئەمەلدار - پۇقرالارنى قىرغىن قىلدى ۋە تۇتقۇن قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تەڭرىقۇت يەنە ئوڭ، سول كاھىدگ ۋە ئەتراپتىكى خانلارنىڭ قىسىملىرىنى ئەۋەتىپ كۆپ بولغاندا ئون مىڭ، ئوتتۇراھال بولغاندا مىڭ، ئاز بولغاندا نەچچە يۈز ئادەم بىلەن قورۇلدىن بېسىپ كىرىپ ئەمەلدارلار - پۇقرالارنى ئۆلتۈردى. ئەسىر ئالدى ۋە مال - چارۋىلارنى بۇلاپ كەتتى. چىقىمىڭ ھەددى - ھېسابى يوق ئىدى. ۋاڭ ماڭ يەنە يۈسانغۇننىڭ نەسىھىتىگە قۇلاق سالماي، ئۆز پىكرى بويىچە داۋاملىق شىمالغا لەشكەرلەر يۆتكەپ مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن لەشكەر ئېلىپ، ئاشلىق يۆتكىدى. پۇقرالار يەرلىرىنى تاشلىدى. ھارۋا تارتىپ كېتىۋاتقانلار يوللارغا پاتمىدى. پۈتكۈل ئەل پاتىپاراقچىلىققا تولغانىدى. بىر قىسىم سەركەردىلەر لەشكەرلەرنى باشلاپ شىمالىي چېگرىغا ئاۋۋال يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن چوڭ قوشۇن تولۇق يىغىلىپ بولالمىغانلىقى ئۈچۈن، ھۇنلارغا تېگىشكە پېتىنالمايۋاتاتتى. تېخىمۇ تېتىقسىز يېرى شۇكى، ۋاڭ ماڭ مۇشۇنداق زور كۆلەمدىكى قوشۇننى توپلىشى بىلەن پەقەتلا ھۇنلارغا ئۆز كۈچىنى كۆز - كۆز قىلىش بولۇپ، ئىشتىن ئاۋۋال ھېيىر ئۇرۇش پىلانى تۈزمىگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە 12 سانغۇنغا بىر باش قوماندان تەيىنلىمىگەن بولغاچقا، ھەر قايسىسى ئۆز ئىشىنى قىلىپ، بىر - بىرىنىڭ گېپىگە كىرمەيتتى. زور قوشۇن شىمالىي چېگرىدا تۇرۇپ ئاشلىق يەم - خەشەكنى ئىسراپ

قىلىپ، لەشكەرلەرنى ھېرىپ - چارچاتتى. خالاس. بۇنىڭ بىلەن ھۇنلارنى قورقۇتالمايلا قالماي، ئەكسىچە ئۆز - ئۆزىنى پاتمپاراق قىلىۋەتتى. خەن شۇەندىدىن بۇيان شىمالىي چېگرىدا بىر نەچچە ئەۋلادقىچە تۇرا - قورۇللارنىڭ جەڭ سگىناللىرى ئاڭلانمىغان، خەلق روناق تېپىپ بېيىغان، قوي - كالىلار دالىنى قاپلاپ كەتكەندى. ۋاڭ ماڭ ھۇنلارنىڭ چىشىغا تەگكەندىن باشلاپ نەچچە ئون يىلدىن بېرى ئوت يېقىلمىغان تۇرا - قورۇللارغا قايتا ئوت يېقىلىپ، بىر نەچچە يىلغا بارمايلا شىمالىي چېگرىنىڭ تىنچلىق ۋەزىيتى يوقىلىپ، پۇقرالار سەرسان - سەرگەردان بولۇپ، جەسەتلەر دالىنى قاپلاپ كەتتى.

شىمالىي چېگرا ئۇرۇشىنىڭ يېڭىۋاشتىن باشتىن چېگرا - ۋىلايەتلەردىكى خەلقنى قاتتىق ۋەيران قىلىپلا قالماي ھۇنلارغا نىسبەتەنمۇ بىر بالا - قازا ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قوغشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە بېقىنىپ ۋاڭ جۇنگە ئۆيلەنگەندىن تارتىپ ھۇن ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئىچىدە ۋاڭ ماڭ دۆلەت قۇرۇپ بەشىنچى يىلى (مىلادىيە 13 - يىلى) ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت قازا قىلدى. بۇ چاغدا، ھۇنلارنىڭ ھوقۇقدارى، ئوڭ قۇتبەگ شۇبۇتان ۋاڭ جاۋجۇننىڭ چوڭ قىزى يۇننىڭ ئېرى ئىدى. يۇن شۇ بۇتان بىلەن بىللە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ياخشى ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلاتتى. يۇسبەگ شىەن بىلەنمۇ ياخشى ئۆتەتتى. شۇڭا، شىەننى ئۆلجۇت نامىدا تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى. ۋاڭ ماڭ شىەننى قورۇلدىن ئالداپ ئەكىرىپ «ۋاپادار تەڭرىقۇت» بولۇشقا زورلىغانىدى. كېيىن، شىەن تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قېچىپ بارغان ۋە ئۆزىنىڭ ئالداپ ئاپىرىلىپ تەڭرىقۇت قىلىنغانلىق ئىشىنى ئاكىسى ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇتقا مەلۇم قىلغانىدى. ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت شىەندىن نومۇس قىلىپ، ئۇنى يۇسبەگ قىلىپ تەينىلىدى. بۇ ھۇنلاردىكى تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەل ئىدى. شىەننىڭ ئوغلى جۇ بىلەن دېڭ چاڭئەندە تۇرۇپ قالغان.

جۇغا ۋاپادار تەڭرىقۇت ئۇنۇڭى بىرىلىپ كۆپ ئۆتمەي ئاغرىپ ئۆلگەن، ئۇنىڭ ئوغلى ھازىرقى تەڭرىقۇت بولغانىدى. كېيىن قەيسەر سانغۇن چىن چىن يۇنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ شاڭرۇ دېگەن يېرىدە چېگرا ـ قوروللارغا پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتقىنى شىيەننىڭ ئوغلى جياۋ ئىكەنلىكىنى ئېيتقاندىن كېيىن، ۋاڭ ماڭ قاتتىق غەزەپلىنىپ جياۋنىڭ قېرىندىشى دېگىنىڭ كالىسىنى ئېلىپ سازايى قىلدى. بىراق، شيەن ئۆز ئوغلىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئۇقمىغاچقا، تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە چىققاندىن كېيىن شۇ بۇيان بىلەن يۇننىڭ نەسىھىتى بىلەن شىن سۇلالىسى بىلەن ياخشىلاشماقچى بولدى. ۋاڭ ماڭ سەلتەنەت دەۋرى تىيەنخېگىنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 14 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا قورۇلغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئەلچىبەگ ۋاڭ شى (ۋاڭ جاۋجۇننىڭ جىيەنى) بىلەن كۆرۈشىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ ئارقىلىق شىن سۇلالىسىنىڭ پوزىتسىيەسىنى بىلىپ باقماقچى بولدى.

بۇ چاغدا ۋاڭ ماڭمۇ قېيىن ئەھۋالدا قالغانىدى. شىن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان يولغا قويۇلغان تۈزۈملىرى ئاساسەن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بولۇپ، بۇلار پۇقرالارنى قوغداش، ئاسراش ئۇياقتا تۇرسۇن ئەكسىچە ئەسلىدىلا تىنچسىز تۇرغان جەمئىيەتنى تېخىمۇ تىنچسىز قىلىۋەتكەنىدى. بۇ چاغدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلا ئەمەس ئەتراپتىكى چېگرالارمۇ پاراكەندىچىلىككە تولغانىدى، شىمالىي چېگرا ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى، غەربىي يۇرتىدىكى ئاگىنى ھۇنلارنىغا قوشنا بولغاچقا ئاۋۋال يۇز ئۆرۈپ قۇرۇقچىبەگ دەن چىننى ئۆلتۈردى.

غەربىي جەنۇبتىكى جۇ دىڭ خانى گەن ئۆز مەرتىۋىسىنىڭ تۆۋەنلىتىۋېتىلگەنلىكىگە ئادىۋەت ساقلاپ يۇرگەچكە زاڭكې ۋىلايىتىنىڭ قوشىنىگى جۇۋچىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئىنىسى ئىسيان كۆتۈرۈپ ۋىلايەت ناھىيىلەرگە ھۇجۇم قىلدى. شەرقىي شىمالدا ئوغانلار ھۇنلارغا جازا يۇرۇش قىلىشقا

مەجبۇرلىنىپ خوتۇنلىرى ۋىلايەت - ناھىيىلەردە تۇرغاقلىققا تۇتۇپ قېلىنىدى، ئوغانلار لەشكەرلىكتىن قېچىپ كەتكەچكە ۋىلايەت ناھىيىلەردىكى تورغاقلىققا تۇتۇپ قېلىنغان ئاياللىرى تامامەن قىرىپ تاشلاندى. بۇنىڭ بىلەن، ئۇغانلار يەنە باشقىدىن ھۇنلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. كورىيانلار ھۇنلارغا قارشى يۇرۇش قىلىشقا ئونماي، ئارقا - ئارقىدىن قورۇلدىن قېچىپ چىقىپ ئارقىدىن قوغلاپ كەلگەن لياۋ شى قۇشبېگىنى ئۆلتۈردى. ۋاڭ ماڭ كورىيان دېگەننى «پەس كورىيان» دەپ ئۆزگەرتىپ كورىيەگە جازا يۇرۇش قىلماقچى بولدى. ۋاڭ ماڭ مۇشۇنداق ئىچكى تاشقى جەھەتتە قاتتىق كرىزىستا قالغاندا ھۇنلارنىڭ قۇدىلىشىش ئارزۇسىدىن تولىمۇ خۇرسەن بولۇپ ئاغزى - قۇلىقىغا يەتمەي ئالمان - تالمان ئەلچىبەگ ۋاڭ شى بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى جەندى بېگى فىڭنى قورۇلغا ئەۋەتىپ كاتتا سوۋغا سالاملار بىرىپ يېڭىدىن تەختكە چىققان تەڭرىقۇتنى قۇتلۇقلىدى. بىر تەرەپتىن، تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى دېڭنى ھايات دەپ يالغان مەلۇمات قىلدى. تەڭرىقۇت ئۆز ئوغلىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن چىن لاڭ قاتارلىقلارنى چاڭئەنگە يالاپ ئاپىرىپ بەردى. ۋاڭ ماڭدەڭ پەسكەش سىياسىئون چىن لاڭ قاتارلىقلارنى چاڭئەنده ئوتقا تاشلاپ ئۆلتۈرۈپ ئاچچىقىنى چىقارغاندىن باشقا، ھۇنلار بىلەن مۇناسىۋەتنى يۇمشاتقۇدەك بىرەر ياخشى تەدبىر قوللانمىدى. كۆپ ئۆتمەي تەڭرىقۇت ئۆز ئوغلى دېڭنىڭ ئۆلتۈرىلىشىگە خەۋىرىنى ئۇققاندىن كېيىن، غەزىپىنى شىمالىي چىگرىدىكى، بەختسىز يۇقرالاردىن ئېلىش ئۈچۈن، يەنە بىر قېتىم لەشكەر تارتىپ زور كۆلەمده قىرغىنچىلىق قىلدى.

ۋاڭ ماڭ سەلتەنەت دەۋرى تېنەپچىنىڭ بەشىنچى يىلى (مىلادىيە 18 - يىلى) ئۇلجۇت تەڭرىقۇت قازا قىلدى. ئۇنىڭ ئىنىسى سول تۇغ قان يۇقۇتئەرسى تالانوت تەڭرىقۇت ئۇنۋانى بىلەن تەڭرىقۇت بولدى. يېڭى تەڭرىقۇت تەختكە چىققاندا ۋاڭ ماڭ

يەنە بىر چوڭ ھىيلە ئويلاپ ئەلچىبەگ ۋاڭ شىنى قورۇلغا ئەۋەتىپ شۇبۇتان بىلەن يۈننى ۋە ئۇنىڭ ئوغلىنى قورۇلدىن ئالداپ ئېلىپ كىرىپ، چاڭئەنگە ئەكىرىپ شۇ بۇتاننى «شۇبۇ تەڭرىقۇت» نامى بىلەن تەڭرىقۇت قىلىپ ئۇنى لەشكەر تارتىپ بېرىپ تەڭرىقۇتلۇقنى تارتىۋېلىشقا مەجبۇرلىدى. يۇ تەڭرىقۇت بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن غەزەپلىنىپ لەشكەر تارتىپ شىمالىي چېگرىغا ئۇزلۇكسىز پاراكەندىچىلىك سالدى. شىن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتى تامامەن بۇزۇلدى. ۋاڭ ماڭ ھۇنلار بىلەن ياخشىلىشىش نىيىتىدە بولماي تىيەنخېڭنىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيە 19 ـ يىلى) پۇتۇن ئەلدىكى قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەر، ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان گۇناھكارلار، باي ئەمەلدارلارنىڭ قۇللىرىنى كەڭ كۆلەمدە يىغىدى ھەم يۇرۇش قىلىشقا ئاتلانماقچى بولدى. بۇنىڭ بىلەن، ئۇ يەن يۇ ۋە لىيەن دەن قاتارلىق سانغۇنلىرىنى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى ۋە ئۇلارغا «جېڭ» (بويسۇندۇرغۇچى) دېگەن فامىلىنى تەقدىم قىلىپ «جېڭ فامىلىلىك ئىككى سانغۇن» دەپ ئاتىدى. ۋاڭ ماڭ سەلتەنەت دەۋرى دىخۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە 21 ـ يىلى) شۇبۇتان چاڭئەندە ئاغرىپ ئۆلدى. ۋاڭ ماڭ ئۆزىنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن تۇغۇلغان قىزىنى شۇ بوتاننىڭ ئوغلى ئارقا ئەمىنلىك تۆرىسى شېغا ياتلىق قىلىپ، ئۇنى زور كۈچ بىلەن قوللاپ تەڭرىقۇت قىلىش خام خىيالىدا بولدى. بىراق، بۇ چاغدا ھەممىلا يەردە قوزغىلاڭلار كۆتۈرۈلۈپ، شىن سۇلالىسى ھاكىمىيىتى تەۋەرەپ قالدى. ۋاڭ ماڭغا چاشقان تۆشۈكى ساراي كۆرۈنۈپ بېشىنى تىققۇدەك جاي تاپالمايۋاتاندا، باشقىسىنى ئويلاشقا نېمە ئىمكانى بولسۇن! ئىككى يىلدىن كېيىن قوزغىلاڭچىلار شەھەرنى ئالغاندا چاڭئەن پاتىپاراقچىلىققا تولدى. ۋاڭ ماڭ ۋەيياڭ قەسىرىدە ئۆلتۈردى. يۇن بىلەن شېمۇ مالىمانچىلىقتا ئۆلدى. شىن سۇلالىسى يوقىلىپ، لىيۇ شيۇ لوياڭنى پايتەخت قىلىپ خەن

سۇلالىسىنى قايتا تىكلىدى. خەن - ھۇن مۇناسىۋىتىمۇ يېڭى بىر تەرەققىيات دەۋرىگە كىرىدى.

2. جەنۇبىي - شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئۆزئارا تىركىشىپ تۇرغانلىقى

گېئ شى (يېڭى) خان سەلتەنەت دەۋرى گېئگشىننىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە 24 - يىلى) قىشتا گېئ شى خان لىيۇ شۇەن ۋاڭ ماڭ چاك - چېكىدىن بۆلۈۋەتكەن خەن - ھۇن مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن ئەمىر - نۆكەر ئەردەمبەگ سا، باش لەشكەر بەگ مۇپەتتىشى چۈن زۇن قاتارلىقلارنى ھۇنلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ خەن سۇلالىسىنىڭ كونا تۈزۈمى بويىچە تەڭرىقۇتقا تامغا ئەۋەتىپ خەن سۇلالىسىنىڭ كونا تۈزۈمى بويىچە تەڭرىقۇتقا تامغا ۋە تامغا بېغى بەردى. خان ۋە بەگلەرگە مۆھۈر ۋە مۆھۈر بېغى بەردى ھەم شۇ بۇتان يۇنلەرنىڭ قېپقالغان ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، ئەمەلدارلىرى ۋە خىزمەتچىلىرى قايتۇرۇلۇپ، ھۇنلار بىلەن ئىلگىرىكىدەك بېرىش - كېلىش مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئارزۇ قىلدى، بىراق سابىق شەن سۇلالىسى خانى ۋاڭ ماڭ دەۋرىدىكى ئۇزۇلمەس بالا - قازالاردىن پايدىلىنىپ غەربىي يۇرتنى قايتا كونترول قىلىۋالغان ئەمەلىي كۈچى قاتتىق كۈچىگەن قۇتئەرىش تالائۇت تەڭرىقۇت تولىمۇ مەغرۇرلۇق بىلەن: «ھۇنلار ئەسلىدە خەن سۇلالىسى بىلەن ئاكا - ئىنىدەك ئۆتەتتى ھۇنلار ئىلىدە قالايمىقانچىلىق چىققاندا خەن شۇەندى قوغشار تەڭرىقۇتنى قوللىغان، شۇڭا ئۇ ئۆزىنى ۋەزىر دەپ ئاتاپ خەن سۇلالىسىنى ھۆرمەت قىلغانىدى ھالا بۈگۈن خەن ئىلىدە قالايمىقانچىلىق چىقىپ ۋاڭ ماڭ تەختىنى تارتىۋالغاندا ھۇنلار قاراپ تۇرماي لەشكەر چىقىرىپ ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلدى. ئەل پاراكەندە بولغاچقا خەلق خەن سۇلالىسىنى

سېغىندى. ۋاك ماڭغىلى مەغلۇپ بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ باش كۆتۈرۈشىدە ھۇنلارنىڭ تۆھپىسى بار. شۇڭا، خەن سۇلالىسى مېنى ھۆرمەتلىشى كېرەك» دېدى.

مۇتئەرىش تالائۇت تەڭرىقۇتنىڭ تەكەببۇرلىقى ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى خەن سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلەشكۈچى كۈچلەرنىڭ يېڭىۋاشتىن باش كۆتۈرگەنلىكىنى كۆرسەتتى. گېڭشى ھاكىمىيىتىنىڭ ھۇنلار بىلە يېڭىۋاشتىن يارىشىپ قېلىش تىرىشچانلىقلىرىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى.

گۈاڭ ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېنۇۋۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، خەن - ھۇن مۇناسىۋىتىدە ياخشىلىنىش ئەھۋالى كۆرۈلمىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە قۇتئەرىش تالائۇت تەڭرىقۇت شەرقىي خەن ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەم ئەمەسلىكى ئىقتىسادىنىڭ ئاجىزلىقى، ئىلگىرىكى توختاپ قالغان ئىشلارنىڭ ئەمدىلا قايتا يولغا قويۇلۇۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، شىمالدىكى ئۆزلىرىگە قارام كۈچلەر شۇنداقلا ئوغانلار ۋە يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان سىيانپىيلار بىلەن بىرلىشىپ شىمالىي چېگرىغا كەڭ كۆلەمدە باستۇرۇپ كىردى. ئەينى چاغدا شىمالدىكى قارام كۈچلەر ئىچىدە ھۇنلارنىڭ قوللىشى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە توختىمايى پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتقانلاردىن ئاساسلىقى يېڭى چۈك، لۈفاك، جاك خۇا، لى شىك قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يېڭى چۈك بىلەن لۇ فاڭنىڭ كۈچى ھەممىدىن كۈچلۈك بولۇپ شىمالىي چېگرىغا تەھدىدى ئەڭ زور ئىدى.

يېڭى چۈك ئەسلىدە گېڭ شىدى لېۋشۇەننىڭ سانغۇنى بولۇپ، كېيىن لېۋشىيۇغا بېقىنىپ تۆھپە كۆرسىتىپ جىيەنجۈك بېگى بولغان، ئۇلۇغ سانغۇن ئاتىقى بېرىلگەن. ئۇ يۈجۇ ئايمىقىدىكى مۇجۇفۇ بىلەن چېقىشالماي، توپىلاڭ كۆتۈرۈپ يوبىيېپىڭ ۋە شاڭگۇ ۋىلايەتلىرىنىڭ بىر قانچە ناھىيىلىرىنى بېسۇۋېلىپ ھۇنلار بىلەن بىرلىشىپ جىچىڭ شەھىرىنى ئېلىپ

ئۆزىنى يەن خانى دەپ ئاتىغاندى. لېكىن، گۇاڭ ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنژۇنىڭ بەشىنچى يىلى (مىلادىيە 29 ـ يىلى) پېڭ چۈڭنى ئۆزىنىڭ قۇلى زى مى قاتارلىقلار ئۆلتۈرۈۋەتتى. ھۇنلارنىڭ پېڭ چۈڭدىن پايدىلىنىپ شەرقىي شىمالىدىكى ۋىلايەتلەرگە تاجاۋۇز قىلىش غەرىزى يوققا چىقتى. لۇ فاڭ يەنىلا ھۇنلار بىلەن بىرلىشىپ تاجاۋۇز قىلىپ تۇرغاچقا، شىمالىي چېگرىنىڭ ۋەزىيىتى يەنىلا ناھايىتى جىددىي ئىدى. لۇفاڭ ئەندىكى ۋىلايىتى سەنشۇي ناھىيىسىدىن (ئورنى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى تۇڭشىن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە) بولۇپ، شىن خانى ۋاڭ ماڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئىسيان كۆتۈرۈپ ۋاڭ ماڭدىن يۈز ئۆرۈگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا سەنشۇيلىك ئەزىمەتلەر ئۇنى شىپىڭ غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى خانى قىلىپ تىكلەشتى. ھۇنلارغا ۋە چياڭلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلار بىلەن ئىالاقە باغلىدى. قۇتئەرىش تالائۇت تەڭرىقۇت ئۇنى «خەن خانى» قىلىپ تىكلىدى. ئۇ ھۇنلارنىڭ قوللىشى بىلەن ۋۇيۇەن، يۈنجۈڭ، دىڭشاڭ، يەنمېن قاتارلىق بەش ۋىلايەتنى بېسىۋېلىپ، ھۇنلار ۋە ئوغانلار بىلەن بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللەپ شىمالىي چېگرىغا توختىماي تاجاۋۇز قىلدى. گۇاڭ ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنژۇنىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادىيە 33 ـ يىلى) گۇاڭ ژۇدى لۇ فاڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ توختىماي پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئەرەمبەگ سانى ھۇنلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ ياخشىلاشماقچى بولدى. ھۇنلار ئەلچى ئەۋەتىپ جاۋاب قايتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن قۇتئەرىش تالا ئۇت تەڭرىقۇت ئۆزىنى باتۇر تەڭرىقۇتقا سېلىشتۇرۇپ تەكەببۇرلۇق قىلدى ۋە لۇفاڭ بىلەن بىرلىشىپ شىمالىي چېگرالغا ئاۋۋالقىدەكلا ھۇجۇم قىلىۋەردى.

گۇاڭ ژۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنژۇنىڭ توققۇزىنچى يىلى (مىلادىيە 36 ـ يىلى) گۇاڭ ژۇدى ئەلچى ئەۋەتىپ

ياخشىلىشالمىغاچقا باش ئەمرلەشكەر ۋۇخەن قاتارلىقلارنى 50 مىڭدىن ئارتۇن لەشكەر بىلەن لۇفاڭغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى.

ھۇنلار چەۋەنداز چىقىرىپ لۇفاڭغا يارەەم بەرگەچكە خەن قوشۇنلىرى چېكىنىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، خەن قوشۇنلىرى شىمالىي چېگرىدا بىر نەچچە يىللار مۇداپىئە ئۇرۇشى قىلغان بولسىمۇ، نەتىجە قازىنالماي لۇفاڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ كۈنسېرى غالجىرلىشىۋاتقان تاجاۋۇزچىلىقلىرىنىڭ چەكلەشكە ئامالسىز قالدى. كېيىن لۇفاڭ تەسلىم بولغان بولسىمۇ، گۇاڭ ۋۇدى ئۇنى دەي بېگى قىلىپ تەينىلىدى. ھۇنلار بۇنىڭ بىلەن باسىمچىلىقلىرىنى توختىتىپ قويمىدى. ئەنە شۇ چاغدا لياۋدۇڭ، يۈياڭ، شاڭگۇ، جۇڭشەن، دەيجۇن، شاڭداڭ، تيەنشۇي، فۇفېڭ، چاڭئەن (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىئەن شەھىرىدە) قاتارلىق ۋىلايەتلەر (ئومۇمەن ھازىرقى لياۋنىڭ، خېبېي، سەنشى، شەنشى، گەنسۇ ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدۇ) ھۇنلار باسىمچىلىقىنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتتى، ئۇدا بىر قانچە يىللارغىچە ئەمىلىك تاپالمىدى. ھۇنلارنىڭ باسىمچىلىقىنى توسۇشقا ئامال بولمىغانلىقتىن شەرقىي خەن ھۆكۈمىتى گۇاڭ ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جەنۇبۇنىڭ 15 ـ يىلى (مىلادىيە 39 ـ يىلى) يەنمېن، دەيجۇن، شاڭگۇ قاتارلىق چېگرا ۋىلايەتلىرىدىن 60 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى يوڭگۇەن (ئورنى بېيجىڭ شەھىرى چاڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) قورۇلى، چاڭشەن قورۇلى (ئورنى خېبېي ئۆلكىسى لەيۈەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) نىڭ شەرقىگە كۆچۈرۈپ ھۇنلاردىن مۇداپىئەلەندى. سول تەرەپتىكى ھۇنلار ئىچىگە كىرىپ ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ بىلەن، خەن ئوردىسى قاتتىق ۋەھىمىگە چۈشتى. مۇداپىئە لەشكەرلىرىنى كۆپەيتكەن بولسىمۇ ئۇنۇمى ناھايىتى ئاز بولدى.

میلادیه 48 - یىلى (گۇاڭ ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جيەنژۇنىڭ 24 - يىلى) ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا زور ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، رەسمىي يوسۇندا جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئىككى قىسمغا ئايرىلىپ كەتتى. ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتىدىمۇ تۈپتىن ئۆزگىرىش يۈز بەردى.

قوغشار تەڭرىقۇت شىمالىي تەڭرىقۇت ئوردىسىغا كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن ئوك قول قان ئىتجىرياس ھۆكۈمرانلىقىدا چۈللۇكنىڭ جەنۇبىي رايونىدا سەككىز قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرىنى مەركەز قىلغان ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھى شەكىللەندى. ئىتجىرياس قوغشار تەڭرىقۇت بىلەن ۋاڭ چاۋجۇندىن تۇغۇلغان بولۇپ، قۇتئەرىش تالائۇت تەڭرىقۇتنىڭ ئورنىغا تەڭرىقۇت بولۇشى كېرەك ئىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا قۇتئەرىش تالائۇت تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلىشىپ كەتكەچكە ھاكىمىيەتنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن قانداشلىقى بولغان ئىتجىرياسنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشىنى خالىماي تەڭرىقۇتلۇق ئورنىنى ئوغلىغا بەرمەكچى بولۇپ ئىتجىرياسنى ئۆلتۈرۈپ ئۆز ئوغلىنى سول تۇغ قان قىلىپ تىكلىدى. چۈللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرى ۋە ئوغانلار ئوك ئۆگەن باتىسقان بىنىڭ كونترۇللۇقىدا بولدى، ئۇ قۇتئەرىش تالائۇت تەڭرىقۇتنىڭ ئىتجىرياسنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ نارازىلىق بىلدۈرۈپ: «تەڭرىقۇتلۇق ئورنىغا ئاغا - ئىنىلەرنىڭ ۋارىسلىق قىلىش نۆۋىتىدىن ئېيتقاندا ئوك قول قان (ئىتجىرياسنى دېمەكچى) چىقىشى كېرەك؛ ئاتا - بالا ۋارىسلىقىدىن ئېيتقاندا مەرھۇم تەڭرىقۇت (ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇتنى دېمەكچى) نىڭ ئوغلى بولغان مەن چىقىشىم كېرەك» دەپ تاشلىدى. بى كۆڭلىدە نارازى بولسىمۇ ئۆلتۈرۈلىشىدىن قورقۇپ يۈردى، شۇڭا ئەجدىھا بالىقتىكى مۇراسىملارغىمۇ كۆپ قاتناشمىدى، قۇتئەرىش تالائۇت تەڭرىقۇتمۇ بىنىڭ ئالا

كۆڭۈللۈكىنى سېزىپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا ئىككى قۇتبەگنى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ لەشكەرلىرىنى نازارەت قىلدۇردى.

گۈڭ ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنۇۋۇنىڭ 22 - يىلى (مىلادىيە 46 - يىلى) قۇتئەرش تالائۇت تەڭرىقۇت قازا قىلدى. ئۇنىڭ ئوغلى سول تۇغ قان ئوتانتۇ تەڭرىقۇت بولۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئىنىسى پانۇ تەڭرىقۇت بولدى. بۇ چاغدا، ھۇنلار ئىلىنده ئۇدا بىر نەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ۋە چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، نەچچە مىڭ چاقىرىم يەردە بىر تالمۇ گىياھ ئۇنمىدى. دەل - دەرەخ، ئوت - چۆپلەر قۇرۇپ كەتتى. ئادەم ۋە چارۋىلار ئاچ قېلىپ كېسەل بولۇپ، تەڭدىن تولىسى قىرىلىپ كەتتى. پانۇ تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قىينىچىلىقتا قالغان پەيتىدىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ يۇيائ ۋىلايىتى (ئورنى بېيجىڭ شەھىرى مىيۇن رايونىنىڭ غەربىدە) گە ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. ھەمدە خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان جەددىي مۇناسىۋەتنى يۇمشاتماقچى بولدى. گۈڭ ۋۇدىمۇ ئەسىرنۆكەر لى ماۋنى جاۋابەن ئەلچىلىككە ئەۋەتتى، ئوغانلار ھۇنلارنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىنى كۆرۈپ، ھۇنلارغا بېقىنمۇسى كەلمەي ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى. پانۇ تەڭرىقۇت قارشىلاشماي ئىلىنى باشلاپ شىمالغا كەتتى. شۇنىڭ بىلەن، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىنى باشقۇرۇۋاتقان ئوك ئۆگەن باتسقان بى تەڭرىقۇتلۇق تەختىدىن ئۇمىدىنى ئۈزۈپ قاتتىق ئاچچىقلىنىپ گۈڭ ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنۇۋۇنىڭ 23 - يىلى (مىلادىيە 47 - يىلى) يوشۇرۇن ھالدا گوخبىڭ دېگەن خەن نۆكىرىنى ھۇنلارنىڭ خەرىتىسىنى كۆتۈرۈپ شىخ ۋىلايىتى ئايماق مەھكىمىگە بېرىپ ئۆزىنىڭ بېقىنىش تەلىپىنى يەتكۈزۈشكە ئەۋەتتى. بىنىڭ لەشكەرلىرىنى نازارەت قىلىۋاتقان ئىككى قۇتبەگ بىنىڭ ئالاكۆڭۈللۈك قىلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ قېلىپ، بەشىنچى ئايدىكى ئەجدىھا

بالىقتىكى قۇرۇلتايدا پانۇتەكرىنقۇتقا مەخپىي ھالدا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ بىنى ئۆلتۈرۈۋېتىش ھەققىدە تەكلىپ بەردى، ئويلىمىغان يەردىن بۇ خەۋەر ئاشكارىلىنىپ قالدى. بى دەرھال سەككىز قەبىلىدىن 40 ـ 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى توپلاپ ئۆزىنى قوغدىدى. پانۇ تەكرىنقۇت ئون مىڭ چەۋەندازنى ئەۋەتتى. بىراق، بىنىڭ قۇدرەتلىك كۈچىكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالماي چېكىنىپ كەتتى. ئىككىنچى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇزۇل ـ كېسىل بۇزۇلدى.

گۇاڭ ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېنەتۇۋنىڭ 24 ـ يىلى (مىلادىيە 48 ـ يىلى) بىرىنچى ئايدا، چۆللۈكتىكى جەنۇبىدىكى سەككىز قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرى بىرلىكتە كېڭىشىپ بىنى قوغشار تەكرىنقۇت نامىدا تەكرىنقۇت قىلىپ تىكلىمەكچى بولدى. بىنىڭ بوۋىسى قوغشار تەكرىنقۇت ئىلگىرى خەن سۇلالىسىنىڭ يارىدىمىدە ئەمىلىككە ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن شۇ نامغا ۋارىسلىق قىلىپ خەن سۇلالىسى بىلەن ياخشىلىشىش نىيىتىنى ئىپادىلىدى. بى شەخسەن ئۆزى ۋۇيۈەن قورۇلىغا بېرىپ «مەڭگۈ خەن سۇلالىسىنىڭ قالقىنى بولۇپ، شىمالىي ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرىدىغانلىقى» نى بىلدۈردى.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن تارتىپ ھۇنلار ھەر يىلى چېگرىغا باستۇرۇپ كىرگەچكە، ئوردا ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قالقان بولىمىز دېيىشى خەن سۇلالىسى ئۈچۈن تېپىلغۇسىز پۇرسەت ئىدى، ئەينى چاغدا ئوردىدىكى بىر قىسىم ۋەزىرلەر جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە بېقىنىش نىيىتىنىڭ ساپ ياكى ساپ ئەمەسلىكىدىن گۇمانلىنىپ ھۇنلارنىڭ بۆلۈنگەن پۇرستىدىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنى تارمار قىلىشتا چىڭ تۇردى. گۇاڭ ۋۇدى پۇقرالارغا پاراكەندىچىلىك سالماسلىق ئۈچۈن ئۇرۇش قوزغاشقا قەتئىي يول قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن ۋۇگۇەن ئەمىر نۆكىرى گېڭ گونىڭ

مەسلىھەتنى بويىچە جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ ياخشىلىشىش تەلىپىنى قوبۇل كۆرۈپ جەنۇبىي ھۇنلارنى قوللاپ شىمالىي ھۇنلارغا قارشى تۇرۇش ئاساسىي تەدبىرىنى بېكىتتى، خەن - ھۇن مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىياتى گۇاڭ ۋۇدىنىڭ بۇ تەدبىرىنىڭ توغرا للىقىنى ئىسپاتلىدى.

شۇ يىلى 10 - ئايدا، شەرقىي خەن ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى بىلەن بى ئۆزبېگى قوغشار تەڭرىقۇت دەپ ئىلان قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھۇنلار رەسمىي يوسۇندا جەنۇبىي، شىمالىي ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى، جەنۇبىي تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە بېقىنغاندىن كېيىن شىمالىي چېگرا ئەمىن تاپتى. ئوغان، سىيانپىيلارمۇ ھۇنلارنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە بېقىنغانلىقىنى كۆرۈپ لويانغا ئەلچى ئەۋەتىپ خىزمەت كۆرسەتتى، شىمالىي چېگرا تىنچىدى.

ئىككىنچى يىلى باھاردا جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى بى ئۆز تەسرىنى كېڭەيتىش، خەن سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ تېخىمۇ زور قوللىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئۆز ئىنىسى سول تۇغ قان مورنى شىمالىي ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ زور غەرلىبىگە ئېرىشتى. ئون مىڭدىن كۆپ ئادەمنى ئەسىرگە ئالدى ۋە يەتتە مىڭ تۇياق ئات ئولجا ئالدى، شىمالىي ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى پانۇ جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى لويانغا ئەلچى ئەۋەتىپ خەن ئوردىسىنىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزىنى نازارەت قىلىشىنى ئىلتىماس قىلدى. ئوغلىنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاقلىققا بېرىشكە، قوغشار تەڭرىقۇت دەۋرىدىكى كونا ئەھدىلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. گۇاڭ ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنۇ ئونىڭ 26 - يىلى (مىلادىيە 50 - يىلى) باھاردا، گۇاڭ ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنۇ ئونىڭ 26 - يىلى (مىلادىيە 50 - يىلى) باھاردا، گۇاڭ ۋۇدى ئەمىر نۆكەر دۇەن بىن قاتارلىقلارنى جەنۇبىي ھۇنلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، ۋۇيۇەن

(ئورنى هازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىدە) نىڭ غەربىي قورۇلىدا جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇت ئوردىسى تەسىس قىلىپ، «ھۇنلار ئەمىر نۆكىرى» تەيىنلەپ لەشكەر ئەۋەتىپ جەنۇبىي تەڭرىقۇتنى قوغدىدى. شۇ يىلى كۈزدە، جەنۇبىي ھۇنلار تەڭرىقۇتى بى ئوغلىنى تۇرغاقلىققا ئەۋەتتى. گۇاڭ ۋۇدى خان بەگلەر يوسۇنى بويىچە جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى قوغشار تەڭرىقۇتقا ئالتۇن تامغا، تاۋار ـ دۇردۇن، يىپەك، شايى قاتارلىق مال ـ دۇنيا ۋە ئۇنچە ـ مەرۋايىتلار ھەدىيە قىلدى ۋە خېدۇڭ ۋىلايىتىدىن 25 مىڭ پاتمان گۈرۈچ، 36 مىڭ تۇياق قوي ـ كالا بىلەن تەمىن ئەتتى. كۆپ ئۆتمەي جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى شىمالىي ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشۇپ قېلىپ مەغلۇپ بولدى.

گۇاڭ ۋۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتنى شىخي ۋىلايىتى مېيجى ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى جۇڭغار خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىدا) گە كۆچۈرۈپ، مەھكىمە تەسىس قىلىپ، ئەمىر نۆكەر دۇەن بىن قاتارلىقلارنى شىخي ۋىلايىتىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ شىخي دورغاپىغا ئىككى مىڭ چەۋەنداز، ئازاد قىلىنغان 500 جىنايەتچى بىلەن دۇەن چىن قاتارلىقلارغا يارەملىشىپ جەنۇبىي تەڭرىقۇتنى قوغداشقا ئەۋەتتى. شىمالىي چېگرىدىكى جەڭ مالىمانچىلىقىدا ئىچكىرىگە قېچىپ بېرىۋالغان چىگرا پۇقرالىرىنى يۇرتلىرىغا قايتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەنۇبىي ھۇنلارغا شىمالىي چېگرىنى قوغداش ۋەزىپىسىنى يۈكلەش ئۈچۈن گۇاڭ ۋۇدى بېيدى، شوفاڭ، ۋۇيۇەن، يۇنجۇڭ، دىڭشاڭ، يەنمېن، دەيجۇن، شاڭگو قاتارلىق سەككىز ۋىلايەتنى جەنۇبىي ھۇن پۇقرالىرىنىڭ تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلدى. جەنۇبىي ھۇنلار قان ـ بەگلىرىنى ئۆز قېسىملىرى بىلەن ھەرقايسى ۋىلايەت ناھىيىلەردە چېگرىنى قوغداشقا، شىمالىي ھۇنلارنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىشكە

يار دەملەشتۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن، شەرقىي خەن ھۆكۈمىتى ھەر يىلى دېگۈدەك جەنۇبىي ھۇنلارغا غايەت كۆپ مال ـ دۇنيا بېرىپ قوللىدى. يۇمەن خۇ يازغان «كېيىنكى خەننامە. خەن خېدى ھەققىدە خاتىرە» دە خاتىرىلىنىشىچە، جەنۇبىي ھۇنلارغا كېتىدىغان خىراجەت ھەر يىلى ئەڭ زور بولغاندا 190 مىليون سەر ئالتۇنغا يەتكەن.

شەرقىي خەن ھۆكۈمىتىنىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مۇستەھكەملىنىپ، كۈچى ئۇزلۇكسىز زورايدى. بۇ ئەھۋالدا شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى دەككە ـ دۈككىگە چۈشۈپ ياخشى نىيەتنىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن تۈتۈپ كەتكەن بىر قىسىم خەنزۇ پۇقرالارنى شەرقىي خەن ھۆكۈمىتىگە قايتۇرۇپ بەردى. شىمالىي ھۇنلار جەنۇبىي ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خەن سۇلالىسىنىڭ قۇرغان قورۇللىرىدىن ئۆتكەندە، دائىم: «بىز قاچقۇن ئوڭ ئۆكەن باتىسقان (جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى بىنى دېمەكچى) غا قوغلاپ زەربە بەردۇق، خەن قوشۇنلىرىغا تەگمەكچى ئەمەسمىز» دەيتتى. دەرۋەقە بۇ چاغدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ھۇنلار ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قالغانىدى، جەنۇبىي تەڭرىقۇتلۇقنىڭ تىكلىنىشى شىمالىي ھۇنلارنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ئوت ـ سۇيى مۇنبەت تۈپراقتىن مەھرۇم قىلىپلا قالماي، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ قىيىنچىلىققا دۇچار قىلدى ۋە كۈچى ئاجىزلىشىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىمالدا تېلېلارنىڭ، شەرقتە ئۇغان، سيانپىيلارنىڭ، جەنۇبتا جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ غەربكە سوزۇلۇپ غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلارغا بولغان كونترولىنى كۈچەيتتى. قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، شىمالىي ھۇنلار گۇاڭ ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنۋۇنىڭ 27 ـ يىلى (مىلادىيە 51 ـ يىلى) تۇنجى قېتىم ۋۇۋۇبي ۋىلايىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ يارىشىپ قېلىشنى تەلەپ قىلدى. گۇاڭ ۋۇدى

بۇنى ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ مۇزاكىرىسىگە سالغان بولسىمۇ، بىر قارارغا كېلەلمىدى. ۋەلىئەھد (خەن مىڭدى لىيۇ جۇاڭ) «جەنۇبىي ھۇنلار ئەمدىلا بېقىندى. ئەگەر شىمالىي ھۇنلارنىڭ بېقىنمىشىنى قوبۇل قىلساق جەنۇبىي ھۇنلار گۇمانلىنىپ قېلىپ ئىش خېمىغا يېنىپ كېتەرمىكىن» دەپ قارىدى. گۇاڭ ۋۇدى ۋەلىئەھدىنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ ۋۇ ۋېي قۇشبېگىگە شىمالىي ھۇن ئەلچىسىنى قايتۇرۇۋېتىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. كېيىن ھۇنلار گۇاڭ ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جەنۇۋىنىڭ 28 - يىلى (مىلادىيە 52 - يىلى) ۋە 31 - يىلى (مىلادىيە 55 - يىلى) ئىككى قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلىپ يارىشىشنى تەلەپ قىلدى ۋە ھۇنلار بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئويلاپ كاتتا سوۋغا - سالام، چىرايلىق سۆزلەر بىلەن قۇدىلىشىش ۋە ئۆزئارا سودا قىلىش تەلىپىنى رەت قىلدى، لېكىن ئەلچى ئەۋەتمىدى.

خەن مىڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، شىمالىي ھۇنلار ئۇدلىشىش ۋە سودا قىلىش تەلىپىنىڭ رەت قىلىنغانلىقىنى باھانە قىلىپ چېگرا - قورۇللارغا بېسىپ كىردى، لېكىن ھەر قېتىم جەنۇبىي ھۇنلار ۋە خەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن چېكىنىدۇرۇلدى، خەن مىڭدى سەلتەنەت دەۋرى يوڭپىڭنىڭ 7 - يىلى (مىلادىيە 64 - يىلى)، شىمالىي ھۇنلار قۇدىلىشىش ئىشىدىن ئاللىقاچان ئۈمىد ئۈزگەندەك خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ سودا قىلىش تەلىپىنى قويدى، خەن مىڭدى سودا قىلىش تەلىپىنىڭ رەت قىلىنىشى تۈپەيلى يەنە چېگرا توقۇنۇشى كېلىپ چىقىشىدىن ئەنسىرەپ ئەلچى ئەۋەتىپ سودا قىلىشقا قوشۇلدى. سودا قىلىش ھۇنلارغىمۇ خەن سۇلالىسىگىمۇ پايدىلىق ئىش ئىدى. بىراق، خەن سۇلالىسى بىلەن شىمالىي ھۇنلارنىڭ بىر - بىرىگە ئەلچى ئەۋەتىشى جەنۇبىي ھۇن تەخرىقۇتلۇقىدىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ گۇمانىغا قوزغاپ قويدى. شۇبۇ قۇتبېگى

قاتارلىقلار ئىسيان كۆتۈرۈشكە تەييارلاندى. شۇڭا، مەخپىي ھالدا شىمالىي ھۇنلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، شىمالىي ھۇنلارنىڭ لەشكەر چىقىرىپ قوللىشىنى تەلەپ قىلدى. خەن سۇلالىسى بۇ سۇيىقەستنى سېزىپ قېلىپ، خەن مىڭدى سەلتەنەت دەۋرى يوڭپىڭنىڭ سەككىزىنچى يىلى (مىلادىيە 65 ـ يىلى) «لياۋ شۇي دەريا سىدىن ئۆتۈش قارارگاھى» تەسىس قىلىپ، ئەمىرنۆكەر ۋۇتاڭنى لياۋشۇي دەريا سىدىن ئۆتۈش سانغۇنى قىلىپ تەينىلىدى ھەمدە ئۇنى جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇت ئوردىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى مەنپۇ (ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى دوڭشىڭ خوشۇنىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) دا تۇرۇشقا، چەۋەندازلار كاھىبگى چىن پىڭنى جەنۇبىي ھۇنلار تەڭرىقۇت ئوردىسىدا تۇرۇپ شۇبۇ قۇتبېگىنىڭ ئاسىي قوۋمى بىلەن شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئالاقىسىنى توسۇشقا ئەۋەتتى. شۇ يىلى كۈزدە، شىمالىي ھۇنلار دېگەندەك 2000 چەۋەنداز ئەۋەتىپ، تۇلۇم قېيىق ياساپ شو فاڭ ئارقىلىق خۇاڭخې دەريا سىدىن ئۆتۈپ، شۇبۇ قۇتبەگنىڭ ئىسيان كۆتۈرىدىغان قىسىملىرىنى قارشى ئېلىشقا تەييارلاندى. بىراق، خەن قوشۇنلارنىڭ قاتتىق مۇداپىئەدە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ چېكىنىپ كەتتى. ئىسيانچى قوشۇنلارنى قوللاش ئىشى ئەملگە ئاشمىغاچقا، شىمالىي ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى پانۇ تەڭرىقۇت قاتتىق غەزەپلىنىپ كۆپ قېتىم چېگرا ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ شەھەرلەرنى كۆيدۈردى. ئەملدار ـ پۇقرالارنى ئۆلتۈردى ۋە مال ـ چارۋىلارنى بۇلاپ كەتتى، خېشى رايونىنىڭ شەھەر قوۋۇقلىرى كۈندۈزدىمۇ ئېتىك تۇرىدىغان بولدى.

شىمالىي ھۇنلار چېگرا ۋىلايەتلەرگە ئۇزلۇكسىز پاراكەندىچىلىك سېلىۋەرگەچكە، خەن مىڭدى سەلتەنەت دەۋرى يوڭپىڭنىڭ 15 ـ يىلى (مىلادىيە 72 ـ يىلى) مىراقۇلبېگى دۇگۇ قاتارلىقلار لياڭجۇ ئايمىقى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى

جائجیاچوەن ناھىنىسىدە) دا تۇرۇپ، شىمالىي ھۇنلار بىلەن ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشقا تەييارلاندى.

3. ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق كۆڭۈلسىز جەڭ — جىنۇبىيشەن تېغىدىكى جەڭ

ئىككى خەن سۇلالىسى ئارىلىقىدىكى خەن - ھۇن توقۇنۇشلىرىدا ھۇن چەۋەندازلىرى خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىلىرىدا ئات چاپتۇرۇپ، قىلىچ ئويناتىپ يۈردى. شىمالىي چېگرىنىڭ ھەممىلا يېرى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ھۇن چەۋەنازلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىدى. غەربىي يۈرتمۇ ھۇنلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ كەتتى. بىراق، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ ئەنئەنىۋى جەڭگاھى — خېشى رايونى باشتىن - ئاخىر ئەمىن تۇردى. بۇ خېشى رايونىنى ئايرىۋېلىپ، ئۇزۇنىي قوغدىغان، ئەزىمەتلەر تەرىپىدىن خېشىدىكى بەش ۋىلايەتنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى قىلىپ سايلانغان دۇرۇڭ بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ھۇنلار خېشى رايونىنى قەتئىي ئىگىلىۋېلىشقا ئۇرۇنغاندا دۇرۇڭ ئۇلارنى چېكىندۈرگەچكە ھۇنلار خېشى رايونىنى پاراكەندە قىلىشقا پېتىنالمىغانىدى. گۇاڭ ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنۇ ئونىڭ بەشىنچى يىلى (مىلادىيە 29 - يىلى) دۇرۇڭ گۇاڭ ۋۇدىغا ئىتائەت قىلىپ لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ چوپاندارلىقىغا تەينىلەندى. ئۇ خېشى رايونىنى داۋاملىق قاتتىق ساقلىغاچقا خېشىنىڭ ۋەزىيىتى مۇقىم بولۇپ، ھۇنلار ھۇجۇم قىلىشقا پۈرسەت تاپالمىدى. گۇاڭ ۋۇدى لەشكىرىي كۈچىنى يىغىپ شىمالىي چېگرىدىن كىرىدىغان ياۋغا تاقابىل تۇردى. غەربتىن ئەندىشىسى قالمىغاندى. بىراق، مىلادىيە 48 - يىلدىن كېيىن،

هۇنلار جەنۇبىي شىمالىي هۇنلارغا پارچىلانغاندىن كېيىن خەن - هۇن ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى. شىمالىي هۇنلارنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىش يولى خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان جەنۇبىي هۇنلار تەرىپىدىن توسۇلۇپ قالدى. شەرقتە ئوغانلارنىڭ سىيانپىيلارنىڭ بېسىمغا ئۇچراپ تۇردى. بۇنىڭ بىلەن، هۇنلارنىڭ ئوڭ تەرەپتىكى قىسمى يۆتكىلىپ، غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلارنىڭ ئادەم كۆچىي ۋە ماددىي كۈچىدىن پايدىلىنىپ خەن سۇلالىسى بىلەن قارشىلاشتى، بۇ ئەھۋالدا غەربىي يۇرت بىلەن خېشى رايونى ئارىلىقىغا جايلاشقان لياڭجۇ ئايمىقى ۋە ئايماقنىڭ غەربىي قىسمى خەن سۇلالىسى بىلەن هۇنلار جان تىكىپ ئېلىشىدىغان جەڭگاھقا ئايلاندى، دۇ فامىلىلىكلەرنىڭ خېشى رايونىدا ئۇزۇن تۇرغانلىقىدىن بولسا كېرەك، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىمالىي هۇنلار بىلەن جەڭ قىلغان ئىككى مەشھۇر سانغۇن دۇگۇ بىلەن دۇ شىيەنلەر مۇشۇ مەشھۇر نەسەبتىن ئىدى.

خەن مىڭدى سەلتەنەت دەۋرى يۈچىڭنىڭ 15 - يىلى (مىلادىيە 72 - يىلى)، خەن مىڭدى شىمالىي هۇنلارغا زەربە بېرىشكە بەل باغلاپ شىيەنجىن بېگى دۇگۇ قاتارلىق ۋەزىر - ۋۇزرالارغا هۇنلارغا هۇجۇم قىلىش ئىشىنى مەسلىھەتلىشىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. باش مەلۇماتچى گېڭ بىن «خەن ۋۇدى زامانىدا خېشى ئىگىلىنىپ چىقىلار، غۇزلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر خەن سۇلالىسىگە قارام بولغانىدى. ئەڭ ئاخىرىدا، هۇنلارمۇ خەن سۇلالىسىگە بېقىندى. ھازىرقى خەن - هۇن ۋەزىيىتى خەن ۋۇدى زامانىدىكىسىگە تامامەن ئوخشىمايدۇ. شىمالىي هۇنلارنىڭ كۆرەڭلەپ كېتىشى ئۇلارنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىگىلىۋالغانلىقىدىنىدۇر» دەپ قارىدى. شۇڭا، گېڭ بىڭ خەن قوشۇنى ئاۋۋال ئاقتاغ (تەڭرىتاغ) قا هۇجۇم قىلىشى، ئېۋرغولنى ئېلىپ، قۇسنى مەغلۇپ قىلىشى، غەربىي

يۇرتنى يېڭىۋاشتىن قولغا ئېلىپ ھۇنلارنىڭ ئوق قولىنى كېسىپ تاشلىغاندىلا ئاندىن شىمالىي ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلغىلى بولىدۇ» دەپ تەكلىپ بەردى. خەن مىڭدى گېڭ بىننىڭ كۆز قاراشلىرىغا تولۇق قوشۇلدى، دۇگۇ كىچىكىدىنلا دۇرۇگىغا ئەگىشىپ خېشىدا يۇرۇپ چېگرا ئىشلىرىنى ئۆگەنگەچكە، خەن مىڭدى چىن پېڭنى ئۇنىڭ ياردەمچىسى قىلىپ تەيىنلەپ لىياڭجۇ ئايمىقىدا تۇرغۇزدى.

خەن مىڭدى سەلتەنەت دەۋرى يۇڭچېڭنىڭ 16 - يىلى ئىككىنچى ئايدا، خەن سۇلالىسى ئون مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرنى تۆت يولغا بۆلۈپ ھۇنلارغا قارشى جازا يۇرۇشكە ئەۋەتتى. دۇگۇ بىلەن گېڭ بىڭ جيۇچۈەن قورۇلىدىن چىقىپ ھۇنلارنىڭ قۇياش خانى بىلەن تەڭرى تاغلىرىدا جەڭ قىلىپ، ھۇنلارنىڭ مىڭدىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ، باربكۆلگە قوغلاپ باردى. ئېۋىرغولنى ئىگىلەپ ئازراق لەشكەرنى تېرىقچىلىققا قالدۇرۇپ، قورۇلغا قايتىپ كەلدى. قالغان ئۇچ يولدىكى قوشۇن ھۇنلار بىلەن ئۇچرىشالماي خىزمەت كۆرسىتەلمەي قايتىپ كەلدى، دەل مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا دۇگۇ پەخرىي ئەمرلەشكەر بەن چاۋنىڭ لەشكىرىي ئىستىرائىتىنى بايقاپ ئۇنىڭغا 36 كىشىنى قوشۇپ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ماڭدۇردى، شۇنىڭدىن تارتىپ بەن چاۋ غەربىي يۇرتنى بويسۇندۇرۇشتەك ئۇزۇن ھەم جاپالىق سەپەرگە ئاتلانغانىدى. خەن مىڭدى سەلتەنەت دەۋرى يۇڭچېڭنىڭ 17 - يىلى (مىلادىيە 74 - يىلى) قىشتا، دۇگۇ قاتارلىقلار 14 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ دۇنخۇاڭنىڭ قۇرۇم قورۇلى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ئەنشى ناھىيىسىدە) دىن چىقىپ، باربكۆلدە شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئاقتاغ (تەڭرىتاغ) دىكى قىسىملىرىنى مەغلۇپ قىلىپ ئالدى قۇس، ئارقا قۇس خانلىقلىرىنى ئېلىپ غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بىلەن قورۇل چېرىكچىبەگ مەھكىمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، خەن

سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئۇزۇلۇپ قالغىنىغا 60 نەچچە يىل بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. مىلادىيە 75 ـ يىلى ئەتىيازدا، دۇگۇ پەرمان بويىچە ئاستانە لويانغا قايتىپ كەلدى. دۇگۇ سانغۇن غەربىي يۇرتتىن كەتكەندىن كېيىن شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى دەرھال سول قانىنى 20 مىڭ چەۋەندىز بىلەن ئالدى قۇس، ئارقا قۇس خانلىقلىرىنى تارتىۋېلىشقا ئەۋەتتى. قورۇقچىبەگ چىن مۇ قورۇل چېرىكچىسى گېڭ گۇاڭ، چېرىكچى گۇن چۇڭلار ئاگىنى قاتارلىق خانلىقلارنىڭ ھۆجۇمىغا ئۇچرىدى. ۋەزىيەت ئىنتايىن جىددىي ئىدى، دەرھال مۇشۇ پەيتتە خەن مىڭدى ئۇلۇپ ئوردىنىڭ غەربىي يۇرتقا لەشكەر ئەۋەتىپ ياردەم قىلىش ئىشلىرىنى ئويلاشقا چولىسى تەگمىدى، نەتىجىدە چىن مۇ، گۇن چۇڭلار ئۇرۇشتا ئۇلدى. پەقەت گېڭ گوڭلار سۇلۇغ شەھىرىنى قاتتىق ساقلاپ شىمالىي ھۇنلار بىلەن قۇس خانلىقىنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ ھۆجۇمىغا قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى. گېڭ گۇڭ ئەقىللىق ھەم تەدبىرلىك كىشى ئىدى، لەشكەرلىرىگە سەممىي، كەڭ قوللۇق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ ھايات ـ ماماتتا بىللە بولۇپ، لەشكەرلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنىدى. ھەممەيلەن بىر نىيەتتە شەھەرنى قاتتىق ساقلىدى، مۇھاسىرە ئۇزۇن داۋاملاشقانلىقتىن ئاشلىق توگەپ كىرىچلەرنى پىشۇرۇپ يېدى، شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى ئەلچى ئەۋەتىپ گېڭ گۇڭنى تەسلىم بولۇشقا، تەسلىم بولسا بەيۇۋ خانى قىلىپ تەينىلەيدىغانلىقى ھەققىدە نەسىھەت قىلدى. گېڭ گۇڭ قىلچە تەۋرىنىپ قالماي، ھۇن ئەلچىسىنى شەھەر سىپىلىغا ئېلىپ چىقىپ ئۆزى ئۆلتۈرۈۋەتتى، شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى قاتتىق غەزەپلىنىپ سۇلۇغ شەھىرىگە تېخىمۇ قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. بىراق، باشتىن ـ ئاخىر ئالالمىدى، ئىككىنچى يىلى خەن جاڭدى تەتكە چىقىپ سۇلۇغنى مۇھاسىردىن قوتقۇزۇشقا ياردەمچى قوشۇن ئەۋەتكەندە گېڭ گۇڭنىڭ قول

ئاستىدىكىلەر تامامەن ئۆلۈپ يارىلىنىپ پەقەت 26 ئادەم قېچىپقالغانىدى، خەن جاڭدى غەربىي يۇرت قوراۋقچىبەگ مەھكىمىسى بىلەن قورۇل چېرىكچىبەگ مەھكىمىسىنى بىكار قىلدى. شۇ چاغدا، ناۋادا بەن چاۋ بۇنىڭغا قوشۇلماي ئۆزلۈكىدىن غەربىي يۇرتتا قالمىغان بولسا، ئېھتىمال خەن سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى تەلتۆكۈس ھالدا قاشقۇۋقىنىڭ ئىچىگىلا سۈرۈلۈپ كەتكەن بولاتتى.

گەرچە، خەن قوشۇنلىرى غەربىي يۇرتتا بەزى ئوڭۇشسىزلىقلارغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، شىمالىي ھۇنلار ئوغانلار ۋە سىيانپىيلارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئۇستىگە تەبىئىي ئاپەتنىڭ رەھبىسى ئۇلارنى ئىچ - تېشىدىن قىسىپ «ئۇھ» دېگۈچىلىكىنى قويمىغانىدى. خەن جاڭدى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنجۇنىڭ سەككىزىنچى يىلى (مىلادىيە 83 - يىلى) شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئاقساقاللىرىدىن زىدارىن جىلۇسلار 30 مىڭدىن كۆپ ئادەمنى باشلاپ ۋۇيۇەن قورۇلىغا كىرىپ خەن سۇلالىسىگە بېقىنىشنى تەلەپ قىلىپ، شىمالىي ھۇن خەلقىنىڭ زور كۆلەمدە تەڭرىقۇتتىن يۈز ئۆرۈپ قېچىپ كېلىشىگە ئۇلگە بولۇپ بەردى. خەن جاڭدى سەلتەنەت دەۋرى جاڭخېنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 84 - يىلى) سىيانپىيلار توپىلاڭدىن توغاچ ئوغرىلاپ ھۇنلارنىڭ سول تەرىپىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈردى، شىمالىي ھۇنلار ئارىسىدا مالىمانچىلىق كۆتۈرۈلدى. كىرەن قاتارلىق 58 قەبىلىدىن 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم جەنۇبقا كېلىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. خەن جاڭدى سەلتەنەت دەۋرى جاڭخېنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە 87 - يىلى) شىمالىي ھۇنلارنىڭ قۇتبېگى قاتارلىقلار ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنىڭ ئانا باشقا ئاغىسى ئوڭ تۇغ خانىنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى (بۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئىسمى مەلۇم ئەمەس). ئۇنىڭ قىرىنداشلىرى تەڭرىقۇتلۇق تەختىنى تالىشىپ ئىچكى قىسىمدا

بۆلۈنۈش پەيدا قىلدى. ئۇنىڭغا ئاچارچىلىق، چېكەتكە ئاپىتى قوشۇلۇپ جەنۇبقا كېلىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولمىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. شۇ يىلى 7 - ئايدا، جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى شولان شىسۇقۇتى تەڭرىقۇت شىمالىي ھۇنلارنىڭ ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، خەن ئوردىسى بىلەن بىرلىكتە لەشكەر تارتىپ شىمالىي ھۇنلارنى يوقىتىپ ھۇنلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، چېگرا خەۋپىنى ئۈزۈل - كېسىل توگىتىش ھەققىدە خانغا مەكتۇپ سۇندى. بۇ چاغدا خەن جاڭدى ئۆلۈپ گۆدەك خەن مېڭدى تەختكە چىققان، خانىكە دۇ ئوردا ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈۋاتقاندى، جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى مەكتۇپ سۇنغاندىن كېيىن، خانىكە دۇ گېك بىڭنىڭ پىكرىنى ئالدى. گېك بىڭ: «خەن ۋۇدى دەۋرىدە ھۇنلارنىڭ ئۆزىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن قىلىشنى ئارزۇ قىلغان، بىراق ئۇنداق قىلالمىدى. بۈگۈن ھۇنلار پارچىلىنىپ كەتتى، بۇ ھۇنلارنى بېقىندۇرۇشنىڭ تېپىلغۇسىز پۇرسىتى، بۇنى قولدىن بېرىشكە بولمايدۇ، دەپ قارىدى. خانىكە دۇ ئۇنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ ئۆز ئاكىسى دۇشىەن بىلەن گېك بىڭغا كېلەر يىلى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى، ئويلىمىغان يەردىن بۇ ئىش ئەمىر زېمىن يۈەن ئەن باشچىلىقىدىكى ۋەزىرلەرنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇلار ئون نەچچە قېتىم مەكتۇپ سۇنۇپ بۇنى توستى، لېكىن خانىكە دۇ تەۋرىنىپ قالماي، ھۇنلارغا يۈرۈش قىلىش ئىشىنى ئاخىرقى ھېسابتا بېكىتتى. مۇشۇنداق تارىخىي پۇرسەتتە، خەن جاڭدى «سېپىق چاشقان» دەپ تىللىغان دۇشىەن 300 يىللىق خەن - ھۇن ئۇرۇشىغا خاتىمە بەرگۈچى بولۇپ قالدى.

دۇشىەن دۇرۇكۈنىڭ ئەۋرىسى بولۇپ، بوۋىسى دۇمۇ گۇاڭ ۋۇدىنىڭ قىزى مەلىكە نېيخۇاڭغا ئۆيلەنگەن، دادىسى دۇشىەن گۇاڭ ۋۇدىنىڭ ئوغلى دوڭخەي بېگى لىيۇ چاڭنىڭ قىزى مەلىكە

يىياڭغا ئۆيلەنگەن. بوۋىسى بىلەن دادىسى مەلىكنىگە ئۆيلىنىپ يۇقىرى ئەمەل تۇتۇپ بىر مەزگىل دەۋر سۈرگەنىدى. ئاخىرى سىياسىي ئىشلارنى قالايمىقان قىلغانلىقى، ھىيلىگەرلىك، ساختىپەزلىك جىنايىتى ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، ئاتا - بالا تۈرمىدە ئۆلگەنىدى. بۇ چاغدا دۇشىيەن تېخى كىچىك بولۇپ، گۇناھكارنىڭ پۇشتى بولغانلىقى ئۈچۈن ئىستىقبالىدىن ئۈمىد يوق ئىدى. بىراق، خەن جاڭدى سەلتەنەت دەۋرى چىەنچۇنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە 77 - يىلى) ئۇنىڭ سىڭلىسى خەن جاڭدىنىڭ خانىشى بولغاندىن كېيىن، دۇشىيەن غولام بولدى. يەنە ئۆستۈرۈلۈپ شىغاۋۇل ۋە ئەمىر بارلاس بولدى، شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇنىڭ ئىشى ئوڭدىن كېلىپ ھوقۇقى زورىيىپ ھەتتا مەلىكە چىنشۇينىڭ بېغىنى تارتىۋالدى. كېيىن بۇ ئىشنى خەن جاڭدى بىلىپ قېلىپ دۇشىيەننى «سېسىق چاشقان» دەپ تىللاپ، باغنى ئېگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىشكە بۇيرۇدى. خەن جاڭدى ئۆلگەندىن كېيىن، خەن خېدى تېخى گۆدەك بولغاچقا، خانىكە دۇ ھاكىمىيەتنى قولىغا ئېلىۋالدى. دۇشىيەن خانلىقنىڭ مەخپىي ئىشلىرىغا قاتناشتى. ھوقۇقى ناھايىتى زور ئىدى. ئەركىن بىمالال يۈرگەن دۇشياڭ بېگى لىيۇچاڭ ياش خانىكەنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇۋالدۇ. ئۆز ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشتىن ئەنسىرىگەن دۇشىيەن قاتىل ئەۋەتىپ لىيۇچاڭنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، خانىكە ئوينىشىنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقىدىن قاتتىق قايغۇرۇپ، دۇشىيەننى قاتتىق جازالىماق بولۇپ ئوردا ئىچىدە قاماپ قويدى. دۇشىيەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ گۇناھىنى يۇيۇش ھەققىدە ئىلتىماس سۇندى، شۇنىڭ بىلەن دۇشىيەن ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنلۇقىغا تەيىنلىنىپ گۇرزىدار گېنىڭ بىڭ ئۇنىڭغا يارەمچى قىلىنىپ ۋۇ شياۋ، لى ياڭ، يۇڭىپىڭ قاتارلىق چېگرا بويىدىكى 12 ۋىلايەتنىڭ چەۋەندازلىرى، چياڭ، غۇزلار قوشۇنىنى باشلاپ ھۇنلارغا ھۇجۇمغا ئاتلاندى.

خەن خېدى سەلتەنەت دەۋرى يۈكۈيۈەننىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 89 ـ يىلى) 6 ـ ئايدا، دۇشيەن، گېنگ بىڭلار 8000 چەۋەندىز ۋە جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ سول خانىنىڭ 10 مىڭ چەۋەندازىنى باشلاپ شوفاڭ ۋىلايىتىنىڭ جىلۇ قورۇلى (ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى دېگگو خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالى) دىن جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى شەخسەن ئۆزى ئون مىڭ چەۋەندىز بىلەن مەنيى جىلغىسى (ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى باۋتۇ شەھىرىنىڭ شىمالىدا) دىن؛ لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى دېڭ خوڭ، چىياڭ، غۇزلار قوشۇنىدىن سەككىز مىڭ چەۋەندازنى، جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ سول تۇغ خانى ئەنگۇر ئون مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ گويالىڭ قورۇلى (ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى باۋتۇ شەھىرىنىڭ شەرقىدە) دىن يولغا چىقتى. ئۇچ يىتولدىكى قوشۇن جۇشى تېغىدا قوشۇلدى، دۇشيەن زور قوشۇننى باشلاپ قورۇلدىن چىققاندىن كېيىن، يارەمچى چېرىكچى يەن پەن، ئەمىرلەشكەر گېنگ قاتارلىقلارنى سول قول قان شىرنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق خىل چەۋەندازىغا قوماندانلىق قىلىشقا ئەۋەتتى، ئۇلار جىلۇ تېغىدا شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتىنى يەڭدى. ئۇنىڭ قوشۇنى پىتىراپ كەتتى. شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى قالغان قىسىملىرىنى باشلاپ قېچىپ كەتتى. دۇشيەن زور قوشۇننى باشلاپ قوغلاپ شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ قىسىملىرىنى زور پالاكەتكە ئۇچرىتىپ سىچۇ بىد كۆلى (ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئوبۇسۇ كۆلى) گىچە قوغلاپ بېرىپ مەشھۇر بانلار ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكىلەر بولۇپ خېلى كۆپ ئادەمنى ئۆلتۈردى. بىر مىليوندىن ئارتۇق چارۋا ـ مال ئولجا ئالدى، ئىلگىرى ـ كېيىن 81 قەبىلىدىن 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئەل بولدى. دۇشيەن زور قوشۇننى باشلاپ قورۇلدىن چىقىپ 3000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يۇرۇپ تولۇق غەلىبىگە ئېرىشكەنلىكىدىن

خۇشال بولۇپ، قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ يەنرەن تېغىغا چىقىپ ئوتتۇرا ھىماتچى بەن گۇغا خاتىرە سۆز يېزىپ تاشقا ئويۇپ خاتىرىلەشكە يارلىق چۈشۈردى.

ھۇنلارغا قىلىنغان بۇ قېتىمقى يۇرۇش «خەن گاۋدى، خەن ۋېندىلارنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىپ ئاتا - بوۋىلارنىڭ روھىنى خۇش قىلدى»، «كېيىنكى ئەۋلادلارنى تىنچلاندۇرۇپ، دۆلەتنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتىپ، بۈيۈك خەن سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسىنى ئاشۇردى» دەپ جار سالدى. ئېنىقكى، دۈشمەن قاتارلىقلارمۇ بۇ قېتىمقى يۇرۇشنى ھۇنلارغا قارشى ئەڭ ئاخىرقى غەلىبىنىڭ ھەل قىلغۇچ بىر مەيدان جەڭ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەچكە، بەن گۇ بۇ ئۇرۇشنى «ۋاقىتلىق بەدەل تۆلەپ، مەڭگۈلۈك خاتىرجەملىككە ئېرىشىش» دەپ ئاتايدۇ. پاكىتمۇ راست شۇنداق ئىدى. بۇ يۇرۇش 300 يىلغا سوزۇلغان خەن - ھۇن ئۇرۇشىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر مەيدان ئىستراتېگىيىلىك ھەل قىلغۇچ جەڭ بولۇپ قالدى. شىمالىي ھۇنلار بۇ قېتىمقى قاتتىق زەربىدىن كېيىن ئاساسىي كۈچى تارمار بولۇپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ھۆكۈمرانلىقى ئەمەلىيەتتە يىمىرىلىپ كەتتى، شىمالىي ھۇن تەڭرىقوتى غەربكە كۆچۈپ، ھۇنلار 300 يىلدىن ئارتۇق ياشىغان چۆللۈكنى تاشلاپ، جاپا - مۇشەققەتلىك غەربكە كۆچۈش سەپىرىنى باشلىدى.

دۈشمەن يەنرەن تېغىدا چوڭ تۆھپىلەرنى تاشقا ئويغۇزۇپ بولۇپ ئوردىغا قايتتى. قوشۇن يېرىم يولغا كەلگەندە دالا لەشكەر بېشى ۋۇسى، لياڭ فېڭلارنى ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۇردۈنلارنى ئېلىپ شىمالىي تەڭرىقوتنى ئەل قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇ چاغدا، شىمالىي ھۇنلار بالقاش كۆلى بويىغا قېچىپ بېرىۋالغان. ئىچكى قىسىمدا مالمانچىلىق كۆتۈرۈلگەن چاغ ئىدى. ۋۇسى، لياڭ فېڭلار ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەل قىلدى. بالقاش بويىغا بارغاندا خەن سۇلالىسىنىڭ سۈر -

هەيۈسىنى تەشۋىق قىلىپ شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتىنى قوغشار تەڭرىقۇتقا ئوخشاش خەن سۇلالىسىگە بېقىنىپ ئەلنى ئەمەس تاپقۇزۇشقا ئۇندىدى. شىمالىي تەڭرىقۇت چەكسىز خۇرسەن بولۇپ، دەرھال قالدۇق قىسىملىرىنى ئېلىپ خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى بىلەن قايتتى. شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى سىچۇ بەدى كۆلىگە كەلگەندە، خىل قوشۇنلىرىنىڭ قورۇلدىن كېرىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئىككىلىنىپ ئۆزى خەن سۇلالىسى قورۇلدىن كىرىشكە پېتىنالمىدى. شۇڭا، ئىنىسىنى بۇ گەپنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى بىلىپ كېلىشكە لوياڭغا ئەۋەتتى. بۇ چاغدا، دۇشىەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغان تۆھپىسى ئۈچۈن ئۇلۇغ سانغۇنلۇققا كۆتۈرۈلۈپ، ژۇياڭ بېگى مەرتىۋىسى بېرىلىپ ئوردىنى تىترىتىۋەتكەنىدى. دۇشىەن شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ئۆزى كەلمىگەنلىكىنى كۆرۈپ كۆڭلى غەش بولۇپ، تەڭرىقۇتىنىڭ ئىنىسىنى قايتۇرۇۋەتتى. ھۇنلارنىڭ بىرىنچى قېتىملىق يارىشىش تەلىپى ئەمەلگە ئاشمىدى.

خەن مىڭدى سەلتەنەت دەۋرى يۈئېيۇەننىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە 90 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا، ئۇلۇغ سانغۇن دۇشىەن قوشۇن باشلاپ لياڭجۇ ئايمىقىدا تۇردى. يەنە بىر قېتىملىق لەشكىرىي يۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. بۇ چاغدا، شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى خەن سۇلالىسىنىڭ ئىنىسىنى قايتۇرۇۋەتكەنلىكىنى كۆرۈپ يەنە جۇشىيىجۇ خانىنى قورۇلۇق كېڭىشىش ھەققىدە بىلەن ئۆزلىرىنىڭ بېقىنىش ئىشى توغرۇلۇق كېڭىشىش ھەققىدە ئىلتىماس سۇندى. دۇشىەن بەن گو بىلەن لياڭ فېڭنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى، جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتى شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ يارىشىپ قېلىشىنى خالىمىغاچقا، شىمالىي ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش، ھۇنلارنى قوغدىغۇچى نۆكەر بەگ گېڭ تەننى خەن قوشۇنلىرىنى باشلاپ ماسلىشىپ بېرىش ھەققىدە خانغا ئىلتىماس سۇندى، بىراق

شمالي هۇن تەڭرىقۇتى بالا ـ قازانىڭ ئۆزىگە يېقىنلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئۇقماي، خەن ئەلچىلىرىنىڭ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈۋاتاتتى. كەچ كىرگەندە خەن قوشۇنلىرى بىلەن جەنۇبىي هۇن قوشۇنلىرى كېلىپ قىساقتا ئالدى. شمالي هۇن تەڭرىقۇتى تاتلىق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ يارىلىنىپ قېچىپ كەتتى. قاشتېشى كەمىرىنى باغلاشقىمۇ ئۈلگۈرەلمەي قالدى. خېلى كۆپ ئادەم قىرغىن قىلىندى. تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسى، ۋە بەش بالىسى، مىڭدىن ئارتۇق پۇقرا ئەسىرگە چۈشتى. خەن سۇلالىسى ئەلچىسى بەن گۇ، لياڭ فېڭلار سىچۈەندى كۆلىگە يېتىپ كەلگەندە شىمالىي هۇن تەڭرىقۇتى قاياقتىدۇر غايىب بولغان، تىتىلىپ كەتكەن چېدىر ۋە ئەتراپقا تولۇپ كەتكەن جەسەتلەر چۆللۈكتە ئۇن ـ تىنسىز ياتاتتى. يارىشىشقا كەلگەن خەن ئەلچىلىرىنى مانا مۇشۇنداق ئالاهىدە بىر ئەهۋال قارشى ئالدى!

خەن خېدى سەلتەنەت دەۋرى يۈگىيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى (مىلادىيە 91 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا، دۇشىيەن شىمالىي هۇنلارنىڭ زادى هالى قالمىغانلىقىنى، شىمالىي هۇنلار بىلەن سۆزلىشىشنىڭ ئەهمىيىتى قالمىغانلىقىنى سېزىپ شىمالىي هۇنلارنى يوقىتىش قارارىغا كەلدى. شۇڭا، سول قول چېرىكچى گېنىڭ كۈينى زور قوشۇننى باشلاپ جۇيەن قورۇلىدىن چىقىپ شىمالىي هۇنلارنىڭ جەنۇبىيشەن باشلاپ جۇيەن قورۇلىدىن چىقىپ شىمالىي هۇنلارنى جەنۇبىيشەن تېغى (هازىرقى ئالتاي تېغى) دا قورشاشقا ئەۋەتتى، بۇ چاغدا شىمالىي هۇن تەڭرىقۇتىنىڭ زادى قارشىلاشقۇدەك مادارى قالمىغانىدى. خەن قوشۇنلىرى بىلەن بىرلا تۇتىشىپ قالدۇق قىسىملىرىنى باشلاپ مۇهاسىرىنى بۆسۈپ قېچىپ كەتتى. تەڭرىقۇتنىڭ ئانىسىمۇ خەن قوشۇنىغا ئەسىرگە چۈشتى. خېلى كۆپ ئادەم قىرغىن قىلىندى. گېنىڭ كۈيى يەنە قورۇلدىن 5000 چاقىرىم چىقىپ خەن ـ هۇن ئۇرۇشى

پارتلىغاندىن بۇيانقى ئەڭ يىراق بىر قېتىملىق سەپەرگە ئاتلاندى، شۇنداقلا ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ھەل قىلغۇچ جەڭنى قىلدى. جىنۇبىيشەن تېغىدىكى جەڭدىن كېيىن شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى يوقالدى، ئەسلىدىلا شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى ئىككى يىلنىڭ ئالدىدىلا غەربكە كەتكەن. دۇشيەن ئەۋەتكەن خەن ئەلچىسى لياڭ فېڭلارنىڭ نەسىھىتىنى ئاڭلاپ شەرققە قايتىپ كەلگەنىدى. بىراق، خەن قوشۇنلىرى تۇيۇقسىز جىنۇبىيشەن تېغى ئۇرۇشىنى قوزغاپ ۋەدىگە ۋاپا قىلماسلىقنىڭ تەمىنى تېتىدى، خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ چۆللۈكتە مەنمەنلىك تالىشىپ ئېلىپ بارغان 300 يىللىق ئۇرۇشى مانا مۇشۇنداق كۆڭۈلسىز ئۇرۇش بىلەن ئاياغلاشتى.

«كېيىنكى خەتنامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە، جىنۇبىيشەن تېغىدىكى ئۇرۇشتىن كېيىن شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ئىز - دېرىكى بولمىغان. بەزى ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىچە، شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى مۇھاسىرىنى بېسىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، كونا يول بىلەن بالقاش كۆلى، ئارال دېڭىزى ئەتراپىدىكى گانگا ئەتراپىغا كەتكەن. بەن چاۋ غەربىي يۇرتنى تىنجىتقاندىن كېيىن، شىمالىي ھۇنلار گانگادىمۇ تۇراماي ئارال دېڭىزىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ تېخىمۇ غەربكە بېرىپ ۋولگا دەرياسى بويىدا ئولتۇراقلاشقان. 4 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ۋولگا دەرياسى بويىدا ياشىغان ھۇنلار ئېھتىمال يىمىرىلىپ كەتكەن ھۇن ئىمپېرىيىسىنى قايتا قۇرۇشنىڭ تاتلىق چۈشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقاندۇ. . .

بۇ كىتاب خۇاشيا نەشرىياتىنىڭ 1996 ـ يىلى 3 ـ ئاي بېيجىڭ 1ـ نەشرى، 1997 ـ يىلى 1 ـ ئاي بېيجىڭ 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据华夏出版社 1996 年 3 月北京第 1 版 1997 年 1 月北京第 1 次印刷本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇختار ماموت
مەسئۇل كورېكتور: رەنا ئابلىمىت
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

خەن سۆلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ 300 يىللىق ئۇرۇشى (1)

ئاپتورى: سۇڭ چاۋ
تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇرېھىم راخمان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى پاراۋانلىق باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى: 850×1168 مم، 1/32، باسما تاۋىقى: 8.5
2003 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2003 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 3000
ISBN 7—228—07824—1
باھاسى (ئىككى قىسىم): 24.00 يۈەن

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

ISBN 7-228-07824-1
(民文) 总定价(两册): 24.00元

ISBN 7-228-07824-1